

Віталій Власов, Станіслав Кульчицький

Історія України

11

клас

профільний рівень

 **Видавництво
літера**

Віталій Власов
Станіслав Кульчицький

Історія України

11 КЛАС

(профільний рівень)

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Літера ЛТД
2019

УДК [94(477)"18":37.016](075.3)
В 58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 № 472)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Власов В. С.

В 58 Історія України (профільний рівень) : підручник для
11 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов,
С. В. Кульчицький. – Київ : Літера ЛТД, 2019. – 288 с.
ISBN 978-966-945-072-2

УДК [94(477)"18":37.016](075.3)

Електронний додаток
<http://istukr11profil.e-litera.com.ua/>

ISBN 978-966-945-072-2

© Власов В. С.,
Кульчицький С. В., 2019
© «Літера ЛТД», 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1955)

1–2. Вихід УРСР на міжнародну арену	11
3–4. Депортації українців. Національно-визвольний рух	21
5–6. Завершення радянзації західних областей УРСР	33
7–8. Економічне та суспільно-політичне життя	40
9–10. Культура повоєнних років	51
11–12. Повсякденне життя. <i>Практичне заняття № 1</i>	61

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1956–1964)

13–14. Суспільно-політичне становище республіки	69
15–16. Стан промисловості та сільського господарства. Соціальна політика за доби «відлиги»	79
17–18. Народження опозиційного руху	91
19–20. Феномен українського шістдесятництва. <i>Практичне заняття № 2</i> ..	100
21–22. Наука, освіта, література та мистецтво	106

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1965–1984)

23–24. Суспільно-політичне життя. Міжнародне становище	117
25–26. Опозиційний рух	125
27–28. Українські дисиденти – виклик системі. <i>Практичне заняття № 3</i> ..	136
29–30. Наростання економічної кризи	144
31–32. Освіта, наука, література та мистецтво	155

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985–1991)

33–34. Початок «перебудови»	164
35–36. Соціально-економічне становище	173
37–38. Зростання суспільно-політичної активності громадян	182
39–40. Суверенізація УРСР	191
41–42. Утвердження незалежності України	199

Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ (1992–2013)	
43–46. Державотворчі процеси та стан економіки	209
47–48. Міжнародні відносини України. Помаранчева революція	221
49–50. Суспільно-політичне життя України у 2005–2013 рр.	232
Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ (з 2014 р.)	
51–52. Революція Гідності 2013–2014 рр.	240
53–54. Збройна агресія Російської Федерації проти України	250
55–56. Суспільно-політичне і соціально-економічне становище України в умовах «гібридної війни». Релігійне життя	260
57–58. Культура, освіта, наука	269
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ	280
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	284

ВСТУП

Шановні одинадцятикласники та одинадцятикласниці!

Цей підручник охоплює шість хронологічних періодів вітчизняної історії тривалістю від 1945 року до сьогодення. Кожний з них по-своєму унікальний, у кожному відбулися доленосні події, які й досі впливають на характер і особливості суспільно-політичного процесу, соціально-економічного розвитку, становища України у світі. Курс вітчизняної історії, який ви вивчаєте в цих хронологічних межах, сприятиме вашому становленню як громадян України, її захисників від зовнішньої небезпеки, будівників її майбутнього.

Ми живемо в демократичному суспільстві. Цензури не існує, тож у засобах масової інформації представлено найрізноманітніші погляди на події та процеси сьогодення. Вам траплятимуться й фейкові новини, що з'являються під впливом ворожої пропаганди, адже у нас триває «гібридна війна». Повсякчас виникатиме проблема просіювання колосального і не завжди якісного масиву інформації з інтернету. Підручник з вітчизняної історії навчатиме вас критично ставитися до різних оцінок одного явища, однієї події, однієї особи. Важливо, щоб ви сприймали інформацію, яка стосується минулого й нерозривно пов'язана із сьогоденням, вдумливо, спираючись на цивілізаційні цінності, історичний досвід регіону, у якому живете, сімейні традиції, особистий досвід.

Значення подій 1914–1945 рр. для історичної долі України

Роздивіться фотографії. ► 1. Якого історичного періоду вони стосуються? Які деталі дали змогу визначити час створення фотодокументів? ► 2. Які події (явища, процеси) вони засвідчують? Пригадайте сутність цих подій чи явищ, їх причини та наслідки. ► 3. Які реалії суспільного життя вони ілюструють? Чому всі вони є важливим історичним джерелом?

1

2

3

4

6

5

7

Прочитайте інформаційну довідку. » 1. Чим зумовлено особливе місце Другої світової війни в **історичній пам'яті** нашого народу? » 2. Чому тогочасні події зазнають переосмислення та історичної переоцінки? » 3. Чому їх досі використовують російські пропагандисти як інформаційний матеріал у «гібридній війні» проти України?

СЛОВНИК

Історична пам'ять є одним з елементів самоідентифікації людини, тобто ототожнення з іншими представниками її групи (мовно-культурної, релігійної, територіальної). Формується на підставі наукових і науково-популярних знань, сімейних традицій і спогадів, конструктивного або депресивного впливу засобів масової інформації. Вищою формою *історичної пам'яті* є *національна пам'ять*.

Під час Другої світової війни на території України знищено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств. Матеріальні втрати СРСР становлять до 40 % сукупних втрат, заподіяних усім учасникам Другої світової війни, разом узятим. Матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40 % загальносоюзних втрат. Співвідношення цих цифр висуває Україну на сумнозвісне перше місце серед країн, які матеріально постраждали від війни.

Чисельність населення УРСР скоротилася з 41 млн 657 тис. осіб станом на червень 1941 р. до 27 млн 382 тис. на початок 1945 р., тобто на 14 млн 275 тис. Більшу частину скорочення – близько 9 млн осіб – становлять безповоротні втрати: фронтові втрати вій-

сьовослужбовців, мобілізованих на території УРСР у Червону армію, втрати учасників руху Опору, втрати цивільного населення під час боїв і бомбардувань, через голодне виснаження та епідемії, від цілеспрямованого нищення окупантами військовополонених, геноциду євреїв і ромів. Частина людей, евакуйованих у східні регіони СРСР і вивезених до Німеччини, не повернулася на батьківщину.

Проаналізуйте карту, присвячену подіям першої половини 20 ст. Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію про кордони і факти, які їх стосуються. Прокоментуйте кожен із виявлених вами на карті фактів. Узагальніть інформацію про територіальні зміни, зумовлені найважливішими подіями доби.

Періодизація історії України другої половини 20 – початку 21 ст.

Україна в повоєнний період (1945–1955). Цей період увійшов у новітню історію як час повоєнної відбудови. Друга світова війна завдала величезних втрат продуктивним силам України й супроводжувалася колосальними жертвами. Одночасно її важливим наслідком стало возз'єднання українських земель, здійснене завдяки рішенням глав провідних держав антигітлерівської коаліції. З огляду на вагомий внесок України в розгром нацистської Німеччини та її союзників вона стала співзасновницею ООН – міжнародної організації, створеної з метою збереження миру та розвитку співпраці між народами. Економіка України відбудовувалася в надзвичайно складних умовах – внутрішніх і міжнародних. Ситуація погіршувалася через масовий голод 1946–1947 рр. Водночас розгорталася «холодна війна» між учасниками антигітлерівської коаліції. Сталінський Радянський Союз вдався до наступальної політики в Європі та Азії, прагнучи нав'язати свій суспільно-політичний устрій і соціально-економічний лад багатьом країнам. З цією метою витрачалися величезні кошти на створення ракетно-ядерної зброї. Україна, як і в довоєнні часи, перебувала в епіцентрі сталінських репресій. Особливо жорсткого тиску зазнали західні області, які методами партизанської війни опиралися радянизації.

Україна в умовах десталінізації (1956–1964). Сучасники характеризували цей період як відлигу посеред тоталітарної зими. З політичної сцени зійшла людина, яка тримала у своїх руках усі важелі управління, безжально розправляючись із цілими народами й наводячи жах навіть на найближче оточення. Лібералізація суспільно-політичного устрою наступниками Сталіна, послаблення ідеологічних лещат і звільнення багатьох сотень тисяч в'язнів концтаборів позитивно позначилися на економічному, національному й культурному житті України. Водночас поверховість цих процесів не призвела до зміни панівної системи.

Україна в період системної кризи радянського ладу (1965–1984). Тривав два десятиліття й увійшов до новітньої історії України як період «застою».

Радянська економіка розвивалася здебільшого екстенсивним шляхом, не виходячи за межі індустріальної стадії розвитку, тоді як провідні країни світу в повоєнні десятиліття досягли вже **постіндустріальної стадії**. Унаслідок цього «економіка вугілля і сталі» відставала чимдалі більше. Системна криза російсько-радянської наддержави дедалі більше поглиблювалася через відмову Кремля від реформ. Кризові явища особливо позначалися на Україні. Тягар «холодної війни» й передусім гонка озброєнь на тлі глибокої ідеологічної кризи загрожували розпадом радянської імперії. В українському суспільстві посилювалося соціальне напруження, послідовне зросійщення України спричинювало дедалі потужніший опір.

Відновлення незалежності України (1985–1991). Період розгортався під знаком політики гласності й «нового мислення». Під тиском системної кризи нове компартійно-радянське керівництво обрало курс на «перебудову» всіх сфер суспільно-політичного устрою і соціально-економічного життя. Замислена як «революція згори», «перебудова» поступово переросла в «революцію знизу».

Після реалізації конституційної реформи 1988 р. центральна влада, передавши владні повноваження від партії до рад, утрачала контроль над суспільними процесами. В Україні, як і в інших республіках СРСР, з'явилися невідконтрольні Москві «неформальні» організації, передусім Народний рух за перебудову. Перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. позначилися якісною зміною політичної ситуації. Верховна Рада УРСР під тиском громадськості ухвалила Декларацію про державний суверенітет, а услід за нею – Акт проголошення незалежності України. На референдумі 1 грудня 1991 р. український народ висловився за незалежність своєї держави.

Становлення України як незалежної держави (1992–2013). Період охоплює події та явища в суспільно-політичному й соціально-економічному житті на першому етапі існування незалежної України, коли відбувалась її трансформація з радянської на олігархічну республіку. Приватизаційні процеси, перетворення економіки командного типу на ринкову, подолання у відносинах між державою та суспільством *патерналізму* (так називають систему суспільних відносин, за якої представники влади поведуться щодо решти суспільства як «батьки» щодо «дітей», а громадяни очікують від влади ухвалення рішень і сподіваних благ, не беручи на себе відповідальність за суспільний розвиток), формування громадянського суспільства, налагодження співпраці з країнами Європи й усього світу – такими були визначальні риси цього історичного періоду.

Творення нової України (з 2014 р.) – це сучасність. У наші дні події в Україні вперше стали предметом постійного інтересу з боку світових засобів масової інформації. Виявилося, що «холодна війна» не поставила остаточної крапки в

Постіндустріальне суспільство розглядають як один з етапів розвитку людства. Розрізняють *аграрне суспільство*, на частку якого припадає більша частина історії людства, *індустріальне суспільство*, яке почало розвиватися після перетворення мануфактури на фабрику, і *постіндустріальне суспільство*, до якого найбільш технічно розвинені країни почали входити після Другої світової війни. Економіка постіндустріального суспільства базується на поширенні і засвоєнні інформації про знання та інновації. Звідси походить синонімічний термін: *інформаційне суспільство*.

протистоянні між Заходом і Сходом. Російська Федерація, так само як колись Радянський Союз, прагне утвердити себе впливовою наддержавою, використовуючи одержані від радянського минулого ракетно-ядерну зброю й місце в постійному складі Ради Безпеки ООН. Чимдалі більшу загрозу своїй незалежності відчують усі країни по периметру її кордонів (за винятком КНР).

Українське суспільство прагне закріпити й відстояти стратегічні вектори економічної та політичної інтеграції з країнами Європи. Українці не бажають знову потрапити в російсько-радянську імперію, яку прагнуть відродити очільники Кремля. Прихована боротьба за контроль над Україною, яка тривала від досягнення політичної незалежності, відбувається тепер у відкритій формі «гібридної війни». Однак у цьому цивілізаційному протистоянні ми не залишаємося наодинці з підступним ворогом. Нам допомагають демократичні держави світу, й передусім Європейський Союз і Північна Америка. У цій боротьбі зміцнюється єдність українського народу, гартується його воля до перемоги.

Як працювати з підручником

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів – навчальних текстах, джерелах (уривках з документів, свідченнях очевидців, спогадах сучасників, матеріалах тогочасної преси, оцінках істориків тощо). Джерелами історичної інформації є також ілюстрації – переважно фотодокументи, плакати та карикатури, доповнені уривками з текстових джерел, а також карти.

Змістові компоненти параграфа супроводжуються запитаннями та завданнями, позначеними піктограмами

– *працюйте самостійно*; – *працюйте в парах*; – *працюйте в групах*.

Завдання, які радимо виконувати в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати у групах, здебільшого передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме прислухатися до думки інших, поважати її, бути толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів. Дискусійні запитання – це ще й можливість спроектувати минуле в майбутнє, порівняти різні підходи, протилежні оцінки, що притаманне історії як науці.

З найяскравішими постатями вітчизняної історії вас знайомитиме рубрика **«Особистість»**.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, які подані на полях книжки. Ці слова треба вміти пояснювати та вживати їх під час відповіді.

Є в підручнику й практичні заняття. Вони містять першоджерела, які ви опрацьовуватимете самостійно, вдосконалюючи вміння та навички.

З'ясувати, чи добре засвоєно матеріал параграфа, вам допоможуть запитання та завдання рубрики **«Перевірте, чого навчилися»**.

Цікавого вам навчання!

УКРАЇНА
В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1945–1955)

1–2 Вихід УРСР на міжнародну арену

Повоєнний період мав низку особливостей в усіх сферах життя, проте передусім – у людській свідомості. Суспільство болісно переходило до мирного життя, хоч люди, попри усі труднощі, сподівалися на краще. Утім, майбутнє поліпшення життя суперечило суті сталінського режиму. Випробуваними раніше методами режим прагнув якнайшвидше ліквідувати наслідки війни, апелюючи до патріотизму людей. Однак відносини між державою і суспільством анітрохи не пом'якшилися: представники влади й надалі зловживали безкарністю, придушуючи спроби інакомислення і нехтуючи елементарними людськими правами.

За роки війни зріс міжнародний авторитет України, яка витримала тягар нацистської окупації й відіграла велику роль у перемозі Об'єднаних Націй. Уперше за багато століть майже всі етнічні українські землі були об'єднані в межах однієї держави. Міжнародна спільнота визнала західні кордони УРСР та її право перебувати серед країн – засновниць Організації Об'єднаних Націй (ООН). Проте, на думку сучасних істориків, членство в ООН не було основною причиною відновлення прав зовнішнього представництва республіки. Про інші причини виходу України на міжнародну арену як суб'єкта міжнародного права дізнаєтеся з тексту параграфа.

1. Міжнародне становище

Переживши драматичні події Другої світової війни, Україна була втягнута в «холодну війну». Так називають глобальне протистояння двох наддержав – СРСР і США – та їхніх блоків у сфері політики, ідеології, економіки й культури, що супроводжувалося гонкою озброєнь. Протидіяти російсько-радянському

16 серпня 1945 р.

Підписання Договору про радянсько-польський державний кордон

10 лютого 1947 р.

Париж. Підписання мирних договорів представниками УРСР (у складі 20 інших союзних та об'єднаних держав) з Румунією, Угорщиною, Фінляндією, Болгарією та Італією

1945

1950

1955

29 червня 1945 р.

Підписання Договору між СРСР і Чехословацькою Республікою про возз'єднання Закарпатської України з УРСР

24 жовтня 1945 р.

День заснування ООН

19 лютого 1954 р.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР

експансіонізму першим закликав Вінстон Черчилль. Виступаючи в березні 1946 р. у Фултоні, у присутності президента США Гаррі Трумена, він попередив, що треба подолати пов'язану з утворенням Організації Об'єднаних Націй ейфорію й мобілізувати ресурси вільного світу для відсічі Радянському Союзу.

Мобілізація здійснювалася у двох напрямках: воєнно-політичному й економічному. У 1949 р. американська, англійська і французька зони окупації Німеччини були об'єднані в єдину країну – **Федеративну Республіку Німеччини (ФРН)**. США і країни Західної Європи, включаючи ФРН, створили організацію колективної безпеки – **Північноатлантичний пакт (НАТО)**. Ще раніше, у квітні 1948 р., Конгрес США схвалив програму допомоги іноземним державам, яку називали за прізвиськом тодішнього державного секретаря **планом Маршалла**. Упродовж 1948–1952 рр. постраждали від війни європейські країни одержали багатомільярдні доларові ресурси, які допомогли здійснити відбудову й технічну реконструкцію господарства й закласти основи економічної інтеграції. План Маршалла подолав соціальну напруженість у суспільстві й усунув загрозу комуністичного перевороту в Західній Європі.

Кремль не допустив поширення плану Маршалла на країни Центрально-Східної Європи, у яких насаджував, користуючись присутністю своїх військ, політичний режим «народної демократії». У 1949 р. в Москві була створена **Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ)**, члени якої могли користуватися сировинними й паливними ресурсами СРСР за цінами, нижчими від світових. У 1955 р. економічний союз був доповнений воєнним – **Організацією Варшавського договору (ОВД)**. Він юридично закріпив присутність радянських військ у Центрально-Східній Європі.

» 1. Яким реаліям політичного життя післявоєнної Європи присвячено карикатуру?

» 2. Чому сталінська теорія самодостатності економіки СРСР стала приводом для глузувань? » 3. Поділіться міркуваннями, з яких причин Сталін відмовився від допомоги за планом Маршалла.

↑ 3 газети «Вашингтон пост», США. Січень 1949 р.

Текст до карикатури: «План Маршалла – те саме, що план маршала Сталіна, але без механічних проблем».

2. Україна – співзасновниця ООН. Участь УРСР у міжнародних організаціях

У 1945 р. Україна стала членом-засновником ООН. Восени 1945 р. Підготовча комісія розробила порядок денний першої сесії Генеральної Асамблеї ООН. Віце-головою Підготовчої комісії був тодішній нарком закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський.

Запрошення делегації УРСР на **Сан-Франциську конференцію 1945 р.**, за офіційною версією, свідчило про міжнародне визнання внеску українського народу в перемогу у Другій світовій війні. Українська РСР (звичайно, у складі СРСР) стала настільки помітним фактором антигітлерівської коаліції, що здобула право бути фундатором Організації Об'єднаних Націй.

Утім вихід УРСР на міжнародну арену відбувся за наполяганням і під особистим контролем Сталіна. Москві були потрібні не лише голоси в ООН. Підтримуючи Україну на дипломатичній арені, московська влада сподівалася, що це допоможе розв'язати проблеми в Західній Україні, яка перетворилася на осередок спротиву комуністичному режиму. Цей крок, за задумом Сталіна, мав нейтралізувати національно-визвольні сили, які прагнули відродження незалежної української держави. Метою виходу УРСР на міжнародну арену була демонстрація міжнародній спільноті «толерантного» ставлення Москви до «самостійницьких» прагнень українців. Міжнародна діяльність УРСР мала переконати всіх у реальності існування української державності, що сприяло б розколу української діаспори в західних державах.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка працювала у січні 1946 р. у Лондоні, УРСР було обрано членом Економічної і соціальної ради терміном на один рік. Представники УРСР почали працювати в численних органах і службах ООН: Статистичній комісії, Комітеті у справах біженців і переміщених осіб, Комісії з прав людини, Комісії з народонаселення тощо. На другій сесії **ГА ООН**, що відбулася в листопаді 1947 р., Україну на два роки (1948–1949) обрали членом Ради Безпеки.

Увінчалися успіхом заходи української дипломатії, пов'язані з діяльністю в Україні **Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА)** – до цієї міжнародної організації Україна приєдналася в 1945 р. ЮНРРА доставила в Україну продовольства на суму 100,3 млн дол. США, устаткування і матеріалів для промисловості та сільського господарства – на 34,4 млн дол., медичного обладнання – на 2,3 млн дол.

14 березня 1944 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Закон «Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР». Такі комісаріати було створено в усіх союзних республіках. Сталін був зацікавлений у тому, щоб до ООН увійшли всі радянські республіки. Проте держави-засновники погодилися на участь, крім СРСР, України та Білорусії.

СЛОВНИК

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – найвпливовіша у світі міждержавна організація з підтримання миру й безпеки, розвитку міжнародного співробітництва. Створена 1945 р. з ініціативи провідних держав антигітлерівської коаліції – США, Великої Британії, СРСР, Китаю, Франції. Днем заснування організації, який щорічно відзначається у світі як День ООН, є **24 жовтня 1945 р.** Відтоді набув чинності конституційний документ організації – Статут ООН, підписаний 26 червня 1945 р. на Сан-Франциській конференції. ООН заснувала 51 держава, серед них і УРСР.

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН) – представницький орган ООН, який визначає її політику. До її складу входять усі держави – члени ООН.

Україна стала однією з держав-засновниць міжнародних організацій, які створювалися в повоєнний період. Зокрема, за її участю в липні 1946 р. було засновано Всесвітню організацію охорони здоров'я. У 1947–1948 рр. Україна вступила до Всесвітнього поштового союзу, Всесвітньої метеорологічної організації, Міжнародного союзу електрозв'язку. У 1950 р. вона брала участь у роботі вже 20 міжнародних організацій.

Розгляньте схему «Наслідки участі УРСР у створенні та діяльності ООН». Підтвердіть кожну тезу конкретними фактами. Які тези вважаєте суперечливими? У чому виявляються ці суперечності?

Наслідки участі УРСР у створенні та діяльності ООН

- ■ Вихід України на міжнародну арену як суб'єкта міжнародного права. Зміцнення міжнародного авторитету України
- ■ Здобуття українською дипломатією досвіду діяльності в міжнародних організаціях, веденні переговорів, лобіюванні інтересів держави тощо
- ■ Виховання дипломатів для УРСР
- ■ Плекання надії українців наповнити квазісуверенітет УРСР реальним змістом

» Чи могли радянські республіки, з огляду на природу комуністичної влади в СРСР, самостійно керувати зовнішньополітичною діяльністю? Чи погоджуєтеся ви з судженням американських дипломатів щодо можливості встановлення дипломатичних відносин з Україною у 1947 р.: «Оскільки Україна не є суверенною державою, її членство в ООН – результат обставин війни і є фікцією. До того ж дипломатичне визнання України з боку Сполучених Штатів може ускладнити відносини з СРСР»?

Квазі – перша частина складних слів, що за значенням відповідає прикметникам **несправжній, уявний**, наприклад **квазінауковець**.

» Зробіть висновок про вплив статусу УРСР як однієї із країн – засновниць ООН на подальшу історичну долю республіки.

← Збір підписів під відозвою Постійного комітету Всесвітньої ради миру про заборону атомної зброї. Київ. 1950 р.

» Які деталі на фотографії вказують на її зрежисований характер? Яку ідеологічну мету прагнули реалізувати цим фото його постановники?

➔ У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила оновлені атрибути державності (герб, прапор та гімн УРСР із прославлянням Й. Сталіна)

» Які елементи радянської ідеології використано в новому гербі і прапорі УРСР? Доведіть пропагандистську сутність цих символів.

3. Встановлення кордонів УРСР у міжнародних договорах

Перемога у війні зумовила актуальність розв'язання територіальних проблем і встановлення державних кордонів. 26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів Закарпатської України ухвалив маніфест, у якому ставилося питання про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини і возз'єднання її з УРСР. Переговори між урядами Чехословаччини та Радянського Союзу закінчилися підписанням **29 червня 1945 р. у Москві договору між СРСР і Чехословацькою Республікою** про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та її возз'єднання з УРСР. Кордони між Словаччиною, Угорщиною та Закарпатською Україною, що були чинними до 29 вересня 1938 р., віднині ставали кордонами між СРСР, Угорщиною та Чехословаччиною.

Від 29 липня до 15 жовтня 1946 р. делегація УРСР брала участь у Паризькій мирній конференції, що підготувала проекти мирних договорів держав – учасниць антигітлерівської коаліції з європейськими країнами, які брали участь у Другій світовій війні на боці гітлерівської Німеччини: Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. **10 лютого 1947 р.** представники цих країн підписали мирні договори. Зокрема, **Румунія передала СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Угорщина відмовилася від претензій на Закарпатську Україну.**

16 серпня 1945 р. у Москві був підписаний Договір про радянсько-польський державний кордон. Кордон установлено відповідно до лінії Керзона з деякою корекцією на користь Польщі.

Останній обмін територіями з Польщею відбувся в лютому 1951 р.: до складу УРСР перейшов Забузький район з центром у Белзі та місто Христинопіль (перейменоване на Червоноград), до Польщі – Нижньо-Устрицький район Дрогобицької області (верхів'я Сяну) – обидві території площею по 480 км². Із земель, які за угодою про «обмін ділянками державних територій» 1951 р. мали відійти до Польщі, радянська влада виселяла всіх без винятку мешканців. Переселенці були позбавлені права вільно обирати місце майбутнього мешкання. Значну частину населення депортували

ЗАУВАЖТЕ

22 січня 1946 р. у складі УРСР було створено Закарпатську область з центром у м. Ужгород. Крім неї, до західних областей належали: **Волинська, Львівська, Ровенська, Тернопільська, Дрогобицька** (у 1959 р. об'єднана із Львівською), **Станіславська** (у 1962 р. перейменована на Івано-Франківську), **Чернівецька, Ізмаїльська** (існувала у 1940–1954 рр., у 1954 р. увійшла до складу Одеської області).

в південні райони УРСР, де воно опинилося у край важких побутових і незвичних природно-кліматичних умовах.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Про які події та явища йдеться в документі? » 2. Як відбувалося переселення? Чи є підстави кваліфікувати дії сталінського режиму як злочинні? » 3. Що в розповіді очевидця свідчить про демографізаційний вплив умов переселення на людей? » 4. Як характеризує дії влади прагнення масового приниження людської гідності? » 5. Які наслідки, на вашу думку, мало цілеспрямоване розмивання моральних настанов?

ДОКУМЕНТ
1

Зі спогадів Павла Лисейка (1935 р. н.), уродженця с. Михновець Дрогобицької обл. (нині – Республіка Польща): «Оголосили в селі, що будуть переселяти, щоб збиралися в дорогу.

Коли солдати приїхали до нашого будинку, батьків вдома не було. Тато і мама були в Стрілках у лікарні. Але на це ніхто не зважав. Солдати почали евакуювати нас, дітей. Ми з сестрою плакали, опиралися, бо боялися їхати у далеку дорогу без батьків, але солдати і слухати нічого не хотіли. Наш одяг до того часу вже був забитий у дерев'яних скринях. Майно і нас кинули на вантажну машину і повезли у Самбір на вокзал. А корова так і лишилася прив'язана у стайні. Потім із лікарні привезли батьків. Їм навіть не дозволили попрощатися з рідним обійстям і забрати корову, а повезли відразу на вокзал. На вокзалі ми чекали близько тижня, поки звезуть усіх людей, а потім стільки ж, поки подадуть вагони. У селі Мшанець (нині – Старосамбірський район Львівської області) і зараз живе татова сестра. Вона пішла пішки до нас додому і привела нам нашу корову-годувальницю. А наш дід, котрий жив у неї, накопив на горі Магура трави, висушив і привіз на станцію для корови, бо вона голодно дуже ревіла. Добре, що хоч вода була в потічках. Так ми прогодували свою годувальницю. Корови вантажили в один вагон, і на зупинках батьки ходили їх годувати, поїти, доїти, щоб було дороге цінне молоко, яке рятувало від голоду.

Нам обіцяли, що привезуть на все готове, що чекають на нас готові будинки. Нас привезли на Одещину, в с. Романівку Любашівського району. Скинули на підвір'ї в однієї жінки і поїхали. Хатинка маленька, місця немає. З дощок, які ми привезли, збудували сарай для сіна, і ми з татом там спали. Вже холодно, 6 градусів морозу. Тоді голова колгоспу змилюсердився і поселив нас у невеличку хату. Тоді вона здавалася нам раєм, бо не так дошкуляв мороз. У хатині була одна кімнатка і кухня. Опалювали хату різним сміттям і солом'ю. За солом'ю ходили за 6 кілометрів, інакше не було на чому їсти приготувати і годувати корову. А ходили темними ночами крадучись, бо ніхто соломи нам не виділяв, тому доводилось красти. Збиралися по кілька чоловік, щоб не так було страшно йти вночі. А вдома ніхто й не знав, що то таке – красти. У нас у Михновці колись люди як йшли на поле, то хату не закривали, а лише підпирали двері палицею чи мітлою, щоб усі знали, що нікого немає вдома...»

4. Передача Кримської області до складу УРСР

ЗАУВАЖТЕ

На території Криму в 1959 р. проживало 1,2 млн осіб, серед них 785 тис. міського і 417 тис. сільського населення. Етнічний склад був таким: українці – 22,3 %, росіяни – 71,4 % населення.

У 1954 р. Кримський півострів було передано УРСР. Ця подія завершила формування сучасних кордонів України. На рішення очільників Кремля істотно вплинуло катастрофічне економічне становище Криму. Унаслідок депортації в 1944 р. корінного населення господарство півострова занепало. Щоб виправити становище, уряд одразу після вигнання нацистських окупантів почав заселяти степові та гірські райони півострова колгоспниками з

України та Росії. Проте господарське освоєння Криму відбувалося з великими труднощами, оскільки переселенці не мали досвіду сільськогосподарських робіт у нових умовах.

Актуальним було питання забезпечення півострова водними та паливно-енергетичними ресурсами, посівними матеріалами, технікою. Лише Україна могла стати природним і надійним постачальником Кримського півострова.

Проаналізуйте карту. Які зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у повоєнному десятилітті вона відображає? З огляду на зміст карти сформулюйте якомога більше запитань; запропонуйте їх іншим групам і вислухайте відповіді.

Адміністративно-територіальний устрій УРСР та його зміни (1945–1955)

- Територія Херсонської області, утворена 30 березня 1944 р. з частин Николаївської та Запорізької областей
- Закарпатська область, утворена 22 січня 1946 р.
- Територія Черкаської області, утворена 7 січня 1954 р. з частин Київської, Полтавської, Кіровоградської та Вінницької областей
- Ізмаїльська та Дрогобицька області, ліквідовані й включені до складу Одеської (15 лютого 1954 р.) та Львівської (21 травня 1958 р.) областей
- Кримська область, передана зі складу Російської РФСР до складу Української РСР 19 лютого 1954 р.
- Обмін територіями 15 лютого 1951 р.
- передано від Польщі до складу УРСР
- передано від УРСР до складу Польщі
- Західний кордон СРСР від лютого 1951 р.
- Межі та центри союзних республік
- Межі та центри областей УРСР

↑ Демонстрації в Києві та Горлівці (Донецька обл.) з нагоди 300-річчя «возз'єднання». 1954 р.

Але в Кремлі керувалися не тільки економічними міркуваннями. З початку 1954 р. партійний апарат і засоби масової інформації розгорнули пропагандистську кампанію у зв'язку з **300-річчям «входження» України до складу Росії**. Цю подію почали іменувати возз'єднанням двох братніх народів. ЦК КПРС опублікував **«Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією»**.

Центральною подією ювілейних урочистостей стала **передача Україні Кримської області**. За розробленим у ЦК КПРС сценарієм перший крок зробила Президія Верховної Ради РРФСР, яка розглянула це питання в присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. **На користь позитивного рішення висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські й культурні зв'язки Криму та України**. Через кілька днів питання поставила на порядок денний Президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Кримської області вона розглядала як *«нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами»*.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР, після чого з'явилося рішення, оформлене відповідним указом. 26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР. Остання ухвалила закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР.

В аргументах сторін, одна з яких у 1954 р. передавала Крим, а друга приймала, існували істотні відмінності. Російська сторона обґрунтовувала доцільність передачі географічними та економічними міркуваннями, і саме ця аргументація була використана загальносоюзними органами – в указі Президії ВР СРСР і у відповідному законі ВР СРСР. Українська сторона ставила на перший план не географічні та економічні міркування, а ідеологію дружби народів.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Чи може офіційний документ вищого компартійно-радянського керівництва УРСР слугувати підставою для об'єктивної оцінки економічної та соціальної сфер у Криму? Відповідь обґрунтуйте.

» 2. Чому входження Криму до складу УРСР зумовило швидкий економічний прогрес Кримської області?

ДОКУМЕНТ
2

З листа голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченка і першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка Раді Міністрів СРСР та ЦК КПРС від 7 квітня 1954 р.: «Центральний Комітет КП України і Рада Міністрів Української РСР, розібравшись зі становищем в Кримській області, вважають, що для більш швидкого відновлення і розвитку сільського господарства, міст і курортів Криму необхідно проведення додаткових, спеціальних заходів.

...Передбачається значне розширення посіву овочевих культур, закладка нових садів, виноградарств і ягідників, проведення низки заходів щодо істотного збільшення врожайності всіх сільськогосподарських культур і підвищення продуктивності тваринництва. Передбачаються заходи з будівництва і оснащення МТС і радгоспів новою технікою, підвищення рівня механізації обробки садів і виноградарств, овочевих і технічних культур, а також намічені роботи з водогосподарського і колгоспного будівництва. З метою заселення Криму проект передбачає додаткове переселення до Кримської області в 1954–1958 рр. 17,8 тис. сімей колгоспників. Передбачено роботи з будівництва оздоровниць і благоустрою курортів з таким розрахунком, щоб у найближчі 3–4 роки довести кількість санаторних ліжок до 33,3 тис. з обслуговуванням 400 тис. осіб на рік. У містах Криму намічені подальші роботи з будівництва житла, поліпшення водопостачання та комунально-побутового обслуговування трудящих. Передбачається відновлення портів і будівництво морських вокзалів у Ялті та Феодосії, а також будівництво портових пунктів у курортних місцевостях Південного берега Криму».

➔ Ілюстрація з журналу «Перець». 1954 р.

» Розкрийте символічний зміст зображення. » Чому персонажі малюнка одягнені в національні костюми? » Що символізує постать центрального персонажа, одягненого інакше? » Чому на задньому плані зображено пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві? » З якою метою сатирично-гумористичний ілюстрований журнал «Перець» опублікував у 1954 р. ілюстрацію? » Чи є підстави вважати малюнок сатиричною карикатурою? Як можна визначити його жанр?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. **Установіть хронологічну послідовність подій повоєнних років:** » Передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР » Останній обмін територіями УРСР з Польщею » Створення Закарпатської області » Заснування ООН, державою-засновницею якої була й Україна.
2. **Складіть речення про події повоєнних років, використавши поняття, терміни, назви:** ООН, ГА ООН, РЕВ.
3. **Покажіть на карті зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у повоєнний період. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між подіями та зазначеними змінами.**
4. **З яких міжнародних документів наведено уривки? Визначте, коли, де та за яких обставин з'явився аналізований документ. Визначте, які результати зумовило або могло зумовити впровадження цього документа. Сформулюйте наслідки реалізації закладених у ньому ідей для історичного процесу.**

«Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

«Від імені Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки ми маємо честь подати таку заяву Конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско, скликаній із метою створення Міжнародної Організації в справі підтримання миру і безпеки: УРСР була об'єктом численних іноземних вторгнень... тому перебуває в числі держав, які найбільш заінтересовані в охороні своєї безпеки від нападів агресорів. Уряд УРСР впевнений в тому, що Україна буде спроможна внести великий вклад у справу зміцнення миру і підтримання загальної безпеки».

5. **Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.**

«Мені батько якраз перед виселенням хату побудував. Все зробив так, як треба, а в 51-му році – виселення. Хоч казали про це, та ніхто не вірив. Як так, куди підеш з хати? Нам казали, що Сталін з поляками домовився, щоб наш нафтовий район відійшов до Польщі, бо поляки не мали нафти, а Сталіну віддали Червоноградський вугільний басейн. Поміняли територію. Про людей хто тоді думав? Ніхто» (Адам Кріль, 1925 р. н., с. Чорна).

«Указ Президії Верховної Ради про передачу Кримської області до складу УРСР є актом виявлення традиційної великої дружби між радянським і українським народами, актом високого довіря до українського народу... Природні умови Кримської області ідентичні з природними умовами Півдня України і тому всі основні заходи з підвищення і дальшого розвитку сільського господарства в Кримській області будуть з'єднані із заходами, які розробляються по південних областях України. Багато спільного буде в проведенні наукових і дослідних робіт в області з науковими закладами інших південних областей України» (з виступу службовця Держплану УРСР Шкуратова).

6. **Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.**

» Вихід УРСР на зовнішньополітичну арену був зумовлений стратегічними інтересами СРСР. » Повоєнний процес урегулювання кордонів УРСР відбувався методами, притаманними тоталітарним режимам, і з огляду на стратегічні інтереси СРСР. » Крим – природне продовження України, тісно пов'язане з нею історично, органічно влився в господарський комплекс республіки.

3–4 Депортації українців. Національно-визвольний рух

У листі до Й. Сталіна від 15 листопада 1945 р. М. Хрущов писав, що розгром Німеччини та Японії, зміцнення воєнно-економічної могутності й зростання міжнародного авторитету СРСР викликають розгубленість і почуття приреченості серед «залишків банд українсько-німецьких націоналістів». Життя показало, однак, що велетенська наддержава не змогла придушити підпільно-партизанську активність у західних областях УРСР упродовж десятка років – до середини 1950-х рр.

Пропагандисти не могли знайти раціонального пояснення поведінці людей, які під час «великої блокади» були ізольовані від сіл і сиділи в неопалюваних схронах без руху, бо сніг видавав сліди спостерігачам з літаків, що баражували над зимовим лісом. Чим вони керувалися, не здаючись владі? Адже влада не раз оголошувала амністію для тих, хто з'явиться з повинною. Інформуючи ЦК КП(б)У про ситуацію в західних областях, міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач 28 травня 1946 р. вкотре заявив, що націоналістам завдано «вирішальної поразки». Однак він змушений був додати, що повстанці й підпільники є фанатиками, які боротимуться з радянською владою до кінця.

Антикомуністичний опір ОУН і УПА в Україні мав чималий резонанс як в українському суспільстві, так і за кордоном.

1. Обмін населенням між Польщею й УРСР. Масові депортації (1944–1946)

9 вересня 1944 р. в Любліні між прорадянським Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР було підписано угоду про обмін населенням – українців з території Польщі й поляків з території УРСР. В урядових договорах проголошувалося, що це добровільне переселення.

Спочатку переселення здійснювалося й справді на добровільних засадах. Обидві держави взяли на себе зобов'язання організаційно сприяти переселенцям і надавати їм матеріальну допомогу. Поляки, які мали право на виїзд до Польщі як громадяни Другої Речі Посполитої, переселялися охоче, щоб уникнути колгоспного рабства.

Однак далеко не всі українці, які жили на своїй етнічній території впродовж багатьох поколінь, прагнули переселитися в Радянський Союз. Попри тиск офіційних представників обох держав, десятки тисяч українців рішуче відмовилися від переселення. «...У межах Радянського Союзу, куди нас хочуть вивозити й де мешкає вся решта українського понад 40-мільйонного народу, наш народ не має

1944

9 вересня 1944 р. Підписання між Польським комітетом національного визволення і урядом УРСР угоди про обмін населенням

1947

28 квітня –
29 липня 1947 р.
Акція «Вісла»

21–26 жовтня
1947 р. Операція
«Захід»

1950

5 березня 1950 р.
Загибель Романа
Шухевича

Проаналізуйте карту. З'ясуйте, яким було становище західноукраїнських земель у повоєнний період. З огляду на розклад сил, об'єкти й події, що відображені на ній, сформулюйте якомога більше запитань; запропонуйте їх іншим групам і вислухайте відповіді.

жодних національно-політичних, релігійних, ні соціальних людських прав. Український народ терпить у рамках СРСР нечуваний національно-політичний і соціальний гніт. Советський режим, у якому доводиться жити українському і другим народам, – це режим тотальної диктатури і тиранії, у якому наших братів позбавлено всіх людських прав. Тому з цілого приблизно мільйона українців, які мешкають за лінією Керзона, майже ніхто не хотів і не хоче від'їжджати добровільно до СРСР...» – ішлося про причини такого рішення у відкритому листі українців Закерзоння в жовтні 1945 р.

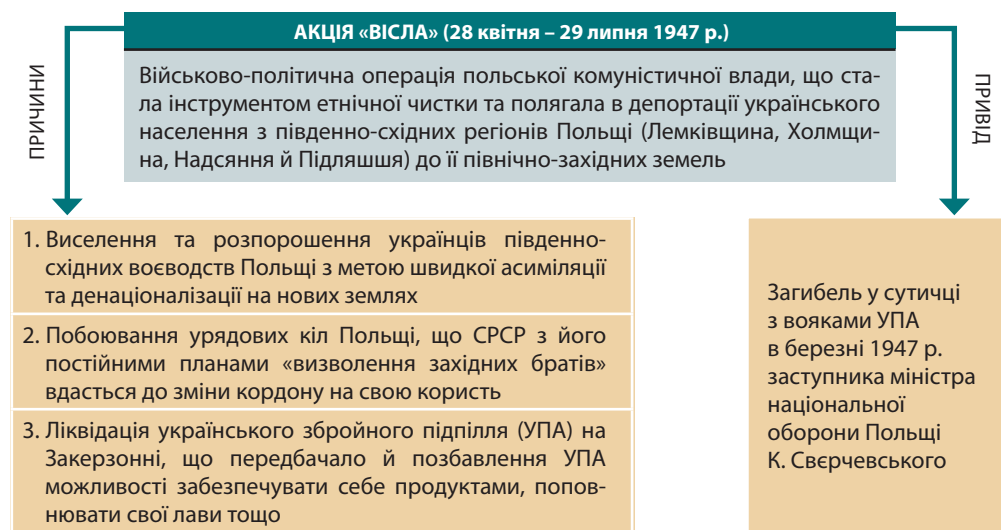
ЗАУВАЖТЕ

Протягом 1944–1946 рр. з Галичини і Волині до Польщі було переселено понад 800 тис. поляків, а з Польщі в Україну – близько півмільйона українців.

Небажання українців переселятися підважувало плани влади обох країн. Тому незабаром розпочалися силові акції, що мали на меті примусове виселення. Спеціальні загони, сформовані з поляків, які походили з колишніх східних воєводств, нападали на українські села й руйнували їх, убивали людей, щоб посіяти страх і змусити до виїзду. Озброєним польським загонам допомагала й державна міліція, служба безпеки, а також частини радянських прикордонних військ НКВС, які в різних місцях переходили польсько-радянський кордон. Проте терор не давав бажаних результатів. Тому у вересні 1945 р. польський уряд спрямував проти мирного населення три піхотні дивізії. Розпочалася нова хвиля терору. Проводилися генеральні прочісування лісів, масові облави, зухвалі напади на українські села. У всіх цих акціях польське військо й спецзагони підтримували підрозділи НКВС.

2. Акція «Вісла»

Наприкінці 1946 р. на південно-східних територіях Польщі мешкало, за різними даними, 150–200 тис. українців. Для польської влади це означало, що українську проблему не розв'язано.

У січні 1947 р. військові підрозділи на території південно-східних воєводств одержали наказ скласти списки українських сімей, що їх не переселили в 1944–1946 рр. Було запропоновано план виселення українців і членів змішаних українсько-польських родин на західні землі, приєднані до Польщі за рішенням Потсдамської конференції. На цих землях українці мали асимілюватися з поляками.

СЛОВНИК

Етнічна чистка – усунення насильницькими методами з визначених територій представників «небажаних» етнічних груп.

Депортація (від латин. *deportatio* – вигнання) – примусове виселення з місць постійного проживання окремих осіб чи цілих народів за наказом органів влади із застосуванням сили.

Операція «Вісла» розпочалася 28 квітня 1947 р. Шість дивізій Війська Польського заблокували українські села, а частини прикордонних військ НКВС і чехословацької прикордонної служби перекрили кордон на сході та півдні Польщі. Упродовж наступних трьох місяців у західні та північні воєводства з теренів Закерзоння (Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя) було виселено понад 140 тис. українців. До кінця 1947 р. вивезли ще понад 10 тис. осіб.

Щоб зібратися, людям давали всього дві-три години. Брати з собою в дорогу дозволяли лише найнеобхідніше. Селян довго тримали в пересильних пунктах. На нових місцях, як правило, переселенцям виділяли найгірші землі. Не лише влада, а й сусіди ставилися до них переважно вороже, називаючи «українськими бандитами».

Ще у квітні 1947 р. політбюро ЦК Польської партії робітничої ухвалило створити для застрашення непокірних українців **концтабір у Явожно** (Сілезьке воєводство) – на місці колишнього філіалу нацистського концентраційного табору «Аушвіц» (Освенцим). Тут було ув'язнено майже 4000 осіб. За час функціонування концтабору (травень 1947 р. – січень 1949 р.) загинуло близько 200 в'язнів.

Прочитайте фрагмент спогадів. Обґрунтуйте, що акція «Вісла» була не просто переселенням, а депортацією, яка суперечила будь-яким юридичним нормам, правам людини та принципам справедливості.

ДОКУМЕНТ 1

«...Ми мали декілька зупинок у великих містах: Горлиці, Явожно і Вроцлаві. Найбільше ми побоювалися зупинки в Освенцимі, ми думали, що нас везуть до концтабору. Через деякий час, однак, ми рушили далі. Найгіршою була зупинка у Явожно. Дійшло там до великої трагедії. З потягу було забрано на допит багато чоловіків і священників у зв'язку з нашою уявною співпрацею з УПА. Ми боялися, що вже ніколи не побачимо наших близьких, що будуть убиті – так справді нізачо. Найгірше було те, що ми нічого не могли зробити. Кожен добре знав, якщо піднімемо бунт, то теж потрапимо на допит. Панувала тиша, спричинена смутком, печаллю, жахом і безпомічністю. Навіть не мали надії, що ще їх колись побачимо, бо Явожно відоме своєю жорстокістю, побиттями і тортурами» (*Хелена і Шимон Бвоншичаки, нар. обоє у с. Чертижному*).

Роздивіться фотодокументи і гравюру. 1. Які деталі операції «Вісла» вони засвідчують? 2. Про які почуття і настрої свідчать обличчя, пози й жести зображених? Чи співчуваєте ви цим людям?

↑ Виселення українського населення солдатами батальйону Корпусу внутрішньої безпеки «Познань» під час акції «Вісла»

→ Гравюра Василя Мадзеляна «Акція “Вісла” 1947 року»

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. З'ясуйте, як польська влада офіційно визначила мету акції «Вісла» (спочатку вона називалася «Схід»).

» 2. З яким нацистським формулюванням щодо євреїв перегукується мета операції, зазначена в документі? Про що це свідчить? » 3. Яке місце в операції належало діям проти УПА? » 4. Поміркуйте, чому Варшава прагнула виправдатися перед Заходом за акцію депортації, характеризуючи її як прояв гуманізму й пояснюючи бажанням припинити українсько-польські міжусобиці.

ДОКУМЕНТ
2

1947 р., квітня 16, Варшава. Проект організації операції «Схід», підготовлений Міністерством національної оборони та Міністерством громадської безпеки.

«Цілком таємно. І. Завдання: остаточне розв'язання української проблеми в Польщі. З цією метою:

а) У порозумінні з Державним репатріаційним управлінням провести евакуацію всіх осіб української національності з південної та східної прикордонної смуги на північно-західні землі, розселяючи їх там за принципом якомога більшої розпорошеності.

б) Евакуацією будуть охоплені всі групи української національності з лемками включно, а також мішані польсько-українські сім'ї.

в) У районі головного розсадника банд, на південно-східному виступі держави (район Сянока), має бути проведена повна евакуація, яка захопить також польське цивільне населення, без огляду на професійну, соціальну чи партійну належність. Цей район буде в майбутньому заселений військовими колоністами.

г) З огляду на необхідність проведення посівних робіт новими осадниками в районах нового поселення евакуаційна акція має бути проведена в максимально короткий строк (якщо можливо, протягом 4 тижнів).

г) Одночасно з акцією виселення має бути проведена акція активної ліквідації банд УПА, які повинні бути нещадно знищені після завершення евакуації».

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Про які події та явища йдеться в документі? Що найбільше вразило в спогадах оповідача? » 2. Порівняйте свідчення, наведені в документах № 1 та № 3. Що спільного і принципово відмінного у розповідях очевидців подій? » 3. Як комуністична польська влада ставилася до українців?

Зі спогадів Ярослава Вайди (1936 р. н.), уродженця села Терка (колишнього Львівського повіту): «28 квітня із самого ранку жовніри польського війська оточили наше село і дали людям лишень дві години на пакування господарського реманенту, своїх речей та худоби. Це стосувалося українців, що проживали в селі. У цьому хаосі, наповненому криками та плачем, люди не могли одразу збагнути, що ж насправді відбувається, та й, зрештою, і не знали, куди і для чого їх будуть вивозити.

Після відведеного часу колона людей у супроводі військових вирушила до пункту збору. Хто на возі, а більшість – пішки за возами, на яких було усе, що вдалось прихопити. Збір був у містечку Лукавиця, що майже за 25 кілометрів від Терки.

У перший день, як тільки ми прибули з Терки до Лукавиці, – всіх, кого підозрювали у співпраці з УПА, в тому числі нашого батька, відокремили від інших і забрали до концтабору в Явожні. Ми думали, що вже ніколи не побачимо його. Нас залишилися троє братів-сиріт. Ми їхали з Лукавиці на нове місце призначення щонайменше два тижні. Прибули на північний захід Польщі до Старгарда Щецінського. Звідти нас вантажівками завезли до Сухані, що близько 20 км на схід від Старгарда. Там ми побачили чималий гурт поляків, що вибирали собі з новоприбулих дармову робочу силу. Мене, старшого брата Романа та молодшого Юліана також розібрали господарі для праці і проживання. Ми працювали в різних господарів зранку до вечора і не мали змоги навіть бачитися. Зустрілись аж восени, коли пішли до школи.

Я в хліві видав гній, пас худобу, словом, що мені казали, те й мусив робити. Не можу нарікати, бо господарі добре ставилися до мене – не кричали, не били. Ми втрьох з братами ходили до школи до січня 1948 р., коли батька випустили з концтабору. Він нас усіх позбирав, і ми мешкали у селі Жуково, у напіврозваленій хаті разом з коровою. Вона в одній кімнаті, а ми в другій.

Повертатися після виселення до рідних місць не можна було. За це саджали до в'язниці або відсиляли до концентраційного табору до Явожна».

Поміркуйте, що дає підстави для наведених нижче оцінок українського історика. Висловіть власні міркування щодо викладених думок.

» Акція «Вісла» – єдина депортація середини 20 ст., виконана як помста за національно-визвольну боротьбу із застосуванням колективної відповідальності (*кожного українця трактують як націоналіста, співучасника УПА*).

» Акція була спадкоємною до довготривалої тенденції польської політики «остаточного розв'язання» українського питання із застосуванням політичної провокації та brutальної сили, щоб довести до етноциду (*Я. Дашкевич*).

Роздивіться плакати. » 1. Чому ці плакати Ніла Хасевича називають «бойовими листками Української повстанської армії»? » 2. Який символічний зміст має кожне зображення? » 3. Яке ставлення до подій та явищ тогочасної доби прагнув сформулювати у глядачів автор? » 4. Роздивіться написи на плакатах. Які гасла

використовували підпільники? До чого вони закликають? » 5. До яких подій звертається автор, щоб пробудити у співвітчизників історичну пам'ять? » 6. Оберіть дієслова, що окреслюють мету, з якою ці плакати створено: 1) пропагувати; 2) інформувати; 3) формувати ставлення до фактів, що відповідає ідеології; 4) засуджувати; 5) викликати несприйняття й ненависть. Свій вибір обґрунтуйте деталями плакатів та історичними фактами.

3. Український визвольний рух у західних областях

Після закінчення радянсько-німецької війни діяльність збройного підпілля ОУН та УПА за активної підтримки населення була спрямована на те, щоб не допустити встановлення в західних областях України сталінського тоталітарного режиму. Боротьба українських націоналістів тривала близько десяти років. Перші два роки протистояння (1944–1945) були найкривавішими. За цей час підпілля ОУН та УПА здійснило 6600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 773 каральні операції.

На початку 1945 р. відбулася нарада членів головного проводу ОУН(б), на якій постало питання про перспективи боротьби. Прохання С. Бандери організувати його повернення в Україну було відхилено. Бандера залишився представником ОУН в еміграції. Учасники наради ухвалили продовжувати боротьбу, сподіваючись на допомогу країн Заходу.

Після війни ОУН і УПА відмовилися від відкритих боїв. Великі підрозділи повстанців були переформовані на менші з дислокацією в лісових масивах, де розгорнулося будівництво підземних сховищ (бункерів, криївок). Повстанці перейшли до тактики партизанської війни «малими групами», спрямовуючи свої акції проти непопулярних заходів радянської влади: проведення масової мобілізації, переслідування УГКЦ, депортації місцевого цивільного населення, насильницької колективізації. **Основні методи боротьби в повоєнні роки** – антирадянська пропаганда, терористичні акти проти співробітників каральних органів, партійно-радянських працівників, колгоспної адміністрації, фахівців з інших областей УРСР. Підпільники псували колгоспне майно, руйнували МТС,

↑ Повстанський загін.
Рівненщина. 1947 р.

ЗАУВАЖТЕ

У постанові Президії ЦК КПРС «Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР» від 26 травня 1953 р. були підбиті перші підсумки боротьби в цьому регіоні від 1944 до 1952 рр.: репресовано державою до 500 тис. осіб, з-поміж них заарештовано 134 тис., убито 153 тис., вислано довільно з України 203 тис. осіб.

клуби, кіноустановки, зривали відвантаження сільгосппродукції тощо.

Черговий етап протистояння повстанців і влади був пов'язаний з **виборами до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р.**, які мали легалізувати радянську окупацію. Прагнучи забезпечити високу явку, органи влади примусово залучили до пропагандистської кампанії західноукраїнську інтелігенцію. УПА у відповідь поширювала серед населення заклики до бойкоту виборів. Повстанці писали в листівках: *«Сталінські вибори – це глум над демократією. Геть такі вибори! Ні один не підемо до виборів! Хай живуть справжні вільні вибори в Українській самостійній державі!»*. Вони нищили документацію виборчих комісій, радянськi агітаційні матеріали, здійснювали напади на виборчі дільниці тощо.

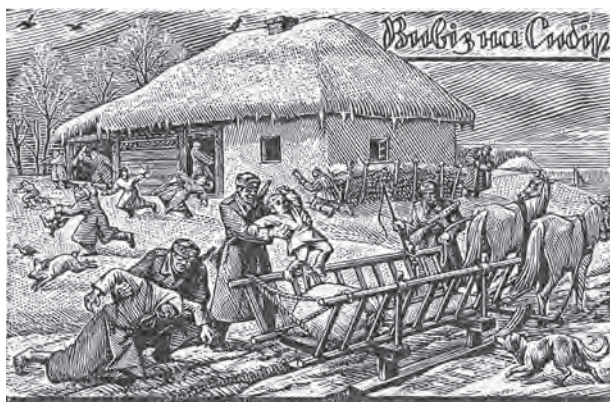
Існувала висока ймовірність того, що населення, яке не забуло вільних виборів у довоєнній Польщі, не погодиться солідаризуватися з чужою для нього владою. Тому Кремль розгорнув у західних областях України безпрецедентну за масштабами і залученими силами акцію, що одержала назву **«Великої блокади»**. На території західних областей у січні – квітні 1946 р. було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ (на додачу до завжди присутніх військ НКВС), а також 3593 гарнізони, сформовані з винищувальних батальйонів. Цими силами владі вдалося заблокувати всі села й перекрити доступ до них повстанців. Останні пережили надзвичайно важку зиму. Однак «Велика блокада» не зламала їх. У цей час відділи УПА діяли також на Закарпатті.

↑ Текст на плакаті:
«Україна має право виходу з СРСР» (з Конституції УРСР)

» Яким історичним явищем присвячено листівки? » Що роблять зображені на них персонажі? » Яке ставлення до події намагався сформувати художник у глядачів?

◀ Вивіз на Сибір у 1947-му. Листівка УПА. Дереворит Н. Хасевича

Роздивіться листівку. » З якою метою її створено? Якими мистецькими засобами скористався художник, щоб відтворити події? » Яке ставлення до них він намагався сформувати у глядачів?

Щоб подолати спротив ОУН та УПА, партійно-радянське керівництво спрямувало зусилля на проведення колективізації сільського господарства і встановлення повного контролю над західноукраїнським селом, звідки черпав свої сили визвольний рух. По всій Західній Україні й у Польщі НКВС насаджував свою агентуру, яка збирала інформацію про дії націоналістів. Загони НКВС спалювали села, виселяли людей з місцевості, де розташовувалися бази УПА, ув'язнювали «бандпосібників» або депортували їх цілими сім'ями до Сибіру. Щоб виявити «бандпосібників» і поширити уявлення про бандерівців серед місцевих жителів як про звичайних карних злочинців, органи безпеки створювали провокаційні псевдобандерівські загони, які вдавалися до грабунків, убивств, гвалтувань.

21–26 жовтня 1947 р. було здійснено **операцію з депортації цивільного населення Західної України** з метою знищення соціальної бази українського визвольного руху, тепер уже з теренів УРСР. Цю одну з **наймасовіших каральних акцій сталінського режиму**, співмірну з депортацією кримських татар у 1944 р. чи акцією «Вісла», **назвали операцією «Захід»**. Із західних областей України було депортовано понад 77 тис. українців (близько 26 тис. сімей). До регіону депортації входили Волинська, Дрогобицька, Станіславська, Львівська, Ровенська, Тернопільська й Чернівецька області. Вихідці із західних областей направлялися за тисячі кілометрів від України на **спецпоселення** в Казахську РСР, Красноярський край, Іркутську, Омську, Читинську та інші області РРФСР. Виселенню підлягали *«родини учасників банд ОУН, пособники учасникам ОУН та члени їхніх родин, куркулі-націоналісти та їхні родини»*.

Наприкінці 1940-х рр. становище в повстанському середовищі не змінилося на краще. Навпаки, унаслідок чекістських операцій і агентурно-оперативних дій, депортацій у східні регіони прихильного до повстанців та підпільників населення, колективізації сільського господарства катастрофічно танула матеріальна база ОУН і УПА, ріділи лави повстанців та підпільників.

У вересні 1949 р. голова Генерального секретаріату УГВР, головнокомандувач УПА **Роман Шухевич** видав наказ, згідно з яким підрозділи і штаби УПА припиняли свою діяльність як бойові одиниці та органи управління. Зусилля загонів УПА та підпілля ОУН спрямовувалися на пропагандистську роботу й саботаж.

У березні 1950 р. в с. Білогорща неподалік Львова, захищаючись у власній кріївці, загинув Р. Шухевич. На думку керівника операції (пізніше він писав

про це у своїх спогадах), це зумовило швидкий занепад руху опору в Західній Україні. Однак смерть Р. Шухевича, втрати командних кадрів, труднощі підтримання організаційних зв'язків не зупинили повстанців і підпільників у прагненні продовжувати антирадянську боротьбу.

У травні 1954 р. був заарештований єдиний на той час член проводу ОУН в Україні, голова Генерального секретаріату УГВР і головний командир УПА **Василь Кук**.

ОСОБИСТІСТЬ

← **Роман Шухевич** (псевдо Тарас Чупринка)
(1907–1950)

Член ОУН від 1930 р. Після розколу ОУН приєднався до бандерівської фракції, увійшов до проводу ОУН(б). Був одним із засновників «Карпатської Січі». Фактичний командир батальйону «Нахтігаль» (1941). Брав участь у проголошенні Акта відновлення Української держави у Львові 30 червня 1941 р. У серпні 1943 р. на Третьому надзвичайному зборі ОУН його обрали головою бюро проводу ОУН(б) та головним командантом

УПА. У липні 1944 р. став головою Генерального секретаріату Української головної визвольної ради (УГВР).

«Політична й життєва принциповість, безмежна особиста відвага, рухливість, жива й весела вдача, простота в щоденному житті та поведінці, “тверда рука” й разом з цим батьківська дбайливість про інших – ось характерні риси характеру генерала Шухевича – Чупринки, що ними Він скрізь і завжди завойовував собі симпатії, створював життєрадісний, бадьорий настрій, закликав на безстрашну, безкомпромісну і тверду боротьбу з ворогами України» (з повідомлення УПА-УГВР-ОУН про загибель Р. Шухевича).

«Не виділявся нічим зі свого оточення. Але око ніким не розпізнаного Командира не поминало нічого, що було варте уваги. В чудесному настрої Командир ділився спостереженнями і враженнями з дороги, розказував живо і дотепно багато цікавих подробиць... В його живій пам'яті не тільки зберігалися назви сіл, місцевостей, псевдо старшин і організаторів районів, а й відразу складалась правильна оцінка вперше зустрінутих окремих людей... Він зав'язував принагідні розмови з вояками і старшинами і зручно, непомітно наводив балачки на політичні теми. І тут, подібно, як в інших ситуаціях, його висока культура, товариська виробленість та вроджений дар співжити з людьми створювали одразу атмосферу вояцької щирості» (зі спогадів діяча ОУН, члена УГВР О. Логуща).

» На які особистісні риси Р. Шухевича звертають увагу у спогадах його соратники? Наскільки важливими для політичного провідника ви вважаєте людяність, товаришкість, життєрадісність? » Як Р. Шухевич виявляв свої лідерські якості? Що свідчить про авторитет Р. Шухевича в лавах повстанців?

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Про що в ньому йдеться? » 2. Які форми та методи боротьби українських підпільників із комуністичним режимом у повоєнні часи засвідчують фрагменти джерел? З чим це було пов'язано? » 3. Сформулюйте, у чому полягало значення подій та явищ, про які розповідається в джерелі. Стисло викладіть своє ставлення до них.

ДОКУМЕНТ
4

З повстанського звіту: «26.IV.1945 р. в год. 19-й підвідділі вирушили лісистим тереном в напрямі м. Радехова та зайняли раніше намічені рубежі. Друга частина підвідділу к-ра Гліба мала завдання звільнити людей з табору (арештованих українців). Підвідділ к-ра Вірного, враз з одним підвідділом к-ра Шум та з боївкою КП під командуванням к-ра Ігора мав за завдання розбити дома НКВД і НКГБ. Перед акцією підмінено залізничні рейки й шоси, на яких, крім того, пороблено завали. В останньому моменті перервано телефонічний зв'язок. Наші вояки приступом взяли будинки НКВД-НКГБ. Будинки зруйновано до решти. У тому часі к-р Гліб зі своїм почтом і двома роями увірвалися в будинки, в яких були в'язні. Розбито двері, і з тюрми вийшли ув'язнені. В цій хвилині доходило до зворушливих моментів. Визволені зі сльозами на очах кидались в обійми наших бійців, розпізнавали своїх близьких і знайомих. Забезпеченими вулицями наші випровадили визволених за місто, і вони відразу розійшлися у своїх напрямках. З ранком наші підвідділи залишили місто. Ройовий П. після похованим в льохах енкаведистам ще кілька дарунків з гранатомета 82 мм. Наскоком на м. Радехів звільнено понад 200 людей та розбито будинки НКВД і НКГБ. Наші підвідділи зустрілися з гідним признанням від українського населення, яке скріпилось у вірі в нашу перемогу...»

ДОКУМЕНТ
5

Зі статті одного з провідних діячів збройного опору, ідеолога ОУН і УПА Петра Федун (псевдо Полтава): «Починаючи від 1946 р., український визвольний революційний рух в СССР почав переходити від форм широкої повстанської боротьби до форм боротьби глибоко підпільної. Практично ця зміна тактики виявилася передовсім в такому: 1) поступово, відповідно до обстановки та до потреб в окремих районах, розформовувано відділи УПА, а їхніх учасників, командирів та бійців включувано в рамки підпілля, до підпільної сітки; 2) весь побут підпілля, а теж його роботу, глибоко законспіровано; 3) в протилежність до того, як це воно було в період широких дій УПА (головна мета цих дій: не дати ворогові розтягнути його владу поза обл- та районцентри), тепер на перший план висунено політично-пропагандивну та політично-організаторську роботу. В теперішній момент основною формою боротьби українського визвольного-революційного руху в СССР є збройне підпілля. Воно діє, збираючи всі вимоги якнайсуворішої конспірації».

→ Підпільники за роботою над пропагандистськими матеріалами у крівці

ДОКУМЕНТ
6

Зі спогадів підпільниці Марії Савчин про крівку Петра Федун (Полтаву): «...Бункер Полтави був майже цілковито схованою землянкою. Її викопали розкопом, обклали кругляками, тобто необтесаними молодими деревами, переважно сосновими. Як уже заклали стелю, тоді засипали на поверхні так, як було перед розкопом, спадисто, згідно з нахилом гори. Стеля була похила, задня стіна вища за передню, що мала вікно. Перед вікном залишали відкриту квадратну яму. Денне світло падало в яму і крізь вікно – всередину бункера. Мати денне світло було важливим для збереження очей, та й не доводилося заготовлювати так багато нафти, яку було тоді важко дістати.

Такі бункери будували тільки в лісах неприступних гір. Їх завжди охороняла варта. Коли б під час облоги енкаведисти налізли на сам бункер, то його побачили б. Та якби проходили усього кілька метрів побіч, бункера не помітили б. Коли б відкрили такий бункер, залога могла б боронитися і пробиватися або також відступити запасним виходом. Тоді, восени 1947 року, большевики ще не були панамі карпатських лісів. Одначе трохи згодом МВД дібралось і туди й так прочісувало карпатські бори, що подібні споруди більше не видержували. Бункер ГОСПу (Головного осередку пропаганди. – Авт.) був набагато просторіший за пересічні бункери підпільників. Він складався з двох великих кімнат, сполучених довгим коридором, у стінах якого були видовбані харчовий магазин (склад. – Авт.), а подалі – туалет...»

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

ДОКУМЕНТ
7

«Значення повстанського руху важко переоцінити. У будь-якій тоталітарній державі завжди знаходиться змєнька сміливих і жертвних людей, які готові перемогти страх і чинити опір насильству ради захисту дорогих їм ідеалів та людської гідності. Коли ж, як у випадку з УПА, кількість таких людей вимірювалася десятками тисяч, їхній спротив мав далекосяжні політичні наслідки. Не останнє значення мав той факт, що частина повстанців – мешканці Східної України – на відміну від західних українців, були продуктами радянського режиму. Тому повстанський рух сів зерно спротиву тоталітарній системі в усій Україні. Зі збройної боротьби народжувався громадянин, який, на відміну від пересічного жителя Радянського Союзу, був свідомий своїх людських прав, і, що найважливіше, був готовим ці права відстоювати і захищати» (український історик Я. Грицак).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій повоєнних років: **»** Акція «Вісла» **»** Останній обмін територіями УРСР з Польщею **»** Заснування ООН, державою-засновницею якої була й Україна **»** Операція «Захід».
2. Складіть речення про події повоєнних років, використавши поняття, терміни, назви: *акція «Вісла», операція «Захід», депортація, етнічна чистка, обмін населенням, спецпоселення.*
3. Покажіть на карті події, що відбувалися у повоєнний період на західноукраїнських землях. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між зазначеними подіями.
4. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«Ми одержали дві години. Ми не знали, куди будемо вислані. То були трудні роки, два роки після війни, нічого не було певного. Ми брали з собою основні речі: постіль, їжу і худобу. Кожен міг взяти один віз. Якщо хтось не мав коня – то віз тягнули корови. Села мусили залишити всі, за винятком поляків. Утікати ніхто не намагався. Ми знали, що то не має сенсу, бо нас було би зловлено і вислано до концтаборів або до роботи. Військо не допомагало нам у пакуванні чи складанні майна. Погнали нас» (Марія Криницька, нар. у с. Нижня Мохначка).

5. Як, на вашу думку, українське населення сприймало ідею змінити місця проживання у 1945–1951 рр.? Чому «обмін ділянками державних територій» 1951 р. називають «останньою депортацією» українців?
6. Прокоментуйте оцінки акції «Вісла». Яку з них вважаєте найбільш слушною? Свою думку доведіть. **»** Акція «Вісла»: «відплатна» акція чи послідовна політика? **»** Акція «Вісла»: геноцид, воєнний злочин чи етнічна чистка?
7. Як український філософ пояснює поняття «пандемія зла»? Якими історичними фактами аргументує це визначення? Чому «повоєнні роки» стали продовженням глобальної пандемії зла?

«У 20 ст. всесвітня історія зіткнулася з феноменом абсолютної помилки, коли неймовірні жертви, людські та матеріальні ресурси витрачались на недосяжні цілі... Жертви 20 ст. виявились такими страшними за масштабом, що це поставило під удар навіть долю Бога. Річ тут не тільки в тому, що гітлеризм розпочав свідому провокацію проти Декалогу, випробування десяти заповідей їх запереченням, а марксистський атеїзм намагався затвердити життя під порожніми небесами. Зрозуміти загибель сотень мільйонів людей (у тому числі мільйонів дітей) у горнилі двох світових війн та тоталітарного терору можна лише за умови визнання самого Бога жертвою пандемії зла» (український філософ Сергій Кримський).

5–6 Завершення радянзації західних областей УРСР

З усіх регіонів України, що зазнали лиха від війни та нацистської окупації, у найгіршому становищі перебував **західний**. Утвердження радянської партійно-політичної системи посилювало гнітючі настрої від повоєнної руйни, оскільки радянська західноукраїнських земель супроводжувалася масовими репресіями. **Політиці радянзації активно протистояв український визвольний рух.**

Важливим наслідком радянзації регіонів, які перебували на кордоні з Європою, було швидке подолання їхньої економічної відсталості. Тоталітарна влада, яка зосереджувала у своїх руках усі економічні ресурси наддержави, спромоглася за короткий термін індустріалізувати основну частину західноукраїнських земель. Проте головним напрямом радянзації була колективізація сільського господарства. На відміну від основної частини України, де колективізація села супроводжувалася переважно «глухим» спротивом (саботажем), тут опір набув збройних форм завдяки сприятливим природним умовам і наявності в регіоні повстанських структур ОУН та УПА. Десятирічне протистояння ОУН і УПА збройним силам наддержави стало можливим тому, що національно-визвольна боротьба поєднувалася із соціально-економічною.

Потенційні позитивні наслідки таких заходів радянської влади, як ліквідація неписьменності, розгортання соціальних програм, культурне будівництво, мінімізувалися через загалом негативне сприйняття населенням карально-репресивної форми їх проведення. Людей обурювали заборона греко-католицької церкви, політика русифікації культурного життя, відсутність демократії та недотримання прав людини.

1. Кадрова політика та індустріалізація в західних областях

Улітку 1944 р. відновили роботу обласні комітети КП(б)У. Партійні структури в західних областях України, як і в інших регіонах СРСР, брали на себе не лише партійні, а й державні функції. До їх компетенції належало регулювання діяльності абсолютно всіх інституцій.

У повоєнний період **тоталітарний режим остаточно ліквідував традиційні політичні та громадські структури західного регіону**. Керівництво в громадських об'єднаннях, культурницьких спілках перейшло до людей, які приїхали

СЛОВНИК

Радянська – силові насадження норм суспільно-політичного, економічного, культурного життя, характерних для тоталітарного ладу в Радянському Союзі.

1945

Квітень 1945 р. Арешт митрополита УГКЦ Йосипа Сліпого (ув'язнений до 1963 р.)

1946

8–10 березня 1946 р. Львівський псевдособор, на якому була ліквідована УГКЦ

1950

1950 р. Завершення суцільної колективізації в Західній Україні

з інших регіонів і здебільшого не знали місцевих особливостей. Зі східних областей України, а також з інших республік у край прибували десятки тисяч апаратних працівників, спеціалістів народного господарства, працівників медичних і культурно-освітніх установ. До органів міліції за ці роки прибуло понад 18 тис. працівників. Загалом до середини 1946 р. у західні області було відряджено понад 86 тис. працівників, які здійснювали радянізацію краю.

Наслідком такої **кадрової експансії** стали відчутні зміни в етнічному складі західного регіону. До західних областей переселилася значна кількість росіян. Наприкінці 1950-х рр. чисельність росіян становила 330 тис., або 5 % населення.

Разючі зміни зумовив форсований розвиток промисловості. У травні 1945 р. ЦК КП(б)У і уряд УРСР прийняли ухвалу *«Про заходи по відбудові та подальшому розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р.»*. Уже цим документом було взято курс на реконструкцію і розвиток як традиційних для Західної України галузей промисловості (нафтовидобувної, газової та ін.), так і нових – машинобудівної, приладобудівної, металообробної, хімічної тощо.

Поставлені завдання виконувалися іноді шляхом переведення підприємств разом із кадрами спеціалістів і кваліфікованих робітників з Центральної Росії. Наприклад, завод телефонної і телеграфної апаратури було перебазовано з Калуги. Понад 730 робітників та інженерно-технічних працівників з Ленінграда були переведені на електроламповий завод. Замість автоскладального побудували великий завод автовантажувачів. Розгорнулося будівництво автобусного заводу.

У 1946–1947 рр. у Дрогобицькій області було відкрито газові родовища, а в 1948 р. – побудовано найбільший тоді в СРСР і Європі магістральний газогін **Дашава – Київ**. У 1951 р. західноукраїнський газ почала одержувати Москва.

У північній частині Львівської і на півдні Волинської областей було знайдено промислові запаси вугілля. З 1949 р. у **Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні** почалося будівництво шахт. У 1950 р. відкрили найбільше в СРСР **Роздольське родовище сірки**. Незабаром тут почалося будівництво великого гірничохімічного комбінату. Були реконструйовані хімічні комбінати в **Калуші і Стебнику, Солотвинський соляний рудник** у Закарпатті. Став до ладу потужний **цементний завод у Миколаєві** Дрогобицької області.

Швидкі темпи індустріалізації зумовили зміни в структурі зайнятості населення: скоротилася кількість людей, що працювали у сільському господарстві, натомість зросла частка працівників інших галузей.

Індустріалізація дала змогу істотно підвищити промисловий потенціал краю. Львів перетворився на потужний промисловий центр із заводами телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин, автовантажувачів, електроламповим, інструментальним, автобусним. Водночас харчова й легка галузі промисловості, які виробляли продукти народного споживання, розвивалися повільно. Суперечливий характер індустріалізації виявлявся також у тому, що значне зростання промислового потенціалу краю супроводжувалося його розчиненням у загальносоюзному комплексі.

До тверджень у висновку історика доберіть конкретні факти.

«Позитивним наслідком “радянзації” Західної України стала індустріалізація цього краю. Вона велася досить швидкими темпами, і вже у 1952 р. обсяг місцевої промислової продукції у три рази перевищував довоєнний. Відкрилися нові галузі виробництва – автобудівна, видобуток газу, вугілля і т. д. Уперше за історію 20 ст. західноукраїнські селяни дістали шанс дістати працю на промисловому виробництві, і у перші повоєнні десятиліття розпочався їх масовий відхід у міста. Але так само, як вся Радянська Україна страждала від несправедливого розподілу всесоюзного бюджету, так і Західна Україна протягом перших двох післявоєнних десятиліть залишалася упослідженою внаслідок його нерозподілу в межах республіки. У результаті західноукраїнська індустріалізація охопила лише незначну частину місцевої робочої сили. Фахові робітники і техніки засилялись з Росії і зі Сходу України. Це вело до часткової русифікації західноукраїнських міст» (український історик Я. Грицак).

2. Особливості колективізації сільського господарства

Суцільну колективізацію почали здійснювати з 1948 р. Вона відбулася у стислі терміни. У західних областях було чимало хуторів та невеличких сіл, де, як вважала місцева влада, існували так звані куркульські господарства – господарства заможних селян. Розуміючи, що вони чинитимуть опір колективізації, державні органи збільшили обсяги обов’язкового постачання державі сільсько-господарських продуктів одноосібними господарствами: зерна, соняшнику, картоплі, овочів, сіна, м’яса й молока – на 50 %, вовни – на 100 %. Для так званих куркульських господарств різко скоротили терміни здачі продукції, скасували будь-які пільги. Це помітно прискорило темпи колективізації: заможні селяни часто першими вступали до колгоспів, сподіваючись уникнути непосильних податків.

Домігшись суцільної колективізації, радянська тоталітарна система не змогла забезпечити ефективності колгоспного виробництва. Особливо низькою залишалася продуктивність тваринництва. Грошові надходження від нього в 1952 р. становили лише 16,2 % усіх прибутків. Селяни не бажали працювати за дарма, а тому намагалися ухилитися від праці в колгоспах.

Новостворені колгоспи були такими економічно слабкими, що багато з них без допомоги працівників з міст не могли провести сівбу, доглянути за посівами, зібрати врожай. Щоб не допустити зриву заготівлі продуктів, влада була змушена організовувати допомогу колгоспам. У 1949 р. підприємства й установи м. Львова встановили шефство над 352 колгоспами.

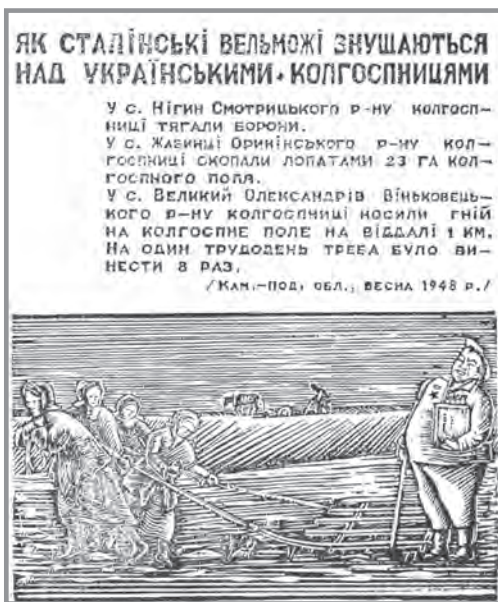
Ціною величезних зусиль і жертв влада нав’язала західному регіонові України радянську модель колективного господарювання. **До середини 1950 р. в 7190 колгоспах було об’єднано 98 % селянських господарств.**

← У колгоспі ім. І. Франка на Львівщині перевіряють виконання денної норми. 1948 р.

Через кілька місяців вони були укрупнені. З метою зміцнення контролю за діяльністю колгоспів при МТС утворювалися політичні відділи, які проіснували до 1953 р. Комуністична пропаганда всіляко вихваляла «переваги» колгоспного ладу і взагалі все, що відбувалося за сталінськими вказівками в Західній Україні.

Попри запевнення, що колективізація здійснюється з дотриманням принципу «поступовості й добровільності», мали місце численні порушення законності та прав людини. Звичайним явищем стали репресії та депортації місцевого населення. Десятки тисяч селян були виселені на Урал і до Сибіру. Репресивна політика партійно-радянських органів викликала спротив селян, який підтримували сили ОУН і УПА.

← Листівки ОУН

Роздивіться листівки, прочитайте коментарі до них.

» Про яке ставлення до персонажів свідчать карикатури? » Яку оцінку явищ вони демонструють? Чи згодні ви з нею? » Які ідеї та політичні погляди обстоює автор? Чому ви так думаєте? » Визначте основні ідеї карикатур і назвіть художні засоби, за допомогою яких їх утілено.

Так має жити вільний український селянин!

А так живе український селянин у сталінських колгоспах!

Прочитайте фрагмент джерела. У контексті «протиколгоспної агітації» підтвердіть тези, які наводить автор, відомими вам фактами.

ДОКУМЕНТ
2

З листа ідеолога ОУН, провідного діяча підпілля П. Федуна (Полтави), листопад 1947 р.: «...ОУН мусить повести широку протиколгоспну акцію. Одним з дуже важливих пунктів акції буде наша протиколгоспна агітація. Цю агітацію треба вести всіма можливими в нас засобами і в усіх можливих формах. Усно і за допомогою літератури (відповідні статті, листівки, заклики, афіші-карикатури) треба: а) роз'яснювати, що більшовики за допомогою колгоспної системи експлуатують і поневолюють українських селян; б) роз'яснювати, як за допомогою цієї системи вони експлуатують Україну як окрему національну територію; в) закликати народ до якнайширшого і найрішучішого спротиву; г) давати селянству конкретні вказівки щодо того, як боротися проти колективізації, поширювати серед селянських мас досвід цієї боротьби, здобутий на окремих теренах».

Прокоментуйте фрагмент виступу першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова у грудні 1949 р. на нараді секретарів міських і районних комітетів партії, начальників районних відділів МГБ Львівської області:

ДОКУМЕНТ
3

«Коли ми цю роботу не проведемо в кожному селі до приходу весни, то ще на рік затягнемо справу завершення колективізації, а значить, ще на рік продовжимо існування націоналістичних банд, тому що при індивідуальному господарстві їм легше триматися».

3. Ліквідація Української греко-католицької церкви

Ліквідація УГКЦ була важливим напрямом радянізації західноукраїнських земель. Цей напрямок мав на меті підірвати духовний опір західних українців.

1 листопада 1944 р. помер **митрополит Андрей Шептицький**, який мав серед населення Східної Галичини безмежний авторитет. Це полегшило задуману Сталінін ліквідацію греко-католицької церкви. Духівництву й вірянам було запропоновано злитися з Російською православною церквою. Коли вищі ієрархи УГКЦ відмовилися розглянути таку пропозицію, за справу взялися органи державної безпеки. **Новопризначений митрополит Йосип Сліпий у квітні 1945 р. був заарештований** з усім єпископатом УГКЦ за звинуваченням у «*ворожій діяльності проти УРСР, співпраці з німецько-фашистськими окупантами*». У березні 1946 р. усіх засудили на великі терміни ув'язнення в таборах віддалених регіонів СРСР.

ЗАУВАЖТЕ

Упродовж кількох десятиліть УГКЦ діяла в підпіллі. «Катакомбний» період завершився 1 грудня 1989 р. офіційним визнанням права на діяльність греко-католицьких громад в УРСР.

Щоб замаскувати репресивний характер заходів, пов'язаних з ліквідацією УГКЦ, партійно-радянське керівництво розпорядилося висвітлювати цю подію як акт самоліквідації. У травні 1945 р. у Львові виникла «Ініціативна група з возз'єднання греко-католицької церкви з православною церквою». Після ретельно проведеної роботи за сценарієм НКДБ УРСР **8–10 березня 1946 р. у Львові в кафедральному соборі Св. Юра відбувся псевдособор** представників духовництва і вірян греко-католицьких єпархій Східної Галичини, на якому

➔ 10 березня 1946 р. на паперті храму Св. Юра відбулася церемонія вручення для президії собору ікони Божої Матері Києво-Печерської лаври. Це мало символізувати возз'єднання УГКЦ з РПЦ

ухвалено рішення про скасування Берестейської церковної унії 1596 р. та підпорядкування УГКЦ юрисдикції РПЦ.

У підпорядкування РПЦ переведено близько 3 тис. парафій ліквідованої УГКЦ, церкви та майно УГКЦ конфісковано й передано державі чи РПЦ.

Під тиском Москви Синод Сербської церкви передав у 1949 р. Мукачівську єпархію до юрисдикції Російської православної церкви.

ОСОБИСТІСТЬ

Йосип Сліпий (1892–1984)

Митрополит Української греко-католицької церкви від 1944 р. З 1929 р. перший ректор греко-католицької Львівської богословської академії, створеної на базі греко-католицької семінарії з ініціативи митрополита Андрея Шептицького в 1928 р. У 1945 р. заарештований, перебував в ув'язненні, на каторжних роботах, у засланні. 1963 р. звільнений за клопотанням Папи Римського Івана XXIII та президента США Джона Кеннеді. Виїхав до Італії, оселився у Ватикані. 1965 р. Папа Павло VI надав Й. Сліпому титул кардинала.

«Це були втрачені найкращі 18 років мого життя, коли я ще міг служити у повноті своїх сил. А так не мав я змоги нормально працювати. Це були страшні часи, і дай Боже, щоб ніколи не повертались. Замість того, щоб я працював як митрополит, мене били, опльовували, руки ламали, ноги мені перемерзли, а я мусив думати про виживання» (Й. Сліпий про період свого ув'язнення).

«Виглядав велично навіть у своїй арештантській одежі. Його поведінка змушувала навіть вартових солдатів ставитися до нього ввічливо. Спокійний, висококультурний, він сидів у тому кип'ячому казані злодійської каламуті вже друге десятиріччя й був дуже хворий. Та тримався непохитно, старався не бути тягарем нікому» (співкамерник Й. Сліпого Авраам Шифрін).

» Подискутуйте. «Мої дорогі! Поставте собі питання: що про вас одного дня скаже історія?» – цю фразу часто повторював Й. Сліпий. Як характеризують ці слова митрополита? Скориставшись інформацією підручника, складіть план розповіді про Й. Сліпого як особистість.

Прочитайте фрагмент дослідження. Дайте відповіді на запитання.

ДОКУМЕНТ
4

«Ця акція мала на меті не тільки повністю знищити греко-католицьку церкву як релігійну і національну інституцію, яка найбільшою мірою охороняла український народ від русифікації, але й терором зламати частину духовництва, змусити його до співпраці з НКВС і в такий спосіб підірвати авторитет церкви. Після собору було вислано до духовництва відозву приєднуватися до нової церкви. Священники, що не хотіли підписати “повернення”, відразу потрапляли в НКВС. Кілька місяців після собору понад 1400 священників, що не приєдналися, і 800 монахів і монахинь заслано в Сибір, а 200 розстріляно» (український історик І. Патер).

» Поміркуйте, чому організаторам акції з ліквідації УГКЦ було важливо схилити духовництво до співпраці з НКВС. Наведіть факти, які свідчать, що одним з механізмів радянізації західноукраїнських земель була деморалізація суспільства.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій повоєнних років: » Львівський псевдособор УГКЦ » Акція «Вісла» » Загибель Романа Шухевича » Арешт митрополита УГКЦ Йосипа Сліпого.**
- 2. Складіть речення про події повоєнних років, використавши поняття, терміни, назви: радянізація, псевдособор.**
- 3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях повоєнної України: Й. Сліпий, Р. Шухевич.**
- 4. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.**

» До радянізації Західної України широко залучалися працівники партійно-комсомольського і радянських апаратів, службовці органів державної безпеки, культури та освіти з інших районів СРСР, переважно зі Східної України. **»** Форсована індустріалізація супроводжувалася повільним розвитком харчової, легкої та інших галузей промисловості, які виробляли товари для людей. **»** Колективізація здійснювалася примусом, залякуванням, погрозами, шантажем, провокаціями, вивезенням до Сибіру. **»** Основною тактикою для поширення впливу українського підпілля на західноукраїнські терени в повоєнний період були агітаційно-пропагандистські та диверсійні рейди боївків ОУН.

- 5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.**

«...Слава Ісусу Христу. Цим відкриваю наш святий собор, скликаний Ініціативною групою по возз'єднанню греко-католицької церкви з Руською православною церквою... Пропонує, щоб собор вирішив оці чотири точки. Перше: скасувати постанову Берестейської унії 1596 року. Друге: відірватися від Римської папської церкви. Третє: повернутися до нашої предківської святої православної віри. Четверте: возз'єднатися з Руською православною церквою в Радянському Союзі. Хто за цю пропозицію, нехай піднесе руку...» (з хронікально-документального кінофільму).

- 6. Поміркуйте, що дає підстави для запропонованого нижче висновку.**

«Суперечливо й неоднозначно проходили “соціалістичні перетворення” на західноукраїнських землях. Швидкі темпи промислового розвитку, що випереджали загальнодержавні показники, поява нових галузей промисловості, зрушення у сфері освіти й т. ін. драматично перепліталися із заходами щодо насильницької колективізації, ліквідації греко-католицької церкви, масових репресій проти корінної нації, депортацій. Репресивні дії властей, зрозуміло, викликали масове невдоволення, опір місцевого населення...» (український історик В. Баран).

7–8 Економічне та суспільно-політичне життя

Попри трагічні наслідки Другої світової війни (колосальні людські втрати, зруйнований економічний потенціал), Радянський Союз у стислий термін відновив довоєнний рівень виробництва. Щоправда, це мало позначилося на добробуті громадян: життя радянських людей минало в тяжкій і виснажливій праці, злиденному й напівголодному побуті. Влада не поспішала з розв'язанням гострих соціальних проблем.

Саме в перші повоєнні роки остаточно вкорінився на довгі десятиліття режим однопартійної бюрократії, яка правила країною вже не тільки методами масових репресій, а користуючись страхом, посіяним у душах людей.

Прямим наслідком дій сталінських ідеологів були потворні утиски духовної сфери, нагнітання страху і невпевненості серед інтелігенції. Митці не могли за умов, коли поширювалися ворожнеча, доносництво та інтриганство, повноцінно виконувати свою творчу місію.

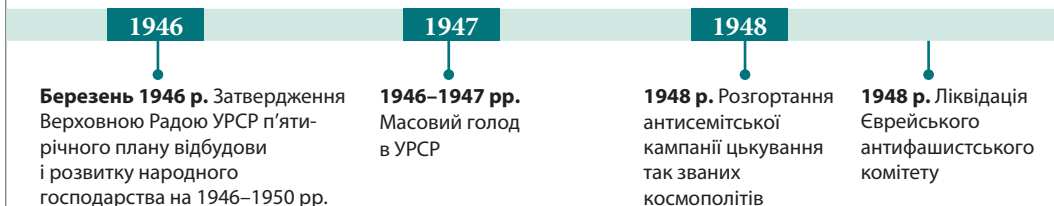
1. Особливості внутрішньополітичного життя

Централізація влади у повоєнні роки досягла свого піку. Користуючись безмежною особистою владою, Й. Сталін відверто ігнорував керівні органи державної партії. З'їзди не скликалися роками. Понад п'ять з половиною років не скликалися пленуми ЦК. Не збиралося в повному складі навіть політбюро ЦК. Тільки у жовтні 1952 р. відбувся перший після війни XIX з'їзд партії. ВКП(б) стала називатися **Комуністичною партією Радянського Союзу** (скорочено – **КПРС**).

Визначальною рисою суспільно-політичного життя було поклоніння Сталіну. Партійні ідеологи та публіцисти змагалися у вигадуванні епітетів: *«полководець усіх часів і народів»*, *«корифей усіх наук»*, *«найкращий друг дітей»* тощо. Будь-які варті уваги здобутки, як реальні, так і удавані, приписувалися радянському керманичеві. Кожен день починався й закінчувався уславленням безцінних заслуг вождя засобами масової інформації.

У березні 1953 р. Сталін помер. Розпочалася гостра боротьба за одноосібну владу між представниками центрального керівництва. Певним компромісом у цій боротьбі стало **«колективне керівництво»**, ключову роль у якому відігравали голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков, секретар ЦК КПРС М. Хрущов і міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія.

У 1953 р. Хрущов домігся усунення першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова і призначення О. Кириченка – першого українця на цій посаді.

Роздивіться фотодокумент і плакат. » 1. Які явища суспільно-політичного життя вони засвідчують? Що між ними спільного? » 2. Про що свідчать гасла на фото і плакаті? » 3. Які три плани використав художник-пропагандист? » 4. Які пропагандистські ідеї доби втілено на фото і плакаті?

↑ Радянський політичний плакат. 1951 р.

↑ Мітинг на підтримку кандидата в депутати Верховної Ради УРСР Й. Сталіна. Київ. 1951 р.

В узгодженні з Хрущовим він узяв курс на використання місцевих кадрів на керівних партійно-радянських посадах у республіці. За національним складом Центральний комітет, сформований після XVIII з'їзду Компартії України (березень 1954 р.), відповідав національній структурі населення республіки. Президія ЦК майже цілком складалася з українців.

Боротьба за владу в «колективному керівництві» загострилася влітку 1953 р. 10 липня газети повідомили про арешт Л. Берії. Усунення його від влади через змову, звинувачення в шпигунстві, розстріл без гласного суду свідчили про те, що природа радянської політичної системи не змінилася.

2. Відбудова промисловості

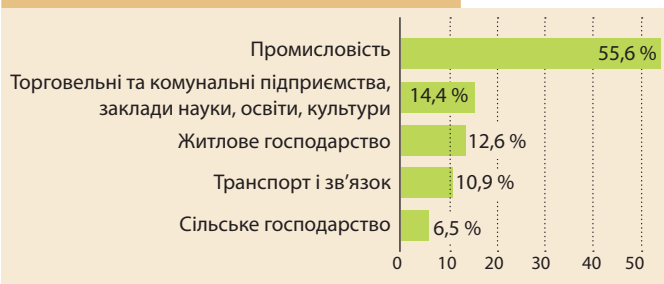
Українська промисловість відбудовувалася досить швидко, якщо порівняти досягнуті результати з масштабами руйнувань. Об'єкти, потрібні центральному керівництву, не мали труднощів із фінансуванням. Обсяг капіталовкладень у господарство України становив у першій повоєнній п'ятирічці 6,7 млрд руб. (19,2 % від загальносоюзного).

Товари щоденного вжитку в УРСР вироблялися в надто малих обсягах. У республіці, як і загалом у СРСР, склався залишковий принцип виділення ресурсів для розвитку матеріально-побутової сфери.

Основні зусилля були спрямовані насамперед на відбудову паливно-енергетичної галузі. За п'ятирічку було відбудовано 129 шахт потужністю 52 млн тонн вугілля на рік і закладено 60 нових шахт потужністю 32 млн тонн. Почалося освоєння Львівсько-Волинського басейну, де були знайдені шари вугілля промислового значення.

Поряд з успішною відбудовою *нафтових промислів* у Бориславському районі були відкриті перспективні родовища нафти в Станіславській області (м. Долина). Були **введені в дію газові промисли** на Дашавському й Опарському

Структура капіталовкладень в економіку УРСР у 4-й п'ятирічці (1946–1950)

Роздивіться діаграму. У які галузі економіки УРСР у 4-й п'ятирічці було виділено коштів найбільше, у які – найменше? З чим це пов'язано?

родовищах, розвідані нові перспективні родовища – Більче-Волицьке, Угерське. У жовтні 1948 р. газета «Правда» повідомляла про **закінчення будівництва газогону Дашава – Київ**. Незабаром прикарпатський газ почав надходити до Києва. Україна дала в 1950 р. чверть загальносоюзного видобутку газу.

Особливе значення мала найбільша Дніпровська гідроелектростанція, у відродженні якої брали участь 120 підприємств з багатьох міст країни. Щодня тут працювали понад 50 тис. осіб. Робота проводилася здебільшого вручну з використанням гужового транспорту колгоспів. У 1950 р. Дніпрогес вийшов на проектну потужність, а свій перший струм дав ще в 1947 р. Проведено значну роботу щодо відбудови електроенергетики, зокрема теплових станцій – Зуївської, Харківської, Криворізької, Штерівської та ін. Розгорнуто будівництво нових електростанцій, у тому числі Одеської, Миронівської, Дарницької, Добровірської тощо.

Успішно відроджувалася металургія. Стали до ладу «Азовсталь», «Запоріжсталь», металургійний завод ім. Г. Петровського, інші гіганти металургії півдня України. На початку 1950-х рр. у металургійній галузі вироблялося майже стільки металу, скільки до війни. Україна знову посіла провідне місце серед рес-

публік як паливно-енергетична база СРСР, що постачала в загальносоюзному вимірі третину палива, сталі й прокату, майже половину чавуну тощо.

Відбудова головних об'єктів машинобудівної промисловості була закінчена у 1948 р. Ставали до ладу такі

Роздивіться карикатуру з журналу «Перець» за 1948 р. 1. Про які зміни в побуті вона свідчить? З якими явищами соціально-економічного життя пов'язані ці зміни? 2. Обґрунтуйте пропагандистський характер малюнка. За допомогою яких художніх засобів його досягнуто?

Текст до карикатури:

«До зустрічі нового квартиранта.

– Добро пожаловать, товаришу ГАЗ!»

➔ Карикатура. Журнал «Перець». 1951 р.

» Як ви думаєте, чому карикатурист головними персонажами малюнка зробив персонажі паротягів? Які почуття в читачів прагнули викликати цією карикатурою радянські пропагандисти? Прокоментуйте зображення робітників. Як ця карикатура характеризує радянську економічну систему?

об'єкти машинобудування, як Харківський тракторний завод, Київський завод «Більшовик», Ворошиловградський паровозобудівний завод і т. д.

Експлуатаційна довжина залізниць в Україні була відновлена ще в 1947 р., але обсяг перевезень відставав. У багатьох обласних центрах були побудовані нові залізничні вокзали. Машинобудування почало постачати транспорту електровози і перші зразки тепловозів – ТЕ-1, ТЕ-2. Були електрифіковані ділянки залізниць у Криворізькому залізничному басейні й на Київському вузлі. Але загалом на залізницях ще панувала парова тяга.

Усьому цьому сприяли мобілізаційно-пропагандистські заходи, що їх здійснював тодішній режим, інспіруючи «соціалістичне змагання» та різні «рухи передовиків і новаторів виробництва».

Повоєнне відновлення економіки здійснювалося здебільшого на **екстенсивній основі**. Понад 70 % робітників промислових підприємств досягали норм виробітку переважно ручною працею. Брак належної техніки безпеки часто призводив до травматизму. Під час відбудови й спорудження нових об'єктів майже не бралися до уваги екологічні аспекти. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного й соціального прогресу.

На відбудові окремих об'єктів використовували примусову працю військовополонених, що суперечило міжнародним конвенціям. До примусової праці, крім військовополонених, залучали також **репатріантів**, інтернованих, мобілізованих у трудові батальйони. Загалом кількість таких осіб, залучених до відбудови економіки СРСР, на початку четвертої п'ятирічки досягала 1,8 млн. За участі цього «спецконтингенту» відбудовували, зокрема, заводи «Азовсталь», «Запоріжсталь», ім. Петровського, ім. Дзержинського, підприємства в Нікополі, Єнакієво, Горлівці тощо.

СЛОВНИК

Репатріація (від латин. *repat-rio* – повертаюся на батьківщину) – повернення в країну осіб, які внаслідок різних причин опинилися на території інших держав. У 1945 р. кількість репатріантів перевищила 2 млн осіб. Більшість становили українці й білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини.

Роздивіться фотодокумент. » 1. Які деталі свідчать про надзвичайно важкі умови праці? Які знаряддя праці ви помітили? » 2. Чому на фото зображено тільки жінок? » 3. Як можете пояснити однотипність їхнього одягу? Чи зручний цей одяг для такої роботи? » 4. Як ви думаєте, чи велику винагороду отримували за свою працю жінки? Що вони відчували? » 5. Чи доводилося вам бачити кінофільми, зняті в Голлівуді у повоєнні роки? Що, по-вашому, найістотніше відрізняє життя, засвідчене тими кінострічками і цією фотографією?

3. Стан сільського господарства. Голод 1946–1947 рр.

Найбільшою бідою сільського господарства було те, що воно вважалося «самодостатнім» і в повоєнні роки майже не фінансувалося. Водночас держава вишмоктувала із села все, що могла. Бракувало не тільки придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомашин, а й найпростіших землеробських знарядь, тягла. У плуг доводилося впрягати корів, а коли їх не було, впрягалися жінки-колгоспниці як основна на той час робоча сила. Чимало земельних площ за період окупації було занедбано, поголів'я худоби скоротилося. Гостро бракувало кваліфікованих кадрів. Такому стану сільського господарства відповідало вкрай безправне, принижене (навіть за мірками сталінських часів) становище сільського населення. Воно було позбавлене свободи пересування, оскільки не мало паспортів. Не мало воно й пенсійного забезпечення. Скрутним було матеріальне становище всіх, хто працював у радгоспах і колгоспах за символічні трудовні.

ЗАУВАЖТЕ

У 1945 р. чисельність працездатного населення в українському селі не перевищувала 3,5 млн проти 7,2 млн перед війною. Після повернення з армії, німецької каторги і радянського тилу кількість працездатних у сільськогосподарському виробництві зросла до 5,6 млн, але не досягла довоєнного рівня. У колгоспах працювали здебільшого жінки.

Не маючи прибутку з колгоспної праці, вони жили зі свого присадибного господарства. Зрозуміло, що за таких умов селяни прагнули уникати роботи в колгоспі. Тоді влада підвищила податок на присадибний клапоть землі. У результаті стало не вигідно вирощувати городину, утримувати худобу, птицю. Щоб не платити податок, люди почали вирубувати плодові дерева.

Для активізації підневільної праці селян влада вдавалася до політики батога і пряника. За «пряник» правило **«соціалістичне змагання»**. Посушливого літа 1946 р. температура повітря в окремих місцевостях республіки піднімалася до 39 °С. Щоб виростити рекордний урожай, доводилося возити воду на поля діжками. Звичайно, це можна було зробити на обмеженій площі, тобто на окремих, здебільшого

гектарних ділянках майбутніх Героїв соціалістичної праці. Каторжна праця тих, хто йшов на рекорд, поєднувалася з розрахунком на «показуху» у тих, хто роздавав Золоті зірки.

Що ж до політики батога, то вона виявилася, зокрема, у виданому з ініціати-ви М. Хрущова в лютому 1948 р. указі Президії Верховної Ради СРСР *«Про ви-селення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб жит-тя»*. Цей указ став для місцевої влади засобом шантажу й залякування кол-госпників. Самі селяни мали порушувати на зборах питання про виселення за межі України осіб, які «підривають колгоспне виробництво». За 1948–1950 рр. було винесено 12 тис. «громадських вироків». Було ухвалено також до 20 тис. попереджень із взяттям від порушників дисципліни письмового зобов'язання надалі сумлінно працювати в колгоспному виробництві.

Бажаючи зміцнити контроль компартійно-радянських органів над колгосп-ним виробництвом, Хрущов здійснив **укрупнення колгоспів**. На кінець 1950 р. в Україні залишилося 19 295 колгоспів (у 1940 р. – 28 374).

» 1. Які деталі на фотографії свідчать про надзвичайне зубожіння українсько-го села в повоєнні роки? Чи змальовано реальний стан сільського господарства в повоєнному плакаті? » 2. Яку пропагандистську ідею прагнув утілити автор плаката? З якою метою?

↑ Оранка в колгоспі «Більшовик» на Полтавщині. 1946 р.

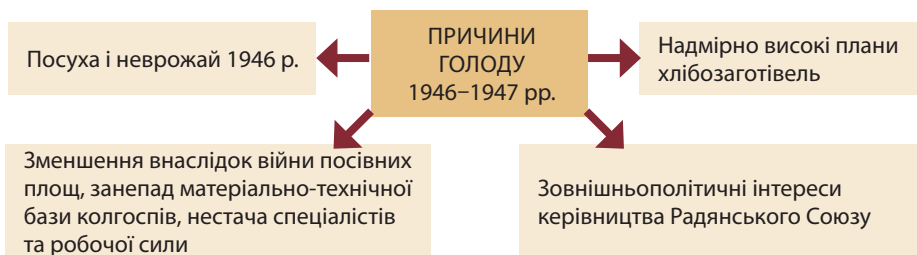
← Радянський плакат. 1947 р.

Зима 1945–1946 рр. виявилася малосніжною та морозною. Навесні 1946 р. загинуло 350 тис. га зернових посівів і п'яту частину посівних площ довелося пересіяти. Весна і літо в Європі видалися більш посушливими, аніж у 1921 р. В Україні особливо постраждали від посухи південні області – від Ізмаїльської до Ворошиловградської. У серпні температура на ґрунті там сягала 50 °С. Ці температурні рекорди не подолані й досі. Валовий збір зернових у 1946 р. стано-вив лише 3,8 ц з га. У колгоспах Миколаївської області було зібрано 2–3 ц, Ізма-їльської – 1 ц з га. Колгоспники опинилися в украй важкій продовольчій ситуа-ції, адже врожай картоплі та овочів на присадибних ділянках теж був утрачений. Унаслідок нестачі кормів пустили під ніж десятки тисяч голів великої рогатої худоби.

Попри ситуацію, що склалася, Кремль установив для України жорсткий план. Хліб вибивали з господарств примусовими методами, тому що радянський уряд мав виконати зобов'язання перед іншими країнами. У лютому 1946 р. була укладена угода про постачання до Польщі 200 тис. т зерна, у квітні – про постачання до Франції 500 тис. т зерна. Радянський хліб одержали також Болгарія, Румунія, Чехословаччина.

У позбавленому продовольства українському селі почався голод. У зв'язку з неврожаєм і голодом М. Хрущов звернувся в ЦК ВКП(б) із проханням зменшити хлібозаготівельний план. Підтверджена органами державної безпеки, його інформація про голод залишилася без жодної реакції з боку центральної влади. Натомість 26 листопада 1946 р. Й. Сталін і А. Жданов надіслали телеграму М. Хрущову і Д. Коротченку, у якій вимагали покінчити з небільшовицьким ставленням до виконання плану хлібозаготівель і покарати тих, хто приховує хліб.

За останніми даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, жертвами голоду 1946–1947 рр. стали близько 700 тис. осіб.

Поміркуйте, що засвідчує факт: 10 жовтня 1947 р. М. Хрущов і Л. Каганович доповіли Сталіну, що «*колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3 %*».

↑ Молотьба зернових у колгоспі ім. М. Хрущова на Станіславщині (сучасна Івано-Франківська область). 1948 р.

↑ Колона з хлібом прямує на елеватор. Одещина. 1947 р.

Подискутуйте. » 1. Порівняйте фотодокументи, уміщені в тексті пункту. Які з них відображають реальне становище українського села, а які є підстави вважати пропагандистськими? Які деталі свідчать про це? » 2. Чи випадково в об'єктив камери потрапили радянські плакати із зображенням Сталіна або словами подяки на його честь? Як за допомогою пропаганди партійні ідеологи «створювали» нову реальність? Навіщо це робили?

Проаналізуйте тези «Особливості відбудови промисловості в УРСР у першому повоєнному десятилітті». До кожної з них доберіть факти на її підтвердження. Висловіть припущення, які з тез можуть характеризувати й наступні періоди розвитку промисловості.

Особливості відбудови промисловості в УРСР у першому повоєнному десятилітті

- Функціонування промисловості на засадах директивного планування і цілковитої відсутності ринкового обміну продукцією виробничого призначення.
- Пріоритетний розвиток промисловості, що виробляла засоби виробництва, перед промисловістю, яка виробляла предмети споживання.
- Пріоритетний розвиток галузей ВПК перед усіма іншими галузями.
- Ставка на моральні чинники в кампаніях щодо забезпечення зростання продуктивності праці.
- Пріоритетний розвиток галузей промисловості, які давали продукцію для країн Центрально-Східної Європи, з метою розвитку радянського експорту (наприклад, електроенергетика, видобуток залізної руди тощо).
- Зосередження наявних ресурсів на відбудовному процесі.
- Використання вивезених з Німеччини за репараціями промислових потужностей.
- Максимальне викачування сільськогосподарських ресурсів на розвиток промисловості.
- Ускладнення відбудовного процесу голодом 1946–1947 рр.
- Використання праці жінок, підлітків, військовополонених, в'язнів.

4. Ідеологічні кампанії боротьби з «українським націоналізмом» та «космополітизмом»

Повоєнне утвердження сталінського тоталітарного режиму та зміцнення командно-бюрократичної системи виявилися і в різкому посиленні ідеологічного тиску на українську інтелігенцію, насамперед на діячів літератури і мистецтва, науки та освіти. **Влада взяла курс на боротьбу з «буржуазним націоналізмом»**, під яким часто розуміли прояви природного національного почуття з боку представників будь-яких народів, крім російського.

Перші ознаки нової репресивної кампанії з'явилися ще в січні 1944 р., коли Сталін зустрівся в Кремлі з групою українських діячів культури і дав зелене світло відкритому цькуванню кінорежисера і письменника **Олександра Довженка** за *«відхід від засад марксизму-ленізму, український буржуазний націоналізм»*. Й. Сталін особисто заборонив друкувати та екранізувати його кіноповість *«Україна в огні»*.

У перші повоєнні роки антидовженківська кампанія не тільки не вщухла, а й розгорнулася з новою силою, а об'єктами цькування ставали й інші діячі української культури. Багатьох письменників було обвинувачено в українському націоналізмі, відступництві,

СЛОВНИК

Буржуазний націоналіст – ідеологічно зумовлений термін, яким ідеологи комуністичного режиму позначали тих, хто виступав за розвиток національної культури, мови, збереження звичаїв, історичних традицій свого народу.

зраді народних інтересів тощо. Їх паплюжили в пресі та на різних зборах, залякували, примушували каятися, принижено випрошувати прощення за «неймовірні помилки». Це спричинило нагнітання істерії, закриття періодичних друкованих видань, заборону літературних та інших творів митців, які «завинили».

Кампанію з наведення «ідеологічної дисципліни» очолював ЦК ВКП(б). Секретарю ЦК **Андрію Жданову** Сталін доручив приборкати «неслухняних» інтелектуалів. Кампанія була спрямована проти «*буржуазної культури*» та її носіїв, які нібито зміцнили свої позиції в роки війни, задля піднесення радянської, а насправді – російської культури й науки як альтернативи західній.

↑ Олександр Довженко

СЛОВНИК

«**Ждановщина**» – ідеологічна кампанія з переслідування та дискредитації діячів культури і науки в СРСР, ініційована секретарем ЦК ВКП(б) А. Ждановим.

Фронт ідеологічного наступу був широкий, і жоден загін творчої інтелігенції не залишився поза його дією.

Особливої гостроти боротьба за «ідейну чистоту» української інтелігенції набула під час перебування, щоправда нетривалого, Л. Кагановича на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. Дві з половиною години тривав один із його виступів на пленумі Співки письменників України у вересні 1947 р., у якому

він піддав нищівній критиці І. Сенченка, Ю. Яновського, А. Малишка, М. Рильського.

Наступним за О. Довженком об'єктом цькування став письменник-гуморист **Остап Вишня**, який незадовго до того повернувся з ГУЛАГу. У статті, опублікованій у газеті «Правда», було зазначено, що його твори ідеологічно шкідливі. Особливі нарікання партійної критики викликали його ліричні «Мисливські усмішки».

У **1951 р.**, невдовзі після Декади української літератури та мистецтва, що пройшла в Москві, у газеті «Правда» з'явилася редакційна стаття «Проти ідеологічних перекохань у літературі», яка **затаврувала вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну» (написаний ще в 1944 р.) як «ідейно-порочний націоналістичний твір».**

Цькували не лише письменників. Наприклад, представниками «*антинародного, формалістичного, згубного для радянської музики напрямку*» називали українських композиторів Б. Лятошинського, М. Колессу, М. Вериківського та ін.

З ініціативи Сталіна наприкінці **1948 р. розгорнулося гоніння проти так званих космополітів.** Так іменували нову категорію «ворогів народу» – інтелектуалів єврейської національності. Ця кампанія негайно поширилася в Україні, де було чимало літераторів і митців цієї національності. Їх називали «*безрідними космополітами*», «*антипатріотами*», «*низькопоклонниками*», що плазують перед реакційною культурою буржуазного Заходу. Пошуки «космополітів» і їх

критика були поширені на всі культурні центри республіки та всі сфери літературно-художньої творчості.

1948 р. рішенням політбюро ЦК ВКП(б) як «центр антирадянської пропаганди» ліквідовано **Єврейський антифашистський комітет (ЄАК)**, що в роки війни збирав кошти серед єврейських громад світу на користь Радянського Союзу. У справі ЄАК заарештували 110 осіб, а в 1952 р. винесли смертний вирок 13 особам, зокрема 5 вихідцям з України – відомим єврейським письменникам.

У розпалі «чистки» було ліквідовано **Кабінет єврейської історії та культури АН УРСР**. У цій установі збирали рідкісні видання, фольклорні матеріали, фонозаписи, укладали й досліджували приватні фонди відомих науковців-юдаїстів. Більшість співробітників кабінету зазнали репресій.

СЛОВНИК

Космополітизм – система поглядів, що передбачає розширення поняття «Батьківщина» на весь світ. Сьогодні космополітами називають, зокрема, тих, хто вважає себе громадянами світу.

Роздивіться обкладинку першого номера журналу 1948 р., прочитайте текст. » 1. Як, на вашу думку, поставилися до цього зображення в тогочасній Україні? » 2. Запропонуйте свій варіант обкладинки журналу, присвяченого 30-річчю радянської України, який враховував би факти, наведені в підручнику.

Текст на обкладинці журналу: «Перець замовив художникам обкладинку до номера журналу, присвяченого 30-річчю Радянської України. Художники принесли в редакцію три варіанти обкладинки. На одній з них Радянську Україну показано в образі героїні колгоспних ланів; на другій ви бачите її в образі передового борця за швидку відбудову шахт Донбасу; на третій обкладинці художник показав Україну в образі майстра металургії. Вміщуємо всі три варіанти, бо лише разом взяті вони створюють сучасний образ нашої дорогої іменинниці».

№ 1. КИЇВ, СІЧЕНЬ 1948 Р.
РІК ВИДАННЯ VII

Перець замовив художникам обкладинку до номера журналу, присвяченого 30-річчю Радянської України.

Художники принесли в редакцію три варіанти обкладинки. На одній з них Радянську Україну показано в образі героїні колгоспних ланів; на другій ви бачите її в образі передового борця за швидку відбудову шахт Донбасу; на третій обкладинці художник показав Україну в образі майстра металургії.

Вміщуємо всі три варіанти, бо лише разом взяті вони створюють сучасний образ нашої дорогої іменинниці.

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** » Початок кампанії проти так званих космополітів » Завершення колективізації в Західній Україні » Початок 4-ї п'ятирічки » Операція з депортації населення «Захід».
- 2. Складіть речення про події та явища повоєнних часів, використавши поняття і терміни:** *відбудовний процес, укрупнення колгоспів, кампанія боротьби з «буржуазним націоналізмом», кампанія боротьби з «безрідними космополітами», «ждановщина».*
- 3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях повоєнного десятиліття:** Й. Сталін, М. Хрущов, Л. Каганович, А. Жданов.
- 4. Проілюструйте конкретними фактами тези про особливості розвитку сільського господарства в повоєнний період:** » Екстенсивний розвиток сільського господарства як головної риси в пануванні колгоспної системи. » Відвернення ресурсів сільського господарства в інші сфери виробництва. » Голод 1946–1947 рр. як показник відвернення ресурсів села в інші сфери виробництва. » Панування ручної праці в сільськогосподарських процесах. » Переважання в колгоспному виробництві праці жінок, підлітків і людей похилого віку. » Репресії як основний засіб стимулювання праці в колгоспному виробництві. » Заходи держави з обмеження праці колгоспників у присадибному господарстві.
- 5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.**

«...Верховна Рада СРСР установлює, що основні завдання п'ятирічного плану відновлення та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. полягають у тому, щоб відновити райони країни, що постраждали, відновити довоєнну промисловість і сільське господарство й потім перевершити той рівень у значних розмірах. Із цієї метою необхідно: 1. Забезпечити першочергове відновлення та розвиток важкої промисловості й залізничного транспорту, без яких неможливе швидке й успішне відновлення та розвиток усього народного господарства СРСР. 2. Домогтися піднесення сільського господарства й промисловості, що виробляє засоби споживання для забезпечення матеріального благополуччя народів Радянського Союзу й створення в країні достатньої кількості основних предметів споживання...» (з ухвали Верховної Ради СРСР).

«...Важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як в цю хвилину, люди з голоду мруть, діти від недоїдання і хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою, а у кого є гроші, їдуть у місто і купують хліб у комерційних магазинах, але за хлібом іти далеко – 140–180 км, а у нас ніхто не продає, з колгоспу ми нічого не отримали і немає надії, все згоріло, а ярина дуже слабка, і як виконаємо план, то всі подохнемо...» (з листа колгоспників с. Попелюхи Вінницької області до М. Хрущова).

«Треба рішуче покінути з “об’єктивістським” підходом до питань історії, літератури і т. д. і вносити в розгляд питань історії, літератури і т. д. партійність, підходити до всіх питань суспільних, технічних, сільськогосподарських та інших наук з позицій нашої більшовицької партії, з позиції Леніна і Сталіна...» (Л. Каганович).

- 6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.**

«На думку верховодів Кремля, заплановані акції боротьби з “низькопоклонством перед Заходом”, а згодом – з “космополітизмом” повинні були посилити культурну ізоляцію країни, розколоти інтелігенцію, протипоставити її іншим соціальним групам суспільства, розпалити шовіністичні й антисемітські настрої, активізувати процеси русифікації» (український історик О. Бажан).

9–10 Культура повоєнних років

Культурне життя УРСР у повоєнний період було складним і суперечливим. Давалися взнаки занепад господарства й матеріальна скрута, колосальні руйнування, величезні втрати людського потенціалу. Водночас розвиткові культури перешкоджала атмосфера ідеологічної нетерпимості, гоніння за творчий пошук, переслідування інодумців. Відповідно до партійних настанов багатьох українських письменників, художників, літературознавців та істориків було звинувачено в «*буржуазному націоналізмі*» та навмисному ігноруванні зображення сучасності. Ідеологічний тиск не оминув і науку. Та, попри морально-психологічне цькування, некваліфіковане втручання партійних і державних чиновників у наукове життя, репресії, українські вчені збагатили науку фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями.

1. Освіта

У повоєнні роки першочергову увагу традиційно приділяли народній освіті – це був випробуваний напрям ідеологічної роботи з виховання в комуністично-атеїстичному дусі. Станом на 1950 р. уже відродили довоєнну шкільну мережу. Однак нормальне навчання налагоджувалося з труднощами. Не вистачало учителів, підручників, зошитів. А учні й у місті, і на селі настільки зголодніли та обносилися, що часто не могли відвідувати школу. З такої скрути знайшли

← Учні ремісничого училища – учасники лижного комсомольського пробігу, присвяченого черговим виборам. Львівщина. 1949 р.

↓ Урок в одній із шкіл м. Києва, 1945 р. На уроці – міністр освіти УРСР П. Тичина

Роздивіться фотодокументи із зображенням школярів у повоєнні роки. » 1. Що свідчить про заідеологізованість тогочасної радянської системи шкільної освіти? » 2. Назвіть деталі, які вказують на зубожіння і низький рівень задоволення побутових потреб. » 3. Чому, попри матеріальні труднощі, було впроваджено обов'язкове семирічне навчання? » 4. Навіщо створювали нові вищі навчальні заклади в західноукраїнських містах?

єдиний вихід: за кошти населення багатьох дітей забезпечили одягом, взуттям, а в школах нерідко годували дітей сніданками.

Повоєнна система освіти фактично нічим не відрізнялася від довоєнної. Головна її вада – **заідеологізованість** – **перетворювала загальноосвітню школу на знаряддя контролю комуністичної партії над молодим поколінням**. Негативно позначалася на якості освіти й перевантаженість класів учнями, недостатня кваліфікація вчителів. Уся робота піонерської та комсомольської організацій спрямовувалася на виховання відданості Сталіну. Водночас безсумнівними досягненнями було **впровадження обов’язкового семирічного навчання** і створення 1300 шкіл на 400 тис. учнівських місць.

Протягом перших повоєнних років було відновлено діяльність 160 вишів. Поряд з ушавленими вишами (Київським, Харківським, Одеським університетами) почали діяти нові: Ужгородський державний університет, Чернівецький медичний інститут тощо.

2. Наука

Особливу увагу у відродженні наукових установ було приділено цитаделі української науки – **Академії наук**. Держава не шкодувала коштів на її розвиток, і за короткий термін кількість інститутів зросла до 44. Вони об’єднувалися в три відділення: природничих, технічних і суспільних наук. Було створено 20 нових наукових інститутів з найперспективніших напрямів науки – радіофізики й електроніки, напівпровідників, металокераміки та спеціальних сплавів тощо.

Після **Олександра Богомольця** в 1946 р. президентом Академії наук УРСР став академік **Олександр Палладін**.

ОСОБИСТІСТЬ

Олександр Богомолець (1881–1946)

Видатний учений-патофізіолог, праці якого сприяли розвитку майже всіх напрямів патологічної фізіології, ендокринології, дослідженням у галузі імунітету тощо. Дослідник вивчав суть та біологічні процеси старіння, обґрунтував провідні засади геронтології. Його роботи про продовження життя, боротьбу з багатьма на той час невиліковними хворобами стали науковим проривом, який слугував фундаментальною основою для сучасної медицини.

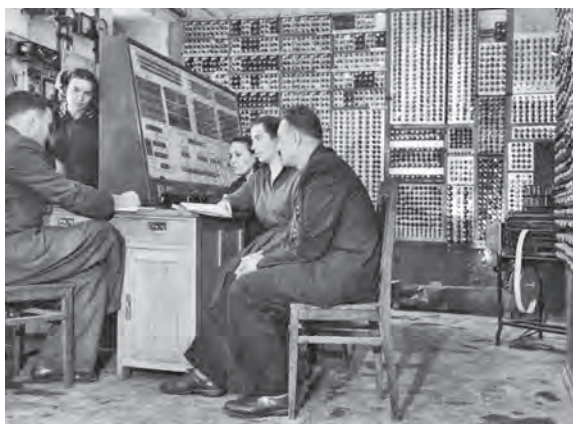
ОСОБИСТІСТЬ

Олександр Палладін (1885–1972)

Один з основоположників вітчизняної біологічної хімії, засновник української школи біохіміків, родоначальник нейрохімії як науки. Був фундатором Інституту біохімії АН УРСР (згодом названий його ім’ям). Наукові праці вченого стосуються біохімії нервової системи і м’язової діяльності. У 1967 р. на Міжнародному нейрохімічному конгресі в Страсбурзі О. Палладіна вшанували як патріарха світової нейрохімії.

➔ Перша електронна обчислювальна машина в Європі. Київ, Академія наук УРСР. 1950 р.

Значним досягненням учених радянської України стало розроблення й виготовлення в Інституті електродинаміки (тоді Інститут електротехніки АН УРСР) під керівництвом академіка АН УРСР **Сергія Лебедева** першої в СРСР і Європі малої електронної обчислювальної машини (МЕОМ). Ця розробка заклала фундамент для подальшого розвитку комп'ютерної науки та техніки в Україні.

ОСОБИСТІСТЬ

Сергій Лебедєв (1902–1974)

Дослідник у галузі електротехніки, розробник і конструктор першого комп'ютера в СРСР. Директор Інституту електротехніки АН УРСР у 1948–1951 рр., директор Інституту точної механіки й обчислювальної техніки АН СРСР у 1952–1974 рр. Основоположник вітчизняного комп'ютеробудування: лабораторія С. Лебедева стала організаційним зародком Обчислювального центру АН України, а згодом Інституту кібернетики АН України.

В Інституті електрозварювання АН УРСР удосконалювали **технологію зварювання металу**, яку використали під час спорудження газогону Дашава – Київ, першого у світі суцільнозварного мосту завдовжки 1543 метри (міст імені Патона в Києві) тощо.

Одним із лідерів світової медичної науки і практичної медицини був Інститут очних хвороб і тканинної терапії, створений в Одесі у 1936 р. зусиллями видатного вченого-офтальмолога **Володимира Філатова**. Ще в 1938 р. науковець одним із перших у світі провів успішну операцію з пересадки рогівки ока, розробив багато нововведень у методиці клінічних досліджень хвороб ока.

Утім і фундаментальні природничі науки зазнавали ідеологічного тиску. Значної шкоди поглибленню біологічних досліджень, зокрема, завдала **«лисенківщина»**, виявом якої стало цькування вчених-генетиків, викладачів біології, чий концептуальний погляд не збігалися з уявленнями академіка Т. Лисенка. Лисенко оголосив генетику *«реакційною лженаукою»*. Серед науковців розпочалися «чистки», під час яких багатьох учених та викладачів – прихильників класичної генетики – було звільнено з роботи, згорнуто програму наукових досліджень найперспективніших напрямів біологічної науки. Було усунуто від

виконання обов'язків голови відділу сільськогосподарських наук АН УРСР і позбавлено можливості займатися генетикою академіка АН УРСР **Миколу Гришка** – фундатора Національного ботанічного саду АН України. Звільнено завідувача кафедри дарвінізму Київського університету, професора **Сергія Гершензона**. «*Буржуазною лженаукою*» була оголошена й **кібернетика**.

Зрозуміло, що ідеологічний тиск не оминув і вчених суспільно-гуманітарних наук. У серпні 1947 р. визнали незадовільною роботу Інституту історії України Академії наук УРСР, директора **Миколу Петровського** звільнили з посади. Наслідком «*викриття школи Грушевського*» було каяття українських істориків, які стали слухняними виконавцями волі партапаратників. Це загальмувало розвиток історичної науки в Україні на багато десятиліть. З історії викидалися події, факти та історичні особи, які не вписувалися в затверджений Й. Сталіним «Короткий курс історії ВКП(б)».

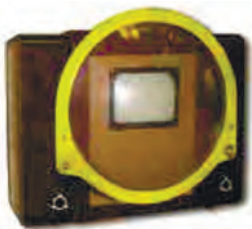

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Поміркуйте, чим було спричинено його появу. » 2. Наскільки компетентними були партапаратники, щоб писати такі звинувачення? Про що це говорить? » 3. Виберіть словосполучення, які свідчать про упередженість тексту. » 4. Наведіть тези, що викривають прагнення влади нав'язати суспільству бажані для неї погляди.

З постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1947 р., 29 серпня): «Основна помилка авторів робіт з історії України полягає в тому, що вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, йдуть по шляху українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, починаючи і слідуючи в цьому питанні по курсу Грушевського «Історія України-Руси». Відомо, що Київська Русь була колискою трьох братніх народів – російського, українського та білоруського, але Грушевський та інші націоналісти намагалися довести, що начебто Київська Русь була тільки українською державою. Радянські історики з Інституту історії не викрили цю фальсифікацію історії. Автори робіт з історії України повинні були висвітлити визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. як боротьбу насамперед селянських мас проти польських загарбників і феодального гніту взагалі. У зв'язку з цим вони зобов'язані були показати видатну роль Богдана Хмельницького, який, спрямовуючи народний гнів проти великої феодальної української знаті, що була орієнтована на Польщу, очолив боротьбу народних мас за знищення польського гніту і забезпечив, завдяки визвольній війні, об'єднання українського народу з своїми братами – російським і білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького та турецького поневолення».

Щоб посилити ідеологічний вплив на суспільну свідомість, у повоєнні роки розширювалася мережа культурно-освітніх закладів: клубів, музеїв, театрів, кінотеатрів тощо. У 1949 р. у Києві відкрився Літературно-художній музей Т. Шевченка. У 1951 р. почав працювати професійний телецентр на Хрещатику в Києві – так було започатковано українське телебачення. Від 1952 р. розгорнув

← Перший масовий телевізор КВН-49. Його чорно-білий екран був розміром з долоню. Щоб збільшити зображення, перед екраном установлювали збільшувальну лінзу, між скельцями якої, з'єднаними разом, усередину заливали дистильовану воду.

діяльність Київський планетарій. Проте весь арсенал культури був підпорядкований агітаційно-пропагандистським завданням державної партії.

3. Літературно-мистецький процес

Однією з головних рис, що визначала літературно-мистецьке життя повоєнної доби, було грубе й некомпетентне втручання влади у творчу діяльність, заперечення елементарних художніх свобод.

Провідними темами творів літератури у ті часи були трагічний і героїчний військовий досвід радянського народу в радянсько-німецькій війні, яку потрактували як Велику Вітчизняну, проблеми людини та її виробничої діяльності.

Гострої, нищівної критики зазнали твори О. Довженка (кіносценарій «Україна в огні»), Ю. Яновського (роман «Жива вода», у якому зображено військову дійсність України), І. Сенченка (роман із життя київської молоді повоєнних років «Його покоління»), М. Рильського (поетичні твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави»). Ви вже знаєте про кампанію проти вірша В. Сосюри «Любіть Україну».

Такі кампанії проти митців були покликані домогтися, щоб усі вони творили в межах так званого **соціалістичного реалізму**, що зводив художню майстерність до безмежного уславлення Сталіна, радянської влади і «*незмірних досягнень соціалізму*» (індустріалізації та колективізації). Наприклад, у прозі провідними були ідеї радянського патріотизму, уславлення народу як рушійної сили історії. Найяскравіше це виявилось в романі **Олеся Гончара «Прапорonosці»**. Ця книжка перекладена багатьма мовами народів СРСР і світу.

Та навіть за такого ідеологічного тиску українська література в повоєнні десятиріччя збагатилася високохудожніми творами. Активно розвивалися всі жанри письменства. У зв'язку з цим варто згадати мистецьки довершені поезії: «Шевченко і Чернишевський» П. Тичини, «Троянди і виноград» М. Рильського, «Вітчизна» В. Сосюри та ін.

Зусиллями талановитих митців України розвивалося **театральне, музичне та кіномистецтво**.

У 1950-х роках в Україні діяли близько 70 професійних театрів: опери та балету, оперети, музично-драматичних, драматичних, юного глядача, лялькових тощо. Провідними театрами України, відомими далеко за її межами, були академічні драматичні театри ім. І. Франка в Києві, ім. Т. Шевченка в Харкові та ім. М. Заньковецької у Львові, Київський російський драмте-

→ Колгоспники на виставі в Українському драматичному театрі. Чернівці. 1950 р.

атр ім. Лесі Українки, Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка. У театрах України працювали талановиті актори.

Кіномистецтво в Україні в перші повоєнні роки було представлено лише роботами Київської кіностудії, яка щорічно випускала один-два фільми. Вельми популярними були, зокрема, стрічки «Третій удар» І. Савченка, «Подвиг розвідника» і «Щедра літо» Б. Барнета. У 1951 р. на екрани вийшов останній фільм видатного українського кінорежисера **Ігоря Савченка «Тарас Шевченко»**, го-

↑ Кадр із фільму «Тарас Шевченко». 1951 р.

ловну роль у якому зіграв С. Бондарчук. Цензурні вимоги унеможливили створення переконливого образу поета, адже належало подати *«революціонера-демократа»*, який слухняно діє за настановами старших російських братів. Попри те, у фільмі є і правдиво зображені факти – насамперед в епізодах, що оповідають про роки заслання, солдатчини. І. Савченко раптово помер, так і не закінчивши стрічки. Її завершували учні й асистенти режисера.

Незважаючи на всі труднощі, збагачувалося музичне мистецтво України. В оперній царині значний розголос мала опера **«Богдан Хмельницький» Костянти-**

на Данькевича. Під час показу в Москві партійні пропагандисти виявили, що її лібрето, написане О. Корнійчуком та В. Василевською, містило численні *«ідейні прорахунки»*.

Прочитайте фрагменти історичних джерел. » 1. Визначте, які епізоди (картини) не сприйняла влада. Чому саме ці? » 2. Чому твори вимагали доопрацювати, а не просто забороняли? » 3. Чому обмеження свободи творчості стосуються не самих лише митців, а загалом прав людини? » 4. Як пропонувані доопрацювання мистецьких творів характеризують політику влади в галузі культури? » 5. У загальному колі обміняйтеся думками про те, що спільного і чим відрізняється загальний тон зауважень.

Із пропозицій Міністерства кінематографії СРСР щодо доопрацювання фільму «Тарас Шевченко», 14.02.1951 р.: «Секретарю ЦК ВКП(б) товаришу Сталіну. Відповідно до ваших інструкцій Міністерство кінематографії намічає провести наступні виправлення по фільму «Тарас Шевченко»:

1. Ширше представити Шевченка як поета. Для цього перезняти кілька нових сцен, дві з яких будуть основними: одна на початку фільму перед художньою майстернею Шевченка, друга – у будинку його сестри Ярини, під час приїзду поета в Україну. 2. Повніше і яскравіше показати роль Чернишевського як великого російського мислителя та революційного демократа та його вплив на Шевченка. Крім того, в фільм вводиться нова сцена на березі Неви, де Шевченко розповідає про значення естетичних поглядів Чернишевського для всієї творчості поета. В фільмі також буде розширена роль Добролюбова. 3. Для правильного трактування Куліша як українського націоналіста будуть перероблені окремі сцени, в яких Куліш представлений карикатурним... 6. Перезняти зустріч Шевченка в Петербурзі після його повернення з заслання. Замість сцени зустрічі Шевченка на квартирі у Толстих буде знято нову сцену зустрічі поета в Петербурзі з представниками прогресивних прошарків російського суспільства...»

↓ Сцена з четвертої дії опери «Богдан Хмельницький». 1953 р.

ДОКУМЕНТ
3

Із зауважень відділу художньої літератури та мистецтва ЦК ВКП(б) до лібрето опери «Богдан Хмельницький» (березень 1952 р.): «У новому варіанті лібрето автори врахували зауваження, зроблені після показу опери у Москві в постановці Київського театру опери та балету. Вони заново ввели першу картину, в якій показані страждання українського народу, введено мотив біженства українських селян в Росію від гніту польської шляхти... Однак у новому варіанті лібрето є й серйозні недоліки: у лібрето не повністю усунений основний недолік першого варіанта – відсутність сцен-зіткнень між українським народом і польською шляхтою... Деякі епізоди лібрето містять не антишляхетський, а антипольський характер... Образ Богдана, як і раніше, подано в лібрето однобічно... У лібрето не розвинута тема єднання російського та українського народів...»

Хорове мистецтво України розвивалося завдяки діяльності визначних хормейстерів Г. Верьовки, М. Вериківського, П. Козицького та ін. Національний академічний народний хор імені Г. Верьовки протягом усіх років свого існування був і залишається центром народної музичної культури.

Активно розвивався й пісенний жанр. Плідно співпрацювали поет А. Малишко і композитор П. Майборода, які подарували народові «Київський вальс», «Білі каштани», «Ми підем, де трави похилі», «Пісню про рушник», «Стежину».

➔ Державний український народний хор під час виступу. У центрі художній керівник і диригент Г. Верьовка, м. Київ. 1952 р.

4. Архітектура й образотворче мистецтво

Перед архітекторами в цей час стояло завдання: не просто відбудувати зруйновані міста і села, а й провести докорінну їх реконструкцію на основі найновіших досягнень науки і техніки. Забудова житлових масивів, розташованих

недалеко від центрів міст, була переважно малоповерховою. Тоді ще не існувало реальних можливостей для масового зведення багатоповерхових будинків.

Післявоєнна реконструкція зруйнованих районів великих міст супроводжувалася розвитком ансамблевої забудови. Одним із найбільш значних ансамблів, створених у повоєнні роки, є центральна магістраль Києва – Хрещатик.

↑ Хрещатик у Києві. 1948–1953 рр.

У той період рівень українського живопису визначали твори різних за характером обдарування живописців: Г. Меліхова, Т. Яблонської, В. Костецького, С. Григор'єва, М. Хмелька та інших. Характерно, що найвищі досягнення в царині живопису належали переважно поколінню живописців, яке сформувалося напередодні війни в річищі приписів **соціалістичного реалізму**.

Найбільших успіхів було досягнуто в історичному та побутовому жанрах. Саме як історичні твори варто розглядати полотна перших повоєнних років, присвячені подіям радянсько-німецької війни, виконані часом на основі безпосередніх вражень.

↑ Володимир Костецький. Повернення. 1947 р.

Звернення до сучасності зумовило розвиток побутового жанру, основною темою якого стала мирна праця. Українські живописці відповідно до партійних настанов зосереджували увагу на розкритті громадянськості повсякденного життя, зображенні чеснот радянських людей, як-от: патріотизм, ентузіазм, самопожертва, скромність, багатий внутрішній світ. Таке розуміння побутового жанру характерне, зокрема, для творів **Тетяни Яблонської**. Її картина «Хліб» стала подією в радянському образотворчому мистецтві. Про неї говорили й писали з позицій соціалістичного реалізму як про твір, що оспівує людину праці: тільки в праці вповні виявляється людська краса. Досконале художнє втілення цієї ідеї визначило долю картини: вона стала хрестоматійною ілюстрацією в радянських шкільних підручниках.

Пригадайте фото повсякденного життя колгоспників у повоєнну добу. Які невідповідності зображення на картині і з реального життя впадають в око? Доведіть, що ця картина є типовим зразком соціалістичного реалізму.

↑ Тетяна Яблонська. Хліб. 1949 р.

Унікальним явищем українського образотворчого мистецтва тих часів є творчість **Катерини Білокур**, картини якої уособлюють мистецький напрям, відомий як **народний примітивізм**. Три картини художниці – **«Цар-Колос»**, **«Берізка»** і **«Колгоспне поле»** – були включені до експозиції радянського мистецтва на Міжнародній виставці в Парижі (1954).

Народилася К. Білокур у с. Богданівка на Київщині, секрети живопису опановувала самотужки. Основна тема її картин – невмируща краса й щедрі дари української природи. Найбільше любила художниця зображувати квіти – вважала їх символом життя. Глибоко національний живопис К. Білокур – оригінальне явище у вітчизняному та світовому образотворчому мистецтві. Пабло Пікассо, побачивши її картини на Міжнародній виставці в Парижі у 1954 р., зауважив: *«Якби в нас в Іспанії була така талановита художниця, ми б змусили заговорити про неї увесь світ»*.

← Катерина Білокур. Колгоспне поле. 1948–1949 рр.

1. Укажіть прізвища українських діячів, дотичних до розвитку вказаних сфер культурного життя та науки.

Література	Наука	Образотворче мистецтво	Музичне і театральне мистецтво	Кіно

О. Гончар, В. Філатов, В. Сосюра, О. Богомолець, О. Довженко, О. Вишня, С. Лебедев, Ю. Яновський, М. Гришко, М. Петровський, Т. Яблонська, В. Костецький, С. Григор'єв, Г. Верьовка, К. Данькевич, О. Палладін, К. Білокур.

2. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях повоєнної України: О. Богомолець, О. Палладін, С. Лебедев, В. Філатов, Т. Яблонська, К. Білокур.
3. Складіть речення про події та явища повоєнної України, використавши поняття і терміни: *соціалістичний реалізм*, *«лисенківщина»*, *«буржуазний націоналізм»*, *«повоєнний голод 1946–1947 рр.»*.
4. З якими явищами доби пов'язане створення опери «Богдан Хмельницький» К. Данькевича та фільму І. Савченка «Тарас Шевченко»?
5. До положень, що характеризують розвиток культури в повоєнне десятиріччя, доберіть конкретні факти.

» Суворий ідеологічний контроль за діяльністю творчої інтелігенції. » Панування методу соціалістичного реалізму в масовій культурі. » Перетворення теми героїзму радянського народу в радянсько-німецькій війні на провідну.

6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«...Центральний орган всевладної московської компартії визнав заклик любити Україну виявом ворожих, “антирадянських”, як тоді казали, поглядів. Саме про це йшлося у статті “Проти ідеологічних перекинувань у літературі”, надрукованій у газеті “Правда” 2 липня 1951 року. Якраз того літа я перейшов із дев'ятого класу до випускного – десятого – середньої школи № 5 м. Стрия на Львівщині. Коли ми у вересні прийшли до школи, то статтю з “самої” центральної “Правди” мусили студіювати за найновішою шкільною програмою. Незабаром її текст з'явився і в хрестоматії з української літератури для 10 класу. При цьому і в українських газетах, і у хрестоматії вірш Сосюри цитувався не в українському оригіналі, а у російському перекладі... Навіть школярам було ясно: подається російський переклад, щоб не популяризувати український оригінал» (зі спогадів Я. Ісаєвича).

7. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Погромні ідеологічні кампанії наприкінці 40-х – на початку 50-х років були реакцією на розгортання і поглиблення “холодної війни”; способом посилення культурно-ідеологічної ізоляції країни; формою зміцнення тотального ідеологічного контролю за суспільними процесами; засобом реанімації образу внутрішнього ворога – важливого фактора функціонування тоталітарного режиму; методом нейтралізації активної патріотично настроєної національної еліти» (О. Бойко).

11–12 Повсякденне життя. Практичне заняття № 1

1. Як тогочасні джерела висвітлювали повсякденне життя робітництва

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Про які деталі матеріально-побутового становища жителів Донецького регіону довідалися з тексту? » 2. Як ви думаєте, чому справжні суспільні настрої не впливали на ідеологічний клімат у країні? » 3. Чому, попри важкі умови життя, робітництво й селянство не зважувалося на протести? » 4. Яку роль у блокуванні поширення протестних настроїв відігравала пропаганда?

Наведіть 4–5 фактів, що вразили найбільше. Зробіть висновок про рівень життя робітників в УРСР. Обміняйтеся враженнями в загальному колі. Як ви можете пояснити появу документа? Навіщо, на вашу думку, ОУН збирала таку інформацію?

ДОКУМЕНТ
1

З аналітичного огляду ОУН «Шахтарі Донбасу – чорні невільники сталінського режиму» (1948): «Переважна більшість шахтарів – це люди приїжджі, привезені, які гніздяться у великій тісноті по гуртожитках (попідпираних з усіх боків стовпами, щоб не розвалилися), – харчуються в більшості по шахтарських їдальнях. Це довгі похмурі бараки з декількома столами та полами-стильцями, де варять баланду з кислотої капусти, буряка та зелених помідорів. Часом до такої “чортової юшки” потрапляє мерзла картоплина чи кусень м’яса. Страву подають до столу в залізних коробках, зроблених з американських консервних банок (для того, бачите, щоб не побились!). Ложок тут немає.

Правда, у свята, як 1 травня, 7 листопада і т. п., можна побачити кілька щасливчиків, що дістануть тут ложку, а останні, коли не мають своєї ложки, залишаються без неї. Тут же видають хліб, коли можна назвати хлібом якесь місиво, від якого можна “дуба дати”, як кажуть тут люди. На це адміністрація не звертає уваги, а коли сказати, – відповідають: “Поїсте, не дуже велике панство! У колгоспах вам і цього не давали!”. Але не думайте, що й це все дістається легко: спершу “баришня” з накрашеними нігтями відріже у вашій карточці певну кількість талонів, заплатите гроші, а далі одну-дві години почекаєте в черзі. Коли взяти в середньому ціни на обіди та хліб, то за місяць це коштуватиме 300–350 руб. на одну особу. За картку прожити неможливо, тому робітники змушені докуповувати собі харчі з базару.

Не краще поставлена справа і з приміщеннями. Робітники Донбасу переважно перебувають у вогких, без світла та повітря, неумебльованих та непристосованих до життя приміщеннях-гуртожитках, а часто й у землянках, які розташовані скрізь навколо промислових центрів у ярах, кар’єрах, де рвуть каміння, у старих, вироблених шахтах, де перебувають у нелюдських умовах, злиднях, тісноті та бруді. У кімнаті з житловою площею, розрахованою на 10 чоловік, живе не менше як 40 осіб. При тому кожний житель повинен платити державі за таке помешкання, обслуговування, опалення, освітлення та воду 46 руб. у місяць, хоча в дійсності це “комфортабельне” більшовицьке комунальне господарство поставлене так, що часто тижнями не дістанете й склянки води, не те, щоб помитися, але й напиться.

З одягом ще гірше. Спецодяг, який видають на певні строки – забійнику та врубмашиністам на півроку, всім іншим на рік, – держиться на шкірі не більше 2–3 місяці, а останній час робітник змушений ходити буквально в ганчірках. Начальники не звертають на це жодної уваги. Коли ж такий робітник не виходить на роботу, то його звичайно судять (дають півроку примусової праці), позбавляють продуктово-хлібної картки та 25 % щомісячного вичоту з вироблених грошей. Він змушений іти на роботу голий, босий, в морози і сніг. Так же само, по-советськи, поставлена сангігієна та різне “культурне” обслуговування робітника. По шахтарських трущобах та гуртожитках, де велика тіснота і бруд, дуже часто виникають вогнища різних хвороб, що передчасно валять з ніг робітників та їхні родини, а до лікарні, коли ви не маєте грошей, приступитись важко тому, що всі справки та відпустки не даються, а продаються. Дійсно хворий робітник повинен працювати до того часу, поки його ноги носять.

Умови праці шахтаря під землею – дуже важкі. Хто не пробував працювати на “социалистическом предприятии”, тому важко буде уявити жакливі форми і методи більшовицької експлуатації людини. Щоб мати ще більше дармової сили, більшовики за законом з 1940 р. цілком і повністю закріпили робітника за його підприємством. За 20-хвилинне спізнання його “законно” карають судом, запихують до тюрми або висилають відбувати кару на примусових роботах» (*Літопис УПА. Том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України*).

Прочитайте фрагмент наукової праці та фрагменти джерел. » 1. Про які деталі повсякденного життя робітників довідалися з тексту? Наведіть 4–5 фактів, що вразили найбільше. » 2. Зробіть висновок про рівень життя робітників в УРСР.

ДОКУМЕНТ
2

«...У злиднях скніли дорослі працівники, що їх мобілізували на заводи і фабрики. Проте у звітах парткомів важко знайти бодай-які негативні відомості. Так, Харківський обком звітував ЦК ВКП(б) про належні умови, створені на заводах для робітників. Але вилучена цензурою НКДБ УРСР кореспонденція робітників заводів області свідчила зовсім про інше:

“Працюю на 75-му заводі, жити нам тут важко. У гуртожитку холодно, світло буває рідко, прати білизну ніде. Харчуємося в їдальні – один раз на день, грошей отримуємо 70–80 рублів на місяць... Не знаю, чи зможу я пережити цей важкий час”;

“...25 днів пройшло, як мене мобілізували з дому, до сьогоднішнього дня я ще ні разу не роздягався, не роззувався, білизна брудна, з’явилася вошивість від тривалого носіння брудного одягу. У лазні були ще в Дніпропетровську... Переносиш і голод, і холод. Якщо я витримаю, то ще поживу, а в таких умовах можна ні за що загинути...” (ХЕМЗ, РЗС);

“...живу погано, декаду буду жити без хліба, купувала чоботи і продала картку за декаду. Зараз без хліба і без грошей. Носити нічого немає, ні взуття, ні одягу...” (завод № 75).

На будівництві Каховської ГЕС десятки тисяч людей, переважно з села, використовували як звичайну тяглову силу, частину з них нашвидкуруч навчали на теслярів, штукатурів, котельничих тощо. Селянам на будівництві виплачували мінімальні гроші, лише на харчі, остаточні розрахунки з ними начебто мали проводити їхні колгоспи, хоча гідровузол будувала держава. Багатьох працівників привозили із Західної України. Там також при мобілізації не покладалися на добровільність.

Неймовірно важкі умови праці та жалюгідний рівень життя були характерними для Донбасу. Про це свідчать, приміром, листи шахтарів, вилучені цензурою. Наведемо кілька витягів:

“...Життя моє дуже важке, у магазині продукти за картками не дають, хліб теж іноді по 2–3 дні не дають. Є вже пухлі люди, місцеві жителі виїжджають хто куди. Багато хлопці наші поїхали, але їх ловлять і віддають під суд. Я не знаю, що мені робити, кожного дня недоїдаю, а норму виробки потребують. Якщо норму не виконав, весь день не входить в заробіток, і я вирішив краще не жити на білому світі, ніж так мучитися” (*Горлівський р-н, шахта “Кондратьєвська”*).

“...Зараз я працюю в м. Сталіно на шахті, живемо, як вільні, але така воля гірше неволі. Платять так, що не вистачає на мізерне харчування, а на стороні ніде не заробиш. На моїх очах багато товаришів уже богу душу віддали – картина страшна, дуже багато хлопців розбіглося, багатьох судять за крадіжку. Я зараз абсолютно не маю совісті, можу хліб з рук вирвати, і більше мені нічого не треба, а скільки нас тут таких нещасних” (*Бянкін, м. Сталіно, шахта “Смолянка”*).

Становище робітників ілюструє лист українця з Шепетівки, який у 1951 р. перебрався з України на Захід: “Звичайний робітник в СРСР заробляє тепер коло 900 рублів. Цифра велика, а користі мало, бо ціни в Україні тепер дуже високі. Фунт масла коштує 40 рублів, фунт ковбаси – 38 рублів, фунт солонини – до 50 рублів, фунт м’яса з худоби 23 рублі, а свиняче, овече, куряче і т. п. – 28 рублів. Фунт крупи – 20½ рублів, фунт гарної муки – 18 рублів і вище, фунт капусти – 3 рублі. М’ясо їдять тільки партійні комуністи і всякі начальники та директори, які заробляють багато грошей (начальник магазину, наприклад, 5000 рублів). Звичайні робітники в комуністичнім раю їдять тільки картоплю з сухим хлібом, а працюють дуже тяжко. Інтелігенція одержує місячно 2000–3000 рублів і також не опливає в гараздах. Совецькі газети пишуть багато, що в західних країнах панує нерівність між людьми і експлуатація людини людиною. Та ледве чи є ще де в світі більше нерівність, ніж в совецькім раю. Також ніде певно нема такого пригнічення людини, як тут”» (*Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. – Київ: Інститут історії України НАН України).

Виконайте завдання 1. Заповніть таблицю, навівши приклади з документа і зробивши відповідні висновки.

Таблиця. Повсякденне життя робітників у повоєнні часи в УРСР

Напрями з дотримання прав робітників	Приклади фактів (по 2–3)	Висновок (теза) про особливості повсякденного життя в окресленій сфері
1. Побутове обслуговування робітників на заводах і шахтах		
2. Забезпечення санітарно-гігієнічних умов		
3. Забезпечення продуктами		
4. Рівень оплати праці		

2. Що розповідали очевидці про селянське повсякдення

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Визначте основну думку кожного з уривків та виокремте історичні деталі (факти) з тексту документів. » 2. Які нові для вас деталі повсякденного життя українських селян відкривають документи? » 3. На основі джерела наведіть конкретні факти, які відображають суть матеріально-побутового становища селян. Які з фактів вразили вас найбільше? Чому?

ДОКУМЕНТ
3

З інформаційних вісток про становище на Житомирщині, укладених емісаром Крайового проводу ОУН ПЗУЗ на Сході Т. Березденем (псевдо Семен) (1949): «Населення по колгоспах живе дуже бідно, окрім того, що мало присадибної землі, з якої треба платити великі податки. Колгоспники з колгоспу на трудовні дістають дуже мало або нічого. Про погане соціальне життя колгоспників можуть посвідчити такі факти:

В с. Медведєве (колгосп “П’ятирічка в чотири роки”), р-н Ємільчино, з 150 дворів. Колгосп має 15 пар коней, 140 голів рогатої худоби, 150 овець і 50 свиней. Колгосп, як населення каже, “багатий” (примітка: бо в інших колгоспах є менше). Колгоспники в 1948 р. отримували на трудовень по 300 г хліба і більше нічого. Тому що в цій колгоспі брак тяглової сили, а з Ємільчанської МТС дали для польових робіт навесні в 1949 р. тільки одного трактора, який поорав від ранку до півдня та й став на ремонт, що протягнувся цілий період весняних робіт. Ремонт проводився за рахунок колгоспу. Хоч бракує тієї тяглової сили, правління колгоспу по “плановій інструкції” з району заставило колгоспників копати поле мотиками на овес, ячмінь і просо (з оповіді колгоспника з цього села).

У с. Ковалі, р-н Коростень, колгосп налічує 140 дворів. У колгоспі є 3 пари коней і 30 голів рогатої худоби. Колгоспники в 1948 р. отримали на трудовень по 100 грамів хліба. Від місяця березня 1949 р. 90 % колгоспників у цьому селі не мають хліба.

У с. Плещівка (колгосп XVII партз’їзду), р-н Коростень, колгоспники від 1944 р. включно по 1948 рік на трудовні з колгоспу не отримували нічого. Правління колгоспу говорило, що колгосп лишився ще винен державі, бо не перевиконав плану, а колгоспники можуть прожити з присадибної землі (говорив це голова колгоспу). Норма трудовнів на кожного колгоспника, яку мусить виробити в цьому колгоспі, така: на чоловіка – 250 трудовнів, а на жінку – 200. За те, що колгоспник не виробить норми трудовнів, його вивозять з цілою родиною. За те, що колгоспник не піде на роботу один день, відраховують у нього 5 трудовнів...

У кожному районі по селах є клуби. Переважно молодь, а навіть старші громадяни відвідують клуби майже кожного вечора. Особливо багато молоді і старших сходиться до клубу в суботу і неділю. Старші громадяни в клубі грають в шахи і читають газети, натомість молодь організовує танці. (У кожний клуб більшовики дали гармошку.) Газетами молодь цікавиться мало, за винятком середньошкільної. Щодо більшовицьких книжок, то молодь читає їх дуже мало (з оповіді юнака).

Церква є тільки по райцентрах і то не в кожному. По селах трапляються дуже рідко. Населення до церкви ходить, але переважно старші громадяни, натомість молодь – рідше» (*Літопис УПА. Том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України*).

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. З'ясуйте, що визначало побут сільських мешканців УРСР у повоєнні часи. » 2. Чи змінилися умови та спосіб життя селянства, якщо порівнювати їх з довоєнними часами? Якщо так, то у чому ці зміни виявлялися? » 3. Що у свідченнях авторки джерела є для вас несподіваним? Чи доводилося чути спогади про життя в ті роки від старших родичів? » 4. Які факти свідчать про дисбаланс економічного розвитку? Як це позначалося на правах селян? Чому молодь прагнула «втекти» із села?

ДОКУМЕНТ
4

Зі спогадів Валентини Борисенко: «У 1950-х вже майже усі були в колгоспі. Колгоспники мали 60–80 соток присадибної землі. У селі велику площу, як переважно на Вінниччині, займали посіви цукрового буряка. Це була основна технічна культура. Пам'ятаю, як мама, не в силі вправитися зі своєю нормою, брала і нас з братом на копання тих буряків. Лопата загрузала в мокрій землі, руки мерзли, а у мамі вони були такі порепані і чорні, що вже не схожі були на руки. Ввечері вона тихенько постогнувала, бо дуже боліли. За те пізно восени вона отримувала неповний мішок цукру.

Людей, як тоді говорили, “гонили на роботу” взимку на розкидання гною, ще на жнива, на тік до “машини”, де провіювали зерно. Та машина працювала цілодобово, траплялося, що посилали туди і учнів-старшокласників.

Колгоспникам важко було залишитися вдома, щоб обробити свою присадибну ділянку. Ґрунти тут переважно сірі родючі, де добре родять плодові дерева. Люди вирощували чимало полуниць, малини, але особливо багато фруктів. У домашньому господарстві були свині (одна або двоє на рік), корова, кури та різна дрібна живність. Рідше розводили гусей, качок, індиків. У кількох родинах була ще й пасіка...

Сухофрукти становили основну статтю прибутку майже кожного селянина. Цей промисел, досить трудомісткий, був основним ще в 19 ст., але він продовжувався і за колгоспного часу. Оскільки на трудодні майже нічого не платили, то колгоспники мали додатковий прибуток із садівництва. Тому вони вціліли навіть тоді, коли кожне дерево обкладалося податками.

Старі довоєнні хати під стріхою нещадно протікали, осувалися, і потрібно було братися до нового будівництва. Будівельні матеріали, як цегла, дерево, залізо чи шифер для покриття, були дорогими і дефіцитними. Рідко кому вдавалося привезти їх із Росії, продавши там сухофрукти. Уже тоді входили в лексику такі поняття, як десь “дістати”. Як правило це “діставання” відбувалося по спекулятивній ціні і було недоступне більшості колгоспників. Певними пільгами могло користуватися лише сільське начальство. Тоді люди використовували старе дерево з розібраних будівель, частково доповнивши його новим матеріалом.

Осінньо-зимовий одяг був однаковим для чоловіків і жінок – ватяна куфайка. Жінки на свято мали короткі пальта “сачки” з сукна. Поверх них одягали великі картаті вовняні хустки ще довоєнних запасів. Кожухи, хоч у декого ще були у скринях, майже не носили.

Їжа повсякденна і святкова подолян була переважно традиційною, хоч з'являлися і нові страви. У раціоні харчування селянської родини переважала борошняна та молочна їжа. М'яса і риби споживали мало, переважно на свята. Готували їжу в печі, але вже використовували керосиновий примус, який був далеко не в кожній родині. Готували також вареники, найчастіше з підсоленим сиром, які заправляли підсмаженим з цибулею салом. Не часто подавали на снідання “смаженю” на салі (яєчню).

З продуктів купляли переважно хліб. Рибні консерви купляли у випадках різних okazji. У селян на куповані продукти не було грошей.

Але варто зауважити, що наявність на присадибних ділянках значної кількості полуниці, малини, вишень, ранніх сортів яблук і груш давала можливість жителям с. Хижинці мати завжди свіжу копійчину. Гроші ці були невеликими. Їх витрачали на купівлю хліба, цвяхів, різного домашнього начиння, на посуд, який був великим дефіцитом» (В. Борисенко «Повсякдення мешканців подільського села 1950–1960-х років (на прикладі села Хижинець Вінницької області)» // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015).

Виконайте завдання 2. Сформулюйте 4–5 тверджень про умови та спосіб життя українських селян у повоєнні часи.

Роздивіться фотографії. » 1. Які явища повсякденного життя українців вони засвідчують? » 2. Які з фотографій мають пропагандистський характер? У чому він виявляється? » 3. Роздивіться людей на фотографіях. Про які почуття і настрої говорять їхні обличчя, постані й жести? » 4. Які деталі на фото свідчать про рівень добробуту цих людей, їхній моральний і психологічний стан? » 5. Які почуття ви відчуваєте до зображених людей?

➤ Житомирські колгоспниці на відкритті Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Москва. 1952 р.

➔ Колгоспниці колгоспу ім. В. Леніна розвантажують хліб на пункті заготзерна. Бровари, Київська обл. 1946 р.

➤ Політвиховна година в колгоспі ім. Сталіна на Львівщині. 1949 р.

3. Що довідуємося з історичних джерел про життя городян у повоєнні часи (на прикладі Одеси)

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Виберіть рядки, що свідчать про побутові умови городян. » 2. Чому матеріальне забезпечення одеситів було ліпшим, ніж в інших містах, віддалених від моря й портів? » 3. Як життя одеситів відрізнялося від повсякдення селян? » 4. У чому виявлялися труднощі із забезпечення одеситів житлом?

ДОКУМЕНТ
5

«Батьки мої жили в одноповерховому будиночку в центрі Одеси, за півкварталу від вулиці Пушкінської. У перші повоєнні роки з продовольством було, як і раніше, кепсько. Щоб хоч бодай як послабити напругу,

людям стали роздавати землю під городи. Як і всі містяни, ми доглядали свій город, врожай дбайливо збирали і зберігали – перебирали, що треба, підсушували, щось засолювали і відправляли до льоху, викопаного у дворі (теж характерна риса 1940-х).

Найбільше раділи картоплі. Дітей у сім'ї було шестеро. Картопля, солоні огірки, капуста були, звісно, смачніші від макухи, коржів з висівок, толокна та інших таких продуктів з Привозу, які найчастіше бачили на столі одесити. Завжди жаданим був вінегрет, він посідав почесне місце на столі.

В Одесі, звісно, виручала й морська риба і морепродукти, серед яких найпоширенішими були рачки (креветки). З часом у крамницях поряд з такими звичними і обридлими баночками бичків у томаті, крабів далекосхідних, червоної ікри на вагу стали частіше з'являтися м'ясо, курки, всіма улюблені ковбаси, розширився асортимент кондитерських виробів, котрі якимось непомітно витіснили саморобні льодяники, іриски, пісний цукор та інші ласощі з базару. Але одесити звикли, що справжні продукти купують на Привозі. Дуже цінувалося знайомство з продавцями і працівниками сфери торгівлі, поширеним був бартер.

У моїй школі не було ні буфета, ані їдальні. У велику перерву ми, діти, вибігали щось купити на вулицю, де жваво торгували пиріжками (8–15 коп.), вареними рачками, пшонкою (вареною кукурудзою), соняшниковим насінням. Особливим попитом у школярів користувалися булочки-франзольки (6 коп.). Про збирання грошей з батьків на ремонт, прибирання, якісь там подарунки вчителям і не йшлося.

Взуття доволі тривалий час носили парусинове, чистили його крейдою або зубним порошком. Популярним було гумове взуття – від калош до коротеньких жіночих ботиків на підборах.

На перших порах речі купували на товкучці, на якій було все – від примусних голок та гнітів до гасниць і аж до дамських ридикюлів і боа з пір'я. Специфікою Одеси було те, що з товкучкою успішно конкурували комісійні магазини. То вже був інший рівень, саме до них надходив товар від моряків торговельного флоту, китобоїв флотилії “Слава”. Останніх взагалі в Одесі щораз зустрічали з великою повагою. Комісійні весь час поповнювалися одягом, взуттям, посудом, килимами, сувенірами тощо» (В. Мазур «Повоєнні роки в Одесі: повсякденне життя» // *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015, с. 635–640).

Прочитайте фрагмент історичного джерела. ■ 1. Які факти в розповіді очевидці свідчать про зверхнє ставлення городян до мешканців передмість і сіл? ■ 2. Які факти підтверджують, що таке ставлення було наслідком соціальної політики держави? ■ 3. Як антагонізм між соціальними групами виявлявся в мові? ■ 4. Чому селяни, потрапляючи до міста, намагалися перейти на російську мову?

ДОКУМЕНТ
6

З репортажу підпільниці, яка живе на західноукраїнських землях, про поїздку в Одесу (вересень 1948 р.): «Місто, як я вже згадувала, гарне, вулиці широкі, обсажені деревами, роблять гарне враження.

Транспорт в місті організований слабо. Трамвайних ліній відкрито всього лиш кілька і то на кожній з них проходить лише по кілька возів.

Кралиць в місті повно, та дістати з них щось путнього важко. Легко купити можна тільки різні сорти алкоголю. У ресторанах дуже рідко дістається щонебудь теплого з'їсти, звичайно є тільки горілка і проста закуска до всього.

Гастрономи теж в більшості заповнені винами, поза тим вибір товарів дуже обмежений. Вибір буває хіба тільки в комісійних крамницях, де на вітринах зустрінете найкращі заграничні шуби, одяги тощо. У книгарнях справила не дістанете того, що шукаєте. Повно там тільки комуністичної літератури. Видання українською мовою займають зовсім дрібненьке місце.

Кралиць з хлібом багато. Хліб на смак дуже поганий, чорний, клейкий, вимішаний з кукурудзою, можна чого дістати кожнораз по державній ціні. Деколи появляються білі булки (6–7 рб.), то за ними негайно уставляються довжелезні череді. Населення закуповує потрібні харчі на базарі, де можна все купити, та, очевидно, за вищою ціною. Ось декілька базарних цін: 1 кг пшеничної муки – 21–24 рб., 1 кг гречаної каші – 15–20 рб., 1 кг цукру – 27–30 рб., 1 кг масла – 68–70 рб., 1 яйце – 2 рб., 1 картопля – 4–5 рб., 1 кг помідорів – 2 рб., 1 кг огірків – 0,20 рб., 1 кг риби – 26–27 рб.

У центрі міста та в околицях курортів люди одягнені непогано, досить елегантно, хоч назагал скромно. Зрештою в пору великої жары одяг населення важко оцінити, бо всі одягаються так, щоб не було жарко, отже мало що потребують, будучи в більшості одягнені в заграничні (трофейні) матеріали. Елегантно одягнених мужчин не стрічається. Зовсім друга картина відкривається, коли увійти в передмістя. Там люди одягнені в лахміття, житла їх мають враження звірячих нир, діти обдерті, валяються в грязі, як безроги. Живе тут, очевидно, міське робітництво. У самому місті також зустрічається немало помешкань-нир, та не так масово, як на пригороддях, малі діти в місті справляють добре враження, виглядають веселі і добре відживлені. Про їхній одяг важко що-небудь сказати, бо вони вліті ходять тільки в плавцях.

На вулиці зразу можна розпізнати колгоспників, зокрема дитину колгоспника. Це окремі клас паріїв, що, немов примари, снуються по місті в пошукуванні за кусником хліба. Все міське населення ставиться до них погрудливо, і слово “колхознік” вчується не раз як образливе слово.

Розмовною мовою в місті є російська мова. Скільки разів я почула українську мову, стільки разів мусіла оглянутися за тою людиною, таке воно небуденне явище в цьому великому місті Української РСР. По-українськи говорять колгоспники, які російської мови так і не знають. По-українськи говорять молоді селянські хлопці, яких щойно тільки позабирали до шкіл. Та вони стараються якомога швидше перейти на мову “найкультурнішої нації”» (*Літопис УПА. Том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України*).

Виконайте завдання 3. Поділіться враженнями про повсякденне життя мешканців Одеси у повоєнні часи: наведіть 5–6 фактів, що вразили найбільше, зробіть висновок про наслідки державної соціальної політики.

ВРАЖЕННЯ ВІД УРОКУ

Як інформація опрацьованих на уроці джерел змінила ваші уявлення про життя в СРСР у повоєнні роки? Чи легко вам уявити повсякденне життя тієї доби? Чому? Які деталі у свідченнях очевидців про події та явища повоєнних років справили на вас найбільше враження?

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів. Так само (від 1 до 3 балів) оцініть свою участь в обговоренні в парах/групах (максимальна оцінка – 12 балів).

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1956–1964)

13–14 Суспільно-політичне становище республіки

Смерть Й. Сталіна поклала край одноосібній диктатурі, що панувала в Радянському Союзі чверть століття. Тому в політичному житті країни, яке не регулювалося конституційним шляхом, розгорнулися непередбачувані події. Відрізок часу до середини 1960-х рр. історики пов'язують з іменем М. Хрущова і, наслідуючи письменників та журналістів, називають «**відлигою**».

У сталінську добу Україна зазнавала найбільш жорстоких репресій. Зі смертю диктатора її становище в СРСР змінювалося із вражаючою швидкістю. *По-перше*, відбулася загальна **лібералізація суспільно-політичного життя**. *По-друге*, УРСР почала одержувати політичні дивіденди від статусу найбільшої національної республіки. Колосальна, як порівняти з іншими національними республіками, концентрація людських і матеріальних ресурсів робила Україну важливим чинником у боротьбі за владу на політичному Олімпі. *По-третє*, М. Хрущов, позиції якого в Кремлі зміцнилися після XX з'їзду КПРС, ставився до України прихильно, розглядаючи компартійно-радянських апаратників республіки як своїх союзників.

Лібералізація політичного режиму почалася одразу після смерті Сталіна. XX з'їзд КПРС

СЛОВНИК

«**Відлига**» – неофіційна назва періоду історії СРСР, що почався після смерті Й. Сталіна і тривав до середини 60-х рр. 20 ст. Його характерними рисами були відхід від терористичної сталінської системи управління, спроби її лібералізації, гуманізація політичного та громадського життя. Історичний термін «відлига» походить від однойменної повісті письменника Іллі Еренбурга «Відлига» і характеризує суть епохи: відлига посеред тоталітарної зими.

Лібералізація (в добу «відлиги») – курс на пом'якшення політичного режиму, зокрема припинення масових репресій, часткова реабілітація жертв сталінських репресій, послаблення ідеологічного контролю, заклики (часом декларативні) до відновлення «соціалістичної законності» тощо.

1950

Вересень 1953 р.
Затвердження
М. Хрущова першим
секретарем ЦК КПРС

1955

1953–1954 рр.
Повстання політичних
в'язнів у сталінських
концтаборах

Лютий 1956 р.
XX з'їзд КПРС.
Засудження масових
репресій і культу
особи Сталіна

1960

Жовтень 1961 р.
XXII з'їзд КПРС.
Нова програма
КПРС

схвалив новий політичний курс і зробив невідворотною відмову радянської влади від терористичних методів управління. З'їзд підтвердив курс на **десталінізацію**. Найважливішим її елементом була ліквідація ГУЛАГу. Сотні тисяч в'язнів концтаборів і спецпоселенців, яким пощастило вижити в нелюдських умовах, повернулися в Україну. Мільйони громадян, найчастіше вже помертві, були реабілітовані.

1. XX з'їзд КПРС

Спираючись на партійний апарат, Хрущов у 1953–1955 рр. вийшов на провідні позиції в «колективному керівництві», а потім зруйнував його, перетворившись на одноосібного лідера. Його безсумнівним політичним успіхом стало проведення XX з'їзду КПРС, який легітимізував відмову від масового терору як важеля державного управління. **Цей партійний з'їзд вважають початком доби Хрущова в історії радянського суспільства.**

Легітимізація (від латин. *legitimus* – відповідний до закону, правовий) означає визнання або підтвердження законності (легітимності) будь-якого права або повноваження, у тому числі права політичної влади на прийняття політичних рішень та здійснення політичних вчинків і дій.

XX з'їзд КПРС працював від 14 до 25 лютого 1956 р. У звітній доповіді ЦК, з якою виступив М. Хрущов, було підтверджено лінію на розрядку міжнародної напруженості та обґрунтовано положення про відсутність фатальної неминучості нової світової війни. У галузі внутрішньої політики особливу увагу приділено поліпшенню становища в сільському господарстві, прискоренню темпів виробництва товарів народного споживання, розгортанню житлового будівництва.

В останній день роботи з'їзду зібрався новий склад Центрального комітету, який обрав президію і секретаріат. Персональний склад Президії ЦК з 11 членів не змінився (до нього увійшли, зокрема, й найбільш послідовні противники першого секретаря: Л. Каганович, Г. Маленков, В. Молотов). Проте ЦК КПРС істотно розширився і вже наполовину складався з людей, зобов'язаних своєю кар'єрою М. Хрущову. Коли з'їзд затверджував результати голосування виборів керівних органів партії, М. Хрущов повідомив, що делегати повинні зібратися на ще одне, закрите засідання. На ньому він протягом чотирьох годин читав доповідь **«Про культ особи та його наслідки»**.

У доповіді М. Хрущов підтвердив факт існування давно опублікованого на Заході «заповіту» В. Леніна («Лист до з'їзду»), у якому, посилаючись на негативні риси Сталіна-керівника, той рекомендував «партійним товаришам» передати пост генсека комусь іншому. Було перелічено неспростовні факти, що доводили особисту відповідальність Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, за депортації цілих народів, масові репресії 1937–1938 рр. і післявоєнних років.

СЛОВНИК

Культ особи – це беззастережне, надмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка обіймає найвищу посаду в політичній чи релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій і ролі лідера. Його насаджують за допомогою певних процедур і церемоній, а також завдяки пропаганді.

ОСОБИСТІСТЬ

Життя **Микити Хрущова** (1894–1971) з юнацьких років було пов'язане з Україною. Він працював на шахтах Донбасу, навчався на робітфаці Донецького гірничого технікуму. Починаючи з 1931 р. робив кар'єру в Московській партійній організації. У 1935 р. очолив Московський міський і обласний комітети партії. У січні 1938 р. Сталін відправив його до Києва першим секретарем ЦК КП(б)У. З 1939 р. М. Хрущов став членом політбюро ЦК ВКП(б). У грудні 1949 р. за розпорядженням Сталіна він повернувся в Москву, де очолив міську й обласну партійні організації.

У вересні 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому було нарешті обрано першого секретаря. Ним став М. Хрущов, який фактично виконував ці функції після смерті Сталіна. Одночасно у 1958–1964 рр. працював головою Ради Міністрів СРСР. Звільнений з обох посад і відправлений на пенсію жовтневим (1964) пленумом ЦК КПРС.

«Хрущов з однаковою енергією та завзяттям утілював і свої правильні, і помилкові ідеї; таких у нього було теж більш ніж достатньо. Почавши з потрібних країні реформ, з історичної промови на XX з'їзді, що завдала удару по сталінізму, з визволення політв'язнів – тих, які ще залишилися живі в надрах ГУЛАГу, Хрущов не зміг знайти собі опору в країні, не був достатньо послідовний і передбачливий. Йому просто не вистачило сил і знань, щоб повністю відірватися від всіх тих догм, які були основою його діяльності раніше, коли він був “улюбленцем” Сталіна і виконавцем його злочинної волі. Але від багатьох догм Хрущов відійшов; саме це, разом з природним розумом і бажанням опинитися на висоті становища, – джерело його заслуг, які переважають, як я вважаю, на терезах історії його помилки і навіть злочини. Друга половина періоду його влади, однак, більше рясніє помилками і авантюрами. Тут позначилися брак мудрих та істинно доброзичливих радників, втрата почуття реальності за видимості необмеженої влади... Все ж те, що Хрущов вийшов з Карибської кризи, показує істинний масштаб його особистості – хоча він же і загнав світ у цей небезпечний “кут”» (*Андрій Сахаров, радянський фізик, один з винахідників водневої бомби, згодом правозахисник*).

«Микита Сергійович залишив мене у моєму кабінеті, де я два з половиною дні сидів і писав (ідеться про доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. – *Авт.*). Так ось, я написав текст на аркушах паперу. Рукопис віддав Хрущову, а сам поїхав на з'їзд. Коли він потім читав доповідь, я чув у ній свої цілі абзаци. Однак текст хтось перелопатив. Хто зробив остаточний варіант? Сам Хрущов?.. Тоді це були б диктовки, бо Микита Сергійович сам ніколи не писав: у нього були труднощі з орфографією, і він це знав. Я бачив усього один напис на документі у такому варіанті: “Азнакомица”...» (*зі спогадів секретаря ЦК КПРС Дмитра Шенілова*).

» Чому, аналізуючи результати політичної діяльності М. Хрущова, А. Сахаров усе-таки наголошує на досягненнях цього радянського вождя? У чому полягає непересічність постаті М. Хрущова? Що варто вважати його найбільшим досягненням як державного діяча? Чому недостатня освіта не перешкодила М. Хрущову в партійній кар'єрі?

Проте доповідь М. Хрущова скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого. У ній **засуджено тільки зовнішні прояви тоталітаризму («культ особи»)** і **найбільш вражаючі випадки зловживання владою (масові репресії, депортації)**. Що ж до політики партії на всіх етапах «соціалістичного і

Десталінізація — процес ліквідації найбільш одіозних форм функціонування політичного режиму, започаткований після смерті Й. Сталіна.

комуністичного будівництва», то вона визнавалася правильною.

Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» поляризувала суспільство. Представники наукової і творчої інтелігенції, які мали повагу в суспільстві, щораз частіше виходили у своїх заявах за межі критики Сталіна, домагаючись демократизації суспільних відносин. Натомість основна частина партійно-радянського апарату не була готова розвін-

чувати Сталіна. У багатьох партійних організаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу.

На хвилі десталінізації М. Хрущов остаточно скомпрометував колишніх противників. Після цього він міг собі дозволити високу оцінку окремих творів і дій генсека, знову почав називати його видатним марксистом-ленінцем і заявив, що партія *«не віддасть ім'я Сталіна ворогам комунізму»*. Поглиблення десталінізації загрожувало підвалинам тоталітарного ладу.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Які факти свідчать про особисту відповідальність Сталіна за масові репресії? » 2. Чому в доповіді акцентовано на хворобливій недовірливості й підозрливості вождя? » 3. Як ви можете пояснити той факт, що чимало партійних осередків сприйняли текст доповіді як наклеп на радянську владу? » 4. Що в тексті документа свідчить про те, що *«розвінчання культу особи»* Хрущовим було тактичним кроком, потрібним для утвердження на вершині влади?

ДОКУМЕНТ
1

З доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про культ особи та його наслідки» (25 лютого 1956 р.): «...Свавілля Сталіна стосовно партії, її Центрального Комітету особливо виявилося після XVII з'їзду партії, який відбувся 1934 р. ...Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів в архівах НКВС, з іншими документами і виявила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих звинувачень, кричущих порушень соціалістичної законності, внаслідок чого загинули невинні люди. Виявляється, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких оголосили в 1937–1938 рр. «ворогами», насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т. ін. не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши зв'язних тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях. Встановлено, що зі 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (переважно у 1937–1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 відсотків.

...Це відбулося внаслідок зловживання владою з боку Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти кадрів партії. ...Складалася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військовій Колегії, і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Єжовим особисто Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. В 1937–1938 рр. Сталіну було направлено 383 таких списки на багато тисяч партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і було отримано санкцію... Сталін був людиною дуже недовірливою, з хворобливою підозрливістю... Хвороблива підозрливість призвела його до огульної недовіри, у тому числі й стосовно видатних діячів партії, яких він знав багато років... Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально і фізично...»

2. Реабілітація жертв сталінських репресій

Лібералізація суспільно-політичного життя почалася одразу після смерті Сталіна. **Виступ М. Хрущова з доповіддю на закритому засіданні XX з'їзду КПРС перевів процес лібералізації в нову площину – десталінізацію.** Обидва процеси тотожні й відрізняються один від одного тільки ступенем гласності.

Держава, спираючись на злочинні закони, десятиріччями відправляла на смерть і в концтабори мільйони неповинних людей. Під час перегляду конкретних справ вона «реабілітувала» репресованих громадян, тобто визнала за ними відсутність вини перед собою.

У 1956 р. розпочато кампанію за реабілітацію українських письменників та інших діячів культури, які стали жертвами сталінського терору. Зокрема, було реабілітовано М. Куліша, З. Тулуб, Б. Антоненка-Давидовича, В. Підмогильного, Є. Плужника, М. Ірчана, Г. Хоткевича, А. Кримського, О. Курбаса та багатьох інших.

На початок 1956 р. з таборів і спецпоселень повернулися додому понад 60 тис. осіб, засуджених за членство в ОУН, участь в УПА або «бандпосібництво». З 1956 по 1959 рр. в Україні було реабілітовано понад 250 тис. осіб.

На початок 1959 р. у таборах та колоніях МВС СРСР ще утримувалося 11 тис. осіб за «контрреволюційні злочини» (це 1,2 % від загальної кількості в'язнів). На початку 1960-х рр. М. Хрущов уже заявляв, що в СРСР нема політичних в'язнів.

Апогеєм десталінізації хрущовської доби став XXII з'їзд КПРС (жовтень 1961 р.). З'їзд ухвалив винести з мавзолею Леніна саркофаг із набальзамованим тілом Сталіна. Труну поховали біля Кремлівської стіни. По всій країні розпочався демонтаж пам'ятників Сталіну. Закривалися присвячені йому музеї. Вулиці, підприємства, навчальні заклади і міста, які мали ім'я Сталіна, терміново перейменовували. У листопаді 1961 р. місто Сталіно (колишня Юзівка) стало називатися Донецьком, Сталінську область відповідно перейменовували на Донецьку.

XXII з'їзд КПРС відомий ще однією подією. Він ухвалив нову програму партії, у якій стверджувалося, що через 20 років, тобто в 1981 р., *«нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі»*.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. У чому полягала утопічність висловлених ідей?

ДОКУМЕНТ
2

З програми КПРС (1961): «У найближче десятиліття (1961–1970) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевищить за виробництвом продукції на душу населення найбільш потужну і багату країну капіталізму – США... Усім буде забезпечений матеріальний достаток; всі колгоспи і радгоспи перетворяться на високопродуктивні і високодохідні господарства; в основному будуть задоволені потреби радянських людей у впорядкованому житті... У підсумку другого десятиліття буде створена матеріально-технічна база комунізму, що забезпечує надлишок матеріальних і культурних благ для всього

СЛОВНИК

Реабілітація – поновлення доброго імені, репутації несправедливо запламованої або безпідставно звинуваченої людини. **Політичною реабілітацією** вважають винесення виправдовувального вироку під час перегляду справи за відсутністю складу злочину або за недоведенням участі в скоєнні злочину.

населення; радянське суспільство впритул підійде до здійснення принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, у СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство».

Роздивіться радянські плакати. » 1. Які світоглядні ідеали доби в них утілено? » 2. Що символізують постать Хрущова на першому плакаті та постаті пересічних громадян на другому? » 3. Поміркуйте, яку роль відіграють кольори, різні шрифти, завдяки яким автор привертає увагу глядачів до ключових слів. Як пояснити ці слова? » 4. З якою метою створено плакати?

3. Ліквідація ГУЛАГу. Українці в повстаннях у таборах ГУЛАГу

Ви, безперечно, знаєте, що **ГУЛАГ (ГУТАБ)** (рос. – Главное управление лагерей) – єдина табірна система СРСР. Повна назва – *Головне управління виправно-но-трудоу таборів і трудових поселень НКВС СРСР*. На ГУЛАГ поклалися завдання ізоляції «ненадійних елементів», використання їх як дешевої робочої сили.

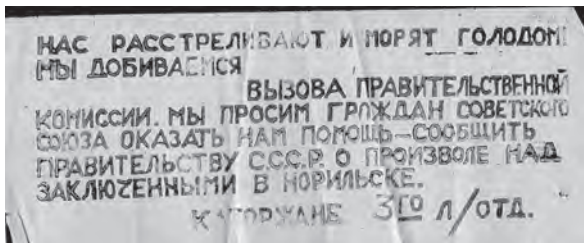
Від середини 1940-х до середини 1950-х рр. у системі ГУЛАГу відбулося майже півсотні повстань. Боротьба в'язнів спричинила кризу системи трудових таборів. Страйки й повстання стали поштовхом до поступової ліквідації цієї системи. **Найвідомішими в таборах ГУЛАГу були повстання в Норильську** (місто в Красноярському краї, РФ) у травні – серпні 1953 р., **Воркуті** (місто в Республіці Комі, РФ) у травні – серпні 1953 р., **Кенгірі** (Казахстан) у травні – червні 1954 р.

У 1948 р. на базі 6 табірних відділень **Норильтабору** створено табір особливого режиму – **Горлаг** (Головний особливо режимний табір), де політичних в'язнів утримували окремо від засуджених за кримінально-побутові злочини. В'язні Горлагу (понад 16 тис. осіб) працювали на мідно-нікелевому руднику, вугільних шахтах, на заводах, а також зводили місто Норильськ.

ЗАУВАЖТЕ

За підрахунками істориків, у 1949 р. табірний комплекс МВС СРСР давав 100 % союзного видобутку платини, алмазів, понад 90 % золота, більше ніж 70 % олова, 40 % міді, 33 % нікелю, 13 % лісу і т. п., а загалом – 10 % валового випуску продукції в країні.

➔ Листівка Норильського повстання

Прочитайте фрагмент історичного джерела. З'ясуйте, у яких умовах перебували ув'язнені в Норильтаборі. Поділіться припущеннями, чи відрізнялися умови життя в інших таборах ГУЛАГу.

ДОКУМЕНТ
3

Зі спогадів політв'язненої Оксани Юрчук: «Був дуже суворий режим, украй важка праця і нестерпні умови проживання. Нас розмістили на тому місці, де згодом виріс Норильськ, жили в палатках. Вночі волосся примерзало до брезенту. Одягали в недоноски з фронту. На військовій одежі були дірки від куль та осколків, засохла кров. Загризали воші. Не вистачало води. Її добували зі снігу. Їсти давали два рази на день. З житньої муки варили рідку баланду, до якої додавали гнилу ківку. Хліба отримували мізерну кількість, і то з якимись домішками. На нас страшно було дивитися.

Робота каторжна, працювали в кар'єрах по 12 годин, жінкам доводили ту саму норму виробітку, що й чоловікам. Дозволялося писати додому тільки два листи на рік. Нашим здоров'ям ніхто не цікавився, натомість на кожному кроці – зневага, нещасні випадки. Люди божеволіли. Про те все тяжко забути, не кожна каторжанка могла знести такі умови».

У травні 1953 р. в'язні 4-ї зони Горлагу на чолі з українцем Є. Грицяком припинили роботу і відмовилися повертатися в житлову зону. Згодом до повсталих приєдналися в'язні інших табірних відділень Горлагу. Бунтівники вимагали зменшення тривалості робочого дня, поліпшення побутових умов проживання, медичного обслуговування, перегляду справ політв'язнів. Під час повстання були створені страйкові комітети табірних відділень, провідну роль у яких відігравали члени ОУН, колишні бійці УПА та балтійські націоналісти. Протистояння тривало до початку липня й було придушене.

Одним із найбільших виступів в'язнів у СРСР у післясталінський період було **Кенгірське повстання в'язнів ГУЛАГу**. Повстання тривало 42 дні у травні – червні 1954 р. Усі ув'язнені в Кенгірі (6500 осіб) відмовилися виходити на роботу. До них приєдналося 12 тис. в'язнів, що працювали на сусідніх рудниках. Повстанням керував Конспіративний центр націоналістів, переважно українських. Незабаром у Кенгір прибув військовий ешелон внутрішніх військ, у складі якого перебувало п'ять екіпажів танків Т-34.

Очевидець тих подій Ференц Варконі згадує: «Побачивши танки, в'язні жіночого табору, щоб рятувати своїх друзів, вийшли назустріч ворогу. Майже всі

↑ Зразки табірної одягу ув'язнених жінок. З експозиції Музею визвольної боротьби України у Львові

↑ Жінки-політв'язні на роботі в копальнях

вони були святково вдягнуті у вишиті сорочки. Близько двох сотень жінок і дівчат взяли за руки і лавами рушили проти танків. Але танки не зупинилися. Вони навіть не зменшили швидкість і один за одним переїхали живу фалангу. Одночасно солдати кинулися до бараків, розстрілюючи кожного зустрічного». Повстання було придушене. Убитих і покалічених повстанців налічувалося понад 700 осіб.

Унаслідок повстань влада пішла на певні поступки в'язням спецтаборів: їм дозволили вільно пересуватися поза бараками в межах зони; скасували номери на одязі ув'язнених; дозволили виходити на працю без конвою; встановили 8-годинний робочий день, за який в'язні стали отримувати плату у вигляді карток на їжу, яку могли придбати на території зони; дозволили побачення з рідними тощо.

ЗАУВАЖТЕ

ГУЛАГ був ліквідований, але мережа тюрем і таборів існувала і далі.

На кінець 1950-х рр. 70 % таборів і колоній МВС СРСР було розформовано. Офіційно ГУЛАГ скасували за наказом МВС СРСР у січні 1960 р.

4. Міжнародне становище. Зовнішньополітична діяльність УРСР

Наступники Сталіна почали виїждати за межі країни й запевнювати лідерів інших країн у своїй миролюбності. Однак протистояння НАТО та Організації Варшавського договору тривало. Перший в історії візит радянського керівника в США у вересні 1959 р. виявився безплідним. Не дала результатів і зустріч М. Хрущова з американським президентом Дж. Кеннеді в червні 1961 р. у Відні.

Ще 1954 р. на підставі доповідної записки головного конструктора Сергія Корольова радянський уряд ухвалив рішення створити ракету для виведення в космічний простір штучного супутника Землі. **Супутник запустили у жовтні 1957 р., а 12 квітня 1961 р. Юрій Гагарін здійснив перший політ у космос.** Виробництво балістичних ракет конструкції Михайла Янгеля у Дніпропетровську (нині Дніпро) було поставлено на потік.

У перші роки Радянський Союз випереджав Сполучені Штати Америки в космічній гонитві. Хрущов використовував таке випередження для здійснення наступальної зовнішньої політики. У серпні 1961 р. на прийомі в Кремлі після повернення з космосу другого космонавта Германа Титова він заявив: «У нас нема 50- або 100-мегатонних бомб (ідеться про потужність бомб у тротиловому еквіваленті: 1 мегатонна – це мільйон тонн тротилу. – Авт.), у нас є бомби потужністю понад 100 мегатонн. Ми вивели в космос Гагаріна і Титова, але ми можемо замінити їх іншим вантажем і спрямувати його в будь-яке місце на Землі».

У жовтні 1962 р. спалахнула Карибська криза, пов'язана із завезенням на Кубу радянських ракет. Кілька днів світ балансував на межі ракетно-ядерної війни. Після подолання кризи між Кремлем і Білим домом було встановлено лінію прямого зв'язку.

Безпосереднім наслідком Карибської кризи стало прискорення порозуміння у справі заборони ядерних випробувань. 5 серпня 1963 р. міністри закордонних справ СРСР, США і Великої Британії підписали в Москві Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою. Після цього Договір був відкритий для підписання усіма державами – членами

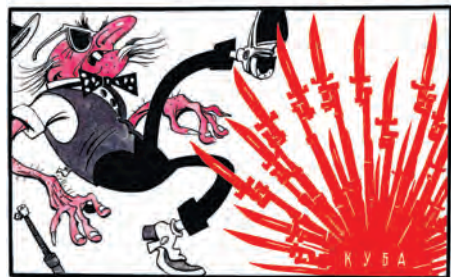

Якими художніми засобами карикатурист утілює партійні ідеологічні настанови щодо Карибської кризи? Прокоментуйте перетворення кубинських пальм на червоні багнети. Поділіться припущеннями, чому такий сюжет з'явився в українському сатиричному журналі.

➔ Карикатура з журналу «Перець» за 1962 р.

Текст до карикатури: «Представники західних держав всіляко запевняють, що вони стоять за мир, за роззброєння. Але як можна поєднати ці запевнення з тим, що вони зберігають окупаційний режим у Західному Берліні, оточують соціалістичні держави військовими базами НАТО? Все це їм потрібно не для миру, а для підготовки нової війни (з промови товариша М. С. Хрущова)».

ООН, які виявляли таке бажання. У жовтні його підписали представники УРСР. Наприкінці листопада 1963 р. Верховна Рада УРСР ратифікувала договір.

Радянська Україна не могла мати безпосередні відносини з будь-якою закордонною країною. Проте українським дипломатам була дозволена діяльність у міжнародних організаціях. Вони активно працювали в ЮНЕСКО, Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародному бюро освіти, Міжнародній організації праці. За поданням української делегації ЮНЕСКО прийняла постанову про відзначення в усьому світі у 1964 р. 150-ї річниці від дня народження Т. Шевченка. Під егідою ЮНЕСКО відбувся завершальний акт святкування – Міжнародний форум діячів культури в Києві.

У 1957 р. в Нью-Йорку відкрилося Постійне представництво УРСР при ООН. Його робота сприяла більш широкій участі України в міжнародному житті. У середині 1960-х рр. українські дипломати працювали в трьох десятках різних міжнародних організацій та їхніх органів.

Зовнішньоекономічні зв'язки України розвивалися здебільшого з країнами радянського блоку, їх координували за лінією Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), адже саме в країні Центрально-Східної Європи було спрямовано до 80 % українського експорту: сировинні ресурси, паливо, метал та сільськогосподарську продукцію. Натомість в Україну завозили машини, устаткування і товари широкого споживання. Поступово в українському експорті зростає частка машинобудівної продукції. У 1964 р. розпочався експорт літаків Ту-124 і Ан-24.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** XXII з'їзд КПРС, ухвалення нової програми КПРС **»** Передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР **»** Обрання М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС **»** XX з'їзд КПРС, засудження культу особи Сталіна.

2. Складіть речення про події та явища доби, використавши поняття і терміни: лібералізація, деєталінізація, ГУЛАГ, «відлига», реабілітація, культ особи.

3. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.

» ГУЛАГ був ліквідований, але мережа тюрем і таборів залишалася. **»** Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого. **»** Апогеєм деєталінізації хрущовської доби став XXII з'їзд КПРС.

4. Які явища суспільно-політичного життя засвідчує фрагмент?

Зі спогадів колишнього голови Держплану СРСР В. Новікова про обговорення проекту програми КПРС у верхах: «Рада Міністрів зібралася у повному складі. В обговоренні повинні були брати участь не тільки члени Президії, але й міністри, голови союзних комітетів, частина керівних працівників відділів ЦК і керівники республік. Всього зібралося близько 200 осіб. Чекаємо. Прийшов Микита Сергійович. Не сідаючи за стіл, поклав руку на текст програми і сказав: «Я уважно все вивчив. Пропозиції добрі, їх треба приймати... Думаю, проводити дискусію нема потреби. Нема заперечень?» Усі мовчать. Хрущов підсумував: «Будемо вважати прийнятим».

5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого, реабілітація жертв політичного терору в процесі деєталінізації зовсім не означали, що група вищих функціонерів і вождів комуністичної партії змінила своє ставлення до інакомислення як суспільно-політичного явища в житті радянського суспільства. Правляча верхівка на чолі з М. Хрущовим, так само як і Сталін, розглядала різні прояви опозиції як смертельну загрозу пануючому режимові» (український історик О. Бажан).

6. Які особливості суспільно-політичного життя доби «відлиги» висміяно в тогочасних анекдотах?

1. «На XX з'їзді М. Хрущов виступає з доповіддю, описуючи злочини Сталіна. Раптом хтось вигукує із залу:

– А чому ж ви мовчали?

Зупинившись, Хрущов звертається до залу:

– Хто це сказав?

У відповідь мовчання. Хрущов знову:

– То хто це сказав?

Знову мовчання. Тоді Хрущов, показуючи рукою в зал:

– Мовчите?! Ось так і ми мовчали!»

2. «Їде Хрущов автострадою. За ним женуться гангстери. Він написав записку й викинув її у вікно. Гангстери повтікали.

– Що ви таке написали? – запитує водій.

– Написав, що ця дорога веде до комунізму, – відповів Хрущов».

15–16

Стан промисловості та сільського господарства. Соціальна політика за доби «відлиги»

У середині 1950-х рр. керівництво СРСР перейшло до нового курсу економічної та соціальної політики. Ішлося передусім про пристосування країни до **науково-технічної революції (НТР)**, яка почалася на Заході. Через специфіку радянської системи господарювання досягнення науково-технічного прогресу доводилося примусово запроваджувати у виробництво. Оскільки командна економіка насправді залишалася мертвою, державні структури впроваджували потрібні їм інновації, вдаючись до наказів і директив.

Керівники радянської наддержави прагнули посилити ракетно-ядерний потенціал і військово-промисловий комплекс загалом. Водночас новий курс мав позбавити СРСР рис поліційної держави і забезпечити його населенню бодай мінімальне підвищення рівня та якості життя.

Кардинальна зміна політичного становища України у складі СРСР вплинула і на її економічний розвиток. Доба М. Хрущова ознаменувалася високими темпами капітального будівництва як у галузях, що були традиційними, так і в нових, покликаних до життя науково-технічною революцією.

Що ж до розвитку сільського господарства республіки, то на ньому позначився суперечливий характер аграрної політики М. Хрущова. Якщо в другій половині 1950-х рр. сільське господарство завдяки державним капіталовкладенням швидко розвивалося, то в першій половині 1960-х рр. почало занепадати. Посуха 1963 р. започаткувала появу якісно нової риси в економічному становищі країни – імпоротної залежності в зернових культурах, зокрема пшениці.

1. Промислова політика центру в Україні

Упродовж першого повоєнного десятиліття керівництво країни найбільше опікувалося розвитком базових галузей промисловості, якими вважали металургію та пов'язані з нею видобуток вугілля і руд, електроенергетику, машинобудування. Основним споживачем цих галузей був **військово-промисловий комплекс**. У структурі ВПК основну увагу приділяли розвиткові підприємств і промислово-наукових комплексів, які забезпечували конструкторське розроблення і серійне виготовлення ядерної зброї та способів її доставки.

Гонка озброєнь спричинила істотне прискорення розвитку ВПК у країнах Заходу. Власне, ще в останні роки Другої світової війни завдяки колосальним пільгам та інвестиціям з державного бюджету в цих країнах почали стрімко розвиватися нові галузі хімічної індустрії, приладо- і машинобудування, кольорової металургії. Ці тенденції в розвиткові світової економіки, яким не надавав істотного значення Й. Сталін, привернули пильну увагу

СЛОВНИК

Військово-промисловий комплекс (ВПК) – сукупність підприємств і організацій тієї чи іншої країни, які виготовляють озброєння і військову техніку для потреб збройних сил своєї держави та на експорт.

його наступників. Вони поставили перед ученими завдання визначити місце, яке посідав Радянський Союз за основними напрямками індустріального розвитку. Фахівці проаналізували півтора десятка основних напрямів технічного прогресу і виявили, що країна відстає в усіх, крім одного-двох. У своїх висновках фахівці оперували невластивим для радянських плановиків та управлінців поняттям науково-технічної революції.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування комуністичної держави.

Йому вдалося змінити пропорції між фондами нагромадження і споживання в національному доході на користь останнього. У сталінські часи фонд споживання в національному доході був невеликий і не міг забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику. Одночасно змінилася структура фінансування оборонного потенціалу. Істотне скорочення армії дало змогу вкладати більше коштів у нагромадження ракетно-ядерної зброї. Щоб не створювати галузі з нуля, було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном. Керівники НАТО ретельно стежили, щоб технічний рівень радянського ВПК зростав не завдяки імпортованій техніці і технологіям. Здебільшого це вдавалося. Проте за доби М. Хрущова США ще відставали від СРСР у космічній програмі, яка була лакмусовим папірцем для визначення результативності ракетно-ядерної гонки.

У 1961 р. було здійснено другу за повоєнні часи грошову реформу, пов'язану зі зміною масштабу цін. Вона не мала конфіскаційного характеру, як попередня, старі гроші безперешкодно обмінювали на нові відповідно до нового масштабу цін – 10:1.

Найбільш резонансною економічною реформою М. Хрущова була **децентралізація управління промисловістю**. Намагаючись підвищити ефективність виробництва, радянський керівництво відмовився від попередньої практики, коли кожне велике підприємство було підпорядковане Москві, де зосереджувалися *галузеві центри управління – міністерства*. Технічна неможливість передбачити з одного центру нюанси виробничого процесу була цілком очевидною.

Було визнано за потрібне ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них **територіальні ради народного господарства – раднаргоспи (РНГ)**. Незабаром Верховна Рада СРСР ухвалила закон про ліквідацію 10 загальносоюзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено раднаргоспи, у тому числі 11 – в Україні. У відання українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, які виробляли більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київський (5 областей, 8,5 млн осіб населення), Харківський (3 області, 5,6 млн осіб) і Львівський (4 області, 4,1 млн осіб) раднаргоспи. Місцева політична еліта вперше після 1920-х рр. отримала можливість контролювати економічний потенціал, за що була вдячна ініціатору реформи. Істотно підвищився престиж секретарів обкомів в областях, де розташовувалися ради народного господарства. У травні 1960 р. Президія Верховної Ради УРСР створила ще три раднаргоспи, розукрупнивши вже наявні – Кримський, Полтавський і Черкаський (у складі останнього перебували дві області – Черкаська і Кіровоградська).

Реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприйнятливості до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо **цен-**

тралізоване керівництво замінити на територіальне. Утім, побудова управління промисловістю за горизонталлю не змінювала господарського механізму, який залишався командним, директивним, неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, оскільки ринку засобів виробництва не існувало, все розподілялося через Держплан СРСР і держплани союзних республік. Кожен етап технологічного процесу був розписаний у виробничих планах, виконання яких контролювали чиновники. Відмінність від попередньої системи полягала тільки в тому, що профільні чиновники розпоростилися по всій країні, а не сиділи в одному центрі.

Чергова реорганізація управління промисловістю відбулася у вересні 1963 р. Тоді створили **Вищу раду народного господарства СРСР (ВРНГ СРСР)**, яка контролювала діяльність усіх органів управління народним господарством – РНГ СРСР, Держплану СРСР, Держбуду СРСР і комітетів, створених замість ліквідованих міністерств.

У результаті безперервних реорганізацій управління промисловістю і будівництвом стало не менш централізованим, ніж було за міністерської системи, і набагато більш забюрократизованим.

Роздивіться ілюстрації із сатирично-гумористичного журналу «Перець». » 1. Як явища економічного життя УРСР вони унаочнюють? » 2. До кого, на вашу думку, апелювали карикатуристи, адже навряд чи масовий читач «Перцю» міг впливати на тенденції в економічному житті країни. » 3. У чому пропагандистський сенс цих карикатур?

Текст до карикатури: **МАШИНА ДЛЯ ЗУСТРІЧНИХ ПЕРЕВІЗЕНЬ**. «Вінницький суперфосфатний завод вивозить свою продукцію на Полтавщину, Сумщину, Харківщину і навіть на Північний Кавказ, а суперфосфат з Костянтинівського хімзаводу (Донбас) завозиться на Вінниччину». «Перець». 1956 р.

2. Індустріальний розвиток України

Уже йшлося про те, що радянська військова промисловість розвивалася здебільшого поза межами України, у глибинних регіонах Росії. Безпосередньо в республіці розміщувалися тільки окремі підприємства. Зокрема, у Дніпропет-

15–16. Стан промисловості та сільського господарства.
Соціальна політика за доби «відлиги»

ровську розбудовувався найбільший у світі **ракетобудівний комплекс**, на якому працювали десятки тисяч науковців, інженерів, робітників.

Провідною для України залишалася **кам'яновугільна промисловість**. Держава вкладала величезні кошти в нове шахтне будівництво. З другої половини 1950-х рр. почали освоюватися нові вугільні басейни – Львівсько-Волинський і Дніпропетровський буровугільний.

Традиційний для України **газо- і нафтовидобуток** перемістився із західних областей на Лівобережжя. Високу продуктивність, зокрема, мало Шебелинське газоконденсатне родовище на Харківщині в басейні Сіверського Дінця. Потужним на той період було й Радченківське газове родовище в Полтавській області.

Прискорено розбудовували **Криворізький залізрудний басейн**. Залізну руду добували у шахтах, а також у кар'єрах, тобто відкритим способом, що виявився найекономнішим. У 1955 р. став до ладу найбільший у Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат. За **видобутком залізної руди** Україна посідала друге місце у світі після США, а за видобутком марганцевої руди (4,7 млн тонн у 1965 р.) впевнено утримувала перше місце.

У **металургійній промисловості** були збудовані унікальні за розмірами доменні печі й мартени, але від 1962 р. будівництво мартенів припинилося.

За десятиліття сукупна потужність електростанцій зросла з 6,5 до 18,9 млн кВт. **Було побудовано потужні теплові електростанції** – Бурштинську, Ворошиловградську, Добротворську, Зміївську, Миронівську, Придніпровську, Сімферопольську, Слов'янську та ін., а також основні гідроелектростанції Дніпровського каскаду – Кременчуцьку, Дніпродзержинську, Каховську, перші агрегати Київської.

Інтенсивно розбудовувалися лінії електропередач. Зі створенням Західноукраїнської енергосистеми Україна увійшла до об'єднаної енергосистеми «Мир», яка покривала країни РЕВ.

У травні 1958 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов поставив питання про **прискорену хімізацію країни**. На розбудову **хімічної промисловості** України було спрямовано за 1959–1963 рр. в півтора раза більше коштів, ніж за всі попередні роки радянської влади. Це дало змогу побудувати 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Було оновлено за технічним рівнем найбільший у СРСР Лисичанський хімкомбінат, який виробляв мінеральні добрива і напівфабрикати для багатьох підприємств галузі. Швидко розвивався Рубіжанський хімічний комбінат – найбільше в країні підприємство з виробництва барвників для текстильної промисловості, отрутохімікатів та гербіцидів. На

Індустріальний розвиток	1955 р.	1965 р.
Сукупний видобуток вугілля	116 млн тонн	183 млн тонн
Видобуток нафти (разом із газовим конденсатом)	0,5 млн тонн	7,6 млн тонн
Видобуток природного газу	2,9 млрд кубометрів	39,4 млрд кубометрів
Видобуток залізної руди	40 млн тонн	84 млн тонн
Виплавка сталі	17 млн тонн	37 млн тонн
Виробництво прокату чорних металів	11,6 млн тонн	26 млн тонн
Виробництво електроенергії	30 млрд кВт-год	95 млрд кВт-год (із них експорт у країни РЕВ понад мільярд кВт-годин)

↑ Масове виробництво автобуса ЛАЗ 695 почалося у 1956 р. і тривало 46 років – так довго не випускали серійно жодну іншу модель автобусів

↓ Тепловоз серії ТЕЗ № 2068, побудований на Ворошиловградському (Луганському) тепловозобудівному заводі. Тепловоз ТЕЗ став наймасовішою серією в мережі радянських залізниць

← ЗАЗ-965А, створений 1960 р. У народі цю модель «Запорожця» називають «горбатий» (сходив з конвеєра в 1960–1969 рр.). Прототипом для нього слугувала модель Fiat 600 1956 р.

Горлівському азотнотуковому заводу став до ладу комплекс цехів полістиролів різноманітного призначення. Було збудовано й уведено в дію чотири особливо великих підприємства – Роздольський гірничохімічний комбінат, Дніпропетровський шинний завод, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон.

Про обсяги виробництва мінеральних добрив свідчить той факт, що воно посідало в хімічній промисловості України друге місце після продукції, призначеної для ВПК.

Не менш динамічно зростала **машинобудівна промисловість**. В Україні було створено автомобілебудування: у 1960 р. у Запоріжжі зійшов з конвеєра «Запорожець», започаткувавши виробництво легкових автомобілів. У лютому 1956 р. був випущений перший автобус Львівського автобусного заводу.

Традиційно розвинене транспортне машинобудування розвивалося досить стабільно. З 1956 р. у Ворошиловграді й Харкові налагодили серійний випуск **тепловозів** (виробництво паровозів з 1957 р. припинилося). Завдяки застосуванню тепло- і електровозної тяги залізниці щорічно заощаджували десятки мільйонів тонн дефіцитного вугілля.

У 1960 р. в Києві було відкрито першу лінію **метрополітену** з п'ятьма станціями.

Харківський авіазавод налагодив **випуск перших у світі швидкісних лайнерів** Ту-104, а згодом – Ту-124. Турбогвинтовий літак Ан-24 Київського авіазаводу став найпоширенішою машиною свого класу в загальносоюзних пасажирських перевезеннях.

У Миколаєві розпочато **виробництво великовантажних і пасажирських суден**, великих морозильних траулерів-рибозаводів.

Були створені сучасні підприємства, які виробляли радіоелектроніку й обчислювальну техніку.

← Перші пасажирів Київського метрополітену. 1960 р.

↑ Спускання на воду судна, побудованого на Миколаївському суднобудівному заводі. 1964 р.

↑ Складальний цех Київського авіаційного заводу. 1965 р.

Від другої половини 1950-х рр. прискорилося розбудова **харчової та легкої промисловості**. Важка індустрія, яка завжди обслуговувала потреби ВПК і власні, почала більшою мірою використовувати свої потужності для виробництва техніки, потрібної легкій і харчовій промисловості. **Уперше на цих підприємствах почали масово виробляти товари народного споживання.** З цією метою на заводах, особливо в найдинамічнішій хімічній галузі, споруджували спеціальні цехи.

3. Розвиток сільського господарства

Сільське господарство залишалося найслабшою ланкою командної економіки. Пропорційно збільшенню кількості міських споживачів сільськогосподарська продукція ставала дедалі дефіцитнішою.

У динаміці сільськогосподарської продукції в Україні яскраво простежуються два різні за продуктивністю періоди: в 1950–1958 рр. – зростання на 65 %, а в 1958–1964 рр. – лише на 3 %. Ця різниця пояснювалася звининами в аграрній політиці М. Хрущова. Після вересневого (1953) пленуму ЦК КПРС село було забезпечене податковими пільгами і водночас держава почала платити за ви-ро-

Роздивіться фотографію.
 » 1. Навіщо влада ініціювала такі заходи? » 2. Чому у зібранні беруть участь тільки жінки? » 3. Про що свідчить одяг зображених? » 4. Які висновки можна зробити на підставі фотодокумента про стан розвитку сільського господарства і життя селян на початку 1960-х рр.?

→ Селяни колгоспу «Червоний хлібороб» на Київщині схвалюють виступ М. Хрущова на 15-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. 1960 р.

щений колгоспниками врожай справжню ціну. Це негайно позначилося на темпах зростання продукції. Після 1958 р., навпаки, держава збільшила податки, підвищила ціни на промислову продукцію для села і давала менше коштів на його розвиток, оскільки її пріоритетом стала «велика хімія».

Під час візиту до США М. Хрущов побачив, як широко американські фермери використовують кукурудзу, особливо для відгодівлі худоби. Після повернення він почав тиснути на партапарат, вимагаючи від нього **розширення посівів кукурудзи** навіть у регіонах, зовсім не придатних для вирощування цієї культури за кліматичними умовами. Наполегливий у цій справі Хрущов дістав прізвисько *Микита-кукурудзник*.

Спроба при звичаї українських селян до вирощування кукурудзи увінчалася помірним успіхом. У 1961 р. колгоспи і радгоспи республіки виділили 3 млн га найкращих земель для «цариці полів». Оскільки хімічна промисловість стала виробляти в той період більше мінеральних добрив, було зібрано непоганий урожай. Проте під час неврожаю (наприклад, у 1963 р.) збільшення частки кукурудзи в посівах призводило до того, що худобу, як завжди, переводили на солому, а людей почали привчати до специфічного смаку хліба з великою домішкою кукурудзяного борошна. «Кукурудзяна епопея» з усією переконливістю засвідчила, що аграрна політика державного керівництва в добу Хрущова не мала нічого спільного з інтересами селян.

» 1. Яку ідею втілюють подані карикатури? » 2. Кому адресована кожна з них? Чому художники вдаються до різних засобів утілення провідної ідеї? З якою метою було створено кожна з карикатур (спровокувати суспільне невдоволення, висміяти негативне явище тощо)? Свою думку аргументуйте. » 3. Яку з ідей, утілених на радянських карикатурах, вважаєте не позбавленою раціональності?

↓ «Перець», 1957 р.

Текст до карикатур: 1. «Нема такої культури, яка могла б рівнятися з кукурудзою. Тому і звуть кукурудзу королевою ланів». «Королева ланів і двір її величності». 2. «Кукурудза в наших краях погано росте. Кукурудза в нас не вистигає. Кукурудза – культура не для нас». «Не прикриєшся».

На грудневому (1957) пленумі ЦК Компартії України, що відбувався з участю першого секретаря ЦК КПРС, М. Хрущов приголомшив усіх новою ідеєю – передати техніку МТС колгоспам. У травні 1958 р. вийшов закон, за яким **замість МТС створювалися ремонтно-технічні станції (РТС)**, на які покладалися ремонтні й постачальні функції. Колгоспи мали купувати в них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку за цінами, що досить швидко зростали, щоб заповнювалися лакуни в державному бюджеті. До кінця 1958 р. колгоспи України купили 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів, багато іншої техніки. Викуп її підірвав фінансове становище колгоспів.

Під приводом скорочення адміністративно-управлінського персоналу наприкінці 1950-х рр. в Україні були приєднані до сусідніх тисячі колгоспів. У 1960 р. функціонувало тільки 9634 **укрупнені колгоспи** (проти 19 295 в 1950 р.). Як правило, один колгосп об'єднував кілька населених пунктів. Одразу з'явилася проблема зміцнення центральних садиб колгоспів і ліквідації *«неперспективних сіл»*. Укрупнення колгоспів україн несприятливо позначилося на економіці сільського господарства і побуті селян. За винятком окремих «маяків», для яких штучно створювалися найсприятливіші умови, сільські населені пункти поступово деградували. У колгоспів не було коштів, щоб перетворювати свої села на **«агроміста»**: будувати багатоквартирні будинки, споруджувати водогони, каналізацію, палаци культури і театри.

М. Хрущов вважав, що особисті підсобні господарства втрачатимуть своє значення, і доклав зусиль, щоб сприяти цьому на практиці. Як і в сталінські часи, на селі почали вилучати корів у колгоспників. Вважалося, що колгоспні тваринницькі ферми можуть забезпечувати щоденні потреби жителів села у молоці. Результатом цієї кампанії стало зменшення кількості худоби в підсобних господарствах (корів – на 9 %, свиней – на 20 %, овець і кіз – на 53 %). Обсяги продукції, що надходила в базарну торгівлю, скоротилися, а ціни на неї, попри постійний підвищений попит міського населення, зросли. Від цього постраждали як міські споживачі, так і колгоспники.

У середині 1950-х рр. М. Хрущов розпочав ще одну кампанію. Він ухопився за **ідею освоїти цілині землі** Північного Казахстану, Південного Уралу й Алтаю. Сотні тисяч механізаторів і спеціалістів, мобілізованих у сільському господарстві багатьох регіонів, приїхали на цілину й організували радгоспи. У 1956 р., коли було одержано найбільший урожай, на цілині працювало понад 75 тис. юнаків та дівчат з України. Зокрема, у 1956 р. новоосвоєні регіони дали половину заготовленого державою хліба. Продуктивні сили сільського господарства України були істотно підірвані впливом спеціалістів і техніки на цілину. А незабаром виявилось, що ефект від освоєння цілини короткотривалий. Щоб запобігти голоду, 1963 р. уряд змушений був закупити у США і Канаді понад 12 млн тонн зерна вартістю 1 млрд доларів США. СРСР потрапив у **залежність від імпорту хліба**, якої вже не зміг позбутися до кінця свого існування.

На початку 1960-х рр. сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: почалися труднощі з постачанням хліба населенню. Виросли довжелезні черги по хліб. На Україну були покладені високі зобов'язання щодо постачання зерна, які вона виконати повністю не змогла. *«Справи наші у сільському господарстві плачевні, якщо не гірше»*, – записав перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест у своєму щоденнику в листопаді 1963 р.

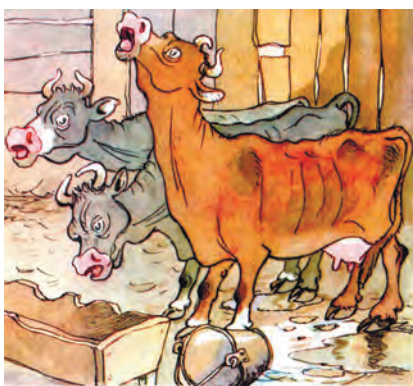

Роздивіться карикатури. Яким явищам їх присвячено? Що викривають карикатуристи?

«Перець». 1955–1956 рр.

Текст до карикатур:

1. Снігозбиральний комбайн (системи Недбайлівської МТС) (1956).
2. «Чия б корова ревля, аби моя сита була...» (1955).

4. Зрушення в соціальній політиці

Незаперечним досягненням М. Хрущова була соціальна політика, що охопила майже всі сфери суспільного життя.

Активізація соціальної політики після припинення масового терору ставала життєво важливою для диктаторського режиму як такого. Люди бажали жити по-людськи, і в умовах відсутності масового терору готові були за це поборотися. На першому в 1956 р. засіданні Президії ЦК КПРС 5 січня були розглянуті два основні питання соціальної політики: про режим робочого часу в 6-й п'ятирічці та про підвищення заробітної плати низькооплачуваним групам робітників і службовців. У березні був прийнятий указ Президії Верховної Ради СРСР про скорочення тривалості робочого дня для робітників і службовців на дві години у передвихідні та передсвяткові дні. У травні було встановлено шестигдинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Було скасовано закони 1940 р. про заборону змінювати на власний розсуд місце роботи і про суворі покарання за запізнення на роботу та прогули. Для селян, однак, зберігалися попередні умови: не маючи паспортів, вони не могли залишити свій колгосп чи радгосп. Утратив силу закон про примусовий (мобілізаційного характеру) набір у ремісничі училища дітей, які закінчили семирічку. Було скасовано плату за навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладів. Збільшено тривалість відпусток, пов'язаних із вагітністю і пологами (із 77 до 112 календарних днів).

15–16. Стан промисловості та сільського господарства.
Соціальна політика за доби «відлиги»

Зміни в законодавстві	Категорії населення	Зміст
щодо щорічного авансування	колгоспники, робітники і службовці	» запроваджено щомісячне авансування та додаткову оплату
щодо тривалості робочого дня	робітники і службовці	» на 2 години скорочувалася тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні
щодо праці неповнолітніх	діти віком від 16 до 18 р., молодь, яка навчається	» встановлено 6-годинний робочий день
про державні пенсії	робітники і службовці	» знижено пенсійний вік для чоловіків до 60 років, для жінок – до 55 років » збільшено середній розмір пенсій майже вдвічі
щодо тривалості робочого тижня	робітники	» розпочато перехід з 8-годинного на 7-годинний робочий день (за галузями) » уведено 6-годинний робочий день на підземних роботах та на виробництві зі шкідливими умовами праці » почато перехід на 5-денний робочий тиждень з двома вихідними днями і 8-годинним робочим днем
щодо рівня життя населення	робітники і службовці	» підвищено в середньому на третину зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям
щодо пенсійного віку по старості	колгоспники	» знижено пенсійний вік для чоловіків – 65 років (при стажі роботи не менше 25 років), для жінок – 60 років (при стажі роботи не менш як 20 років)

Однією з найгостріших була проблема житла. Житлове будівництво в УРСР набуло неабиякого розмаху. Внаслідок відселення або вселення в нові квартири в Україні поліпшили свої житлові умови впродовж 1956–1965 рр. 17,9 млн осіб. Плата за державне житло була символічною: 1 руб. 32 коп. за квадратний метр у 1957 р. (після зміни масштабу цін реформою 1961 р. – 13 коп.). Щоправда, змінилися і стандарти будівництва: висоту приміщень скоротили проти дореволюційних стандартів з 4 до 2,5 м; знизили мінімальну площу кімнат і підсобних приміщень, передусім кухонь. У квартирах із житловою площею до 45 кв. м було дозволено планувати об'єднані санітарні вузли. У малих і середніх містах рекомендовано споруджувати житлові будинки на 2–3 поверхи, а у великих – на 5 поверхів, усі – без ліфтів.

Мільйони людей побудували житло власним коштом і за рахунок державного кредиту. Усе це істотно пом'якшило житлову проблему в республіці. П'ятиповерхові панельні «хрущовки» були малогабаритними й не такими комфортними, як «сталінки», але давали можливість жителям міст залишати бараки, комуналки та підвали. Панельне житло будувалося швидкими темпами, проте

← Київські «хрущовки»

ВИРОБНИЦТВО ТОВАРІВ НАРОДНОГО ВЖИТКУ, тис. штук

Роки	1958	1964
Пральні машини	77	457
Холодильники	51	155
Телевізори	132	515

якість будівництва залишала бажати кращого. Крім того, панелі виготовляли з дешевих матеріалів, і вони були розраховані на 20-річний термін використання.

У 1950–1960-ті рр. децю більшу увагу стали приділяти медичному і санаторно-курортному обслуговуванню населення.

Поліпшилося постачання населення товарами широкого вжитку. У побут входили швейні та пральні машини, холодильники і телевізори. Спочатку цих товарів виробляли недостатньо, щоб забезпечити мешканців республіки. Однак поступово їх виробництво збільшувалося.

Що було причиною кризових явищ на ринку товарів широкого вжитку, засвідчених у фрагменті джерела? Чому автор стверджує, що дефіцит і черги стали соціальною прикметою радянського суспільства?

«...На початку 1960-х років у багатьох областях республіки хронічно не вистачало господарського мила та мийних засобів. Тому союзні органи спланували збудувати в Україні та Казахстані миловарні заводи потужністю 30 тис. т на рік кожний. Протягом цього десятиліття з великими перебоями йшла торгівля авторучками, термосами, гудзиками, грамплатівками, учнівськими зошитами, освітлювальними електролампами, лезами для гоління, кришками для домашнього консервування. Враховуючи заявки торговельних організацій, планові відомства передбачали збільшення випуску дефіцитних товарів, однак згодом з'ясувалося, що з продажу зникали інші товари. Дефіцит і черги стали соціальною прикметою радянського суспільства» (український історик В. Баран).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Складіть речення, використавши поняття і терміни: *військово-промисловий комплекс, раднаргоспи, укрупнення колгоспів, ремонтно-технічні станції (РТС), агроміста.*
2. Які твердження визначають особливості розвитку сільського господарства за часів «відлиги»?

» Виникнення залежності СРСР від продовольчого імпорту. » Ліквідація МТС.
 » Примусове зтягування селян у колективні господарства. » Спроби держави загальмувати реалізацію сільськогосподарської продукції, що вироблялася в присадибних господарствах колгоспників і робітників. » Терор голодом як метод покарання колгоспників та одноосібників за невиконання хлібозаготівель і саботаж.
 » Знищення заможного прошарку селян: «ліквідація куркульства як класу».
 » Необґрунтоване розширення посівних площ кукурудзи. » Укрупнення колгоспів і виникнення проблеми ліквідації «неперспективних сіл».

3. Які твердження визначають особливості розвитку промисловості за часів «відлиги»?

» Заміна галузевого принципу управління промисловістю на територіальний.
» Зростання безробіття внаслідок консервування підприємств, для яких бракувало державних ресурсів.
» Об'єднання державних підприємств у госпрозрахункові трести, діяльність яких ґрунтувалася на принципах самоокупності та одержання прибутку.
» Пріоритетний розвиток галузей ВПК перед усіма іншими галузями.
» Пріоритетний розвиток галузей промисловості, які давали продукцію для країн Центрально-Східної Європи з метою розвитку радянського експорту.
» Поєднання директивного управління економікою з ринковими механізмами.
» Створення нових галузей промисловості.
» Стимулювання випуску необхідної суспільству продукції економічними засобами.
» Пріоритетний розвиток промисловості, що виробляла засоби виробництва, порівняно з промисловістю, яка виробляла предмети споживання.

4. Які твердження визначають особливості соціальних процесів доби «відлиги»?

» Закріплення робітників і службовців за підприємствами та установами, де вони працювали, і заборона переходу до вільного обрання ними місця праці.
» Запровадження гарантованої оплати праці в колгоспах.
» Здійснення грабіжницької для населення грошової реформи з метою стабілізації кредитно-фінансової системи.
» Істотне подовження відпусток у зв'язку з вагітністю і пологами.
» Оптимізація пенсійного законодавства.
» Переорієнтація частини потужностей галузей важкої промисловості на виготовлення товарів народного споживання.
» Різке погіршення житлових умов міського населення.
» Скорочення тривалості робочого дня для робітників та службовців з кінцевим переходом на п'ятиденку при восьмигодинному робочому дні.
» Упровадження плати за навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах.

5. Поміркуйте, чи були підстави для твердження, пропонованого ХХІІ з'їздом КПРС. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

У кінці жовтня 1961 р. ХХІІ з'їзд КПРС констатував, що у СРСР склалися всі необхідні умови, щоб у найкоротший термін розв'язати основне економічне завдання: наздогнати й перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни за показником виробництва продукції на душу населення.

6. Які особливості життя доби «відлиги» висміяно в тогочасних анекдотах?

1. «Радянські футболісти виграли Олімпійські ігри, коли Микита Сергійович пообіцяв засіяти останнє футбольне поле кукурудзою».
2. «За Леніна було як у метро: один веде, всюди темрява, попереду світло; за Сталіна було як у трамваї: один веде, половина сидить, інша половина тремтить; а за Хрущова – як у літаку: один веде, а всіх нудить і нікуди дітися!»
3. «Ви вже запаслися милом і пральним порошком?
– Ні, а що?
– Ну як же, адже Хрущов тепер взявся за хімію!»
4. «Хрущову ставлять запитання:
– Микито Сергійовичу, правда, що за комунізму продукти будемо замовляти по телефону?
– Правда, тільки видавати їх будуть по телевізору».

17–18 Народження опозиційного руху

Лібералізація суспільно-політичного життя мала наслідком появу громадян, які, не йдучи на прямий конфлікт із владою, обстоювали активну життєву позицію, сподіваючись, що їм вдасться своєю працею змінити суспільство на краще. Вони вимагали радикальніших перетворень, стаючи в опозицію не до влади як такої, а до тих консервативних сил, які перешкоджали реформам. Таких активістів побільшало в 1960-ті рр. Звідси походить їхня назва – **«шістдесятники»**. Здебільшого до них належали представники молодого покоління.

Шістдесятники своєю практичною діяльністю спонукували режим здійснювати рішучішу **десталінізацію**, обстоювали верховенство закону в державі, пропагували загальнолюдські цінності. Українських шістдесятників особливо турбували національні проблеми: утвердження пріоритету рідної мови, популяризація здобутків української культури, використання досягнень вітчизняних істориків для духовного відродження нації, звільнення національно-культурного процесу з лещат соціалістичного реалізму.

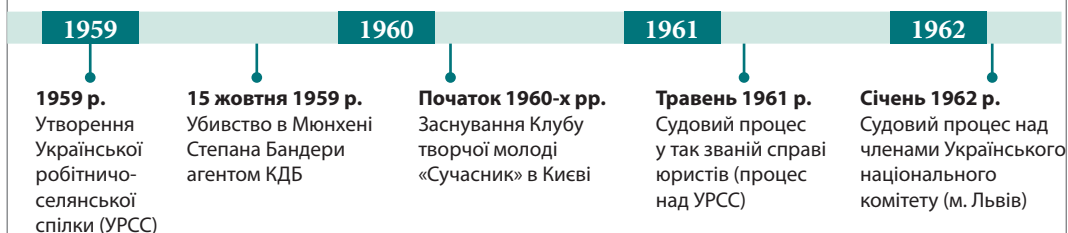
Невелика частка шістдесятників відмовилася від співпраці з компартійно-радянським режимом у будь-якій формі й започаткувала рух, названий **дисидентським**. Дисиденти вважали прийнятною й підпільну боротьбу, але надавали перевагу її легальним формам.

У політиці компартійно-радянської влади доби М. Хрущова лібералізація суспільно-політичного життя поєднувалася із запеклими гоніннями на релігію та церкву. Однак антирелігійній кампанії в народі чинили спротив. Вірність духовним цінностям, успадкованим від предків, була важливою рисою національної ідентичності українців.

1. Поява шістдесятників

Ідейне визрівання **шістдесятників** – літературно-мистецької та суспільно-політичної течії серед української інтелектуальної еліти на зламі **1950–1960-х рр.** починалося з культурництва. Згуртовуючись, вони спрямовували свою діяльність передусім на відродження національної культури: виступали за захист рідної мови, популяризацію здобутків літератури і мистецтва, вивчення й пропаганду вітчизняної історії, прагнули відмовитися від ідеологічних штамів *соціалістичного реалізму*.

Такого спрямування зусиль потребувала реальна ситуація в національній культурі. Культурництво як форму діяльності треба було протиставити

← Шістдесятники, згодом дисиденти: Іван Гель, Василь Стус та Іван Світличний

русифікаторській практиці ком-
партійно-радянського керівни-
цтва Москви і Києва, дедалі агре-
сивніший позиції зрусифікованих
мешканців українських міст, до
яких належала вже половина на-
селення республіки.

Лібералізація політичного режиму зробила «залізну завісу» між Радянським Союзом і Європою менш щільною. В Україні з'явилися раніше недоступні твори А. Камю, Ф. Кафки, Е. Ремарка, Е. Гемінґвея та інших талановитих письменників. Від 1958 р. відновилося видання журналу «Всесвіт», який друкував найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою. Завідувачем відділу в цьому журналі почав працювати геніальний майстер поетичного слова **Микола Лукаш**. Йому ми зобов'язані перекладами українською мовою шедеврів світової поезії, які за мистецьким рівнем не поступаються оригіналам.

Основу руху шістдесятництва склали:

<i>поети</i>	Василь Симоненко, Василь Стус, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Іван Драч
<i>прозаїки</i>	Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Володимир Дрозд
<i>літературні критики</i>	Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська
<i>художники</i>	Алла Горська, Опанас Заливаха, Віктор Зарецький, Галина Севрук, Людмила Семикіна
<i>режисер</i>	Леся Танюк
<i>кінорежисери</i>	Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко
<i>перекладачі</i>	Григорій Кочур, Микола Лукаш
<i>журналісти</i>	В'ячеслав Чорновіл, Валерій Марченко
<i>філософ</i>	Василь Лісовий

Прочитайте фрагменти історичних джерел. Чому, на вашу думку, автор документа 1 для характеристики шістдесятництва наводить саме таку послідовність ознак? Як у документі 2 витлумачено термін «шістдесятництво»? На чому в цьому визначенні наголошує автор? Чому?

З праці «Блудні сини України» Євгена Сверстюка: «Шістдесятники – велике явище другої половини 20 ст., дивне своєю появою в непевну пору «відлиги» і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації. ...Серед ознак шіст-

десятичників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття і опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді – за шукання істини замість ідеї, спущеної зверху для оспівування. Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарм».

ДОКУМЕНТ
2

Зі спогадів Івана Дзюби: «Термін “шістдесятники” спершу стосувався тих представників нового покоління, які стали в більш чи менш виражену опозицію до рутинного стану речей, до панівних поглядів і шукали нових шляхів у мистецтві та правдивого розуміння суспільних проблем, не зупиняючись перед критикою політичного режиму. Поняття “шістдесятник”, “шістдесятництво” асоціювалися з певним еталоном громадянської сміливості, інтелектуальної незалежності й етичної відповідальності...»

Восени 1959 р. студенти Київського театрального інституту і консерваторії організували театралізовані групи колядників. Колядували у М. Рильського, Ю. Смолича, М. Стельмаха, інших представників творчої інтелігенції, потім вийшли на вулиці. У міськкомі партії взяли за ініціаторів, щоб припинити таке «неподобство», а ті звернулися зі скаргою до популярної газети «Известия». Газета стала на захист киян, і до місцевих діячів надійшла з ЦК КПРС вказівка: не боротися з ініціаторами, а очолити ініціативу. Так на початку 1960 р. у Києві під егідою міськкому комсомолу виник **Клуб творчої молоді «Сучасник» (КТМ)**.

КТМ «Сучасник» відіграв ключову роль у громадсько-політичному й культурному житті Києва, став уособленням шістдесятництва. Його члени проводили літературні вечори, присвячені творчості відомих діячів української культури, мистецькі виставки, театральні постановки, організовували лекції з історії України, влаштовували краєзнавчі експедиції. **Першою масовою акцією** КТМ став організований Л. Танюком вечір до 75-річчя Леся Курбаса, що відбувся **14 травня 1962 р.** в київському Жовтневому палаці культури.

Значення клубу, крім суто культурницької та просвітницької діяльності, полягало в тому, що він поєднував людей різних професій – не лише літераторів, художників, а й чимало науковців.

«Сучасник» мав п'ять секцій: кіно, театру, письменницьку, художню і музичну. Невдовзі він став популярним місцем зустрічі молоді. Театральна секція ставила напівзаборонені п'єси М. Куліша і Б. Брехта. Художники влаштовували виставки, які одразу заборонялися, завдяки чому мали сенсаційний успіх. Літературно-художні вечори, присвячені Л. Курбасу і М. Кулішу, І. Франку і Лесі Українці, вечір пам'яті Василя Симоненка, який помер у 1963 р., виходили за межі культурництва і були важливими громадськими подіями, у яких уже відчувалося відверте протистояння режиму.

Діяльність клубу дедалі більше набувала громадського і соціального звучання. Комісія у складі **А. Горської, В. Симоненка і Л. Танюка** відвідала Биківнянський ліс поблизу Києва, щоб перевірити відомості про поховання жертв сталінських масових репресій 1937–1938 рр. У меморандумі до міськради вони висунули вимогу спорудити пам'ятник жертвам репресій. Відтоді почалися цькування, зокрема А. Горської і В. Симоненка.

За київським зразком клуби творчої молоді виникали і в інших містах: Дніпропетровську, Львові, Одесі, Черкасах. **Львівський клуб «Пролісок» став своєрідним форпостом шістдесятників Західної України.** Психолог М. Горинь,

його брат, мистецтвознавець Б. Горинь, літературознавець М. Косів, студент І. Гель та ін. сформували його осердя.

Більшість шістдесятників мужньо обстоювали свої переконання, щораз частіше вдавалися до аналізу проблем суспільно-політичного життя, переконувалися в потребі створення організованого визвольного руху. Із середини 1960-х рр. у середовищі шістдесятників почав формуватися опозиційний до тоталітарного режиму рух.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Як у ньому схарактеризовано поступову кристалізацію політичних вимог опозиційного до влади суспільного руху? Чому ця поступовість була неминучою? Які обставини «суворого життя» сприяли цьому?

ДОКУМЕНТ
3

Іван Світличний у передньому слові до збірки віршів В. Симоненка у самвидаві писав: «У багатьох з нас одразу після ХХ з'їзду було багато наївного рожевоощого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму. Тільки згодом суворе життя спростувало ці дитячі фантазії, тільки згодом ми побачили... що наш шлях не тільки не встелений трояндами, а й самого шляху власне немає, його ще треба торувати, продираючись крізь хащі бюрократичного тупоумства одних, дешевого скепсису других і прикрої байдужості ще інших...»

2. Національно-визвольний рух. Дисидентство

Система політичного нагляду за населенням, яка за сталінських часів була всеохопною, не втратила жодної функції, крім однієї: нагляду за партійним апаратом. Як і раніше, існувала величезна кількість штатних і позаштатних працівників та агентів, роботу яких координував Комітет державної безпеки (КДБ).

В Україні органи поліційного нагляду спеціалізувалися насамперед на боротьбі з націоналізмом. У центрі уваги КДБ при Раді Міністрів УРСР перебували люди, які протестували проти приниженого становища українського народу і

ЗАУВАЖТЕ

Дисидент – «це той, хто незгідний із офіційною ідеологією, не погоджується із діями офіційної влади... В нашому понятті дисиденти – це були ті люди, які в тій чи іншій мірі виступили проти марксистсько-ленінської ідеології, проти внутрішньої чи зовнішньої політики Радянського Союзу – тобто ті люди, які стали на захист прав людини, прав нації» (*український поет та дисидент Ігор Калинець*).

української культури. Не відчувала себе упослідженою тільки компартійно-радянська номенклатура. Саме вона найбільш ретельно скеровувала чекістів на своєчасне «знешкодження» борців за національну справу.

Після ліквідації ГУЛАГу на батьківщину повернулися десятки тисяч осіб, раніше засуджених за участь в УПА чи зв'язки зі збройним підпіллям. Щоб не допустити відродження повстанського руху в західних областях, компартійна верхівка Москви і Києва приділяла особливу увагу перекриттю каналів зв'язку їхнього населення із закордонними центрами націоналістів. Органи державної безпеки уважно слідкували за діяльністю різних емігрантських груп, на які розкололася колишня ОУН: Закордонних частин ОУН на

чолі з С. Бандерою і Я. Стецьком, Закордонного представництва УГВР (М. Лебедь, І. Гриньох), ОУН за кордоном (З. Матла, В. Стахів), Проводу українських націоналістів під керівництвом А. Мельника. Найбільш небезпечних, з погляду КДБ, ватажків прагнули фізично ліквідувати. Зокрема, у жовтні 1957 р. було вбито професора Льва Ребета, який очолював редакцію журналу «Український самостійник». У жовтні 1959 р. у Мюнхені застрелили С. Бандеру.

Для галицької молоді С. Бандера і Р. Шухевич були героями, і час від часу в західних областях виникали підпільні групи, які наслідували тактику легендарної ОУН. Одна з них була викрита у **1958 р.** в Станіславі. Восьмеро робітників і студентів створили **«Об'єднану партію визволення України»**. Після арешту їх судили закритим судом і ув'язнили на строк від 2 до 10 років. У 1961 р. був розгромлений **«Український національний комітет»**, який створили 57 львівських робітників. Ця організація теж запозичила ідеологічні та організаційні засади ОУН. На лаву підсудних потрапили 20 учасників, решта була «профілакована». Вирок суду виявився надзвичайно жорстоким: Б. Грицину та І. Ковалю розстріляли, інші отримали великі терміни ув'язнення – від 10 до 15 років.

Новий етап опозиційного руху, який розпочався з кінця 1950-х рр., називають дисидентським. З огляду на лібералізацію режиму борці за незалежність України відмовилися від боротьби зі зброєю в руках, щоб зосередитися на пропагандистській роботі і цілком відкрито заявляти органам влади і суспільству про незгоду з політичною лінією панівної партії.

Перша дисидентська організація теж виникла в західних областях України. Її засновником став випускник Московського університету ім. М. Ломоносова **Левко Лук'яненко**, коли отримав призначення на посаду пропагандиста Радохівського райкому партії у Львівській області. У 1959 р. він створив підпільну організацію – **Українську робітничо-селянську спілку (УРСС)**. Організація мусила діяти ненасильницькими, за можливості легальними методами, ставлячи за мету досягнення незалежності України. Пояснюючи в спогадах, написаних через 30 років, потребу змінити тактику, Л. Лук'яненко писав: *«Перехід до агітації витікав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії-бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління»*.

Спілка поставила за мету здобуття незалежності України через вихід зі складу Радянського Союзу конституційним шляхом. Конституція УРСР (ст. 14) і Конституція СРСР (ст. 17) надавали союзній республіці теоретичне право перетворитися на незалежну державу. Після арешту в січні 1961 р. учасникам організації інкримінували не ст. 62 Карного кодексу УРСР (антирадянська агітація і пропаганда), на що сподівався Л. Лук'яненко, а ст. 56 (зрада Батьківщини). Коли він нагадав слідчому, що поставлена УРСС мета відповідає конституційним нормам, той

Л. Лук'яненко та І. Кандиба.
1976 р.

відповів в афористичній формі: «Конституція существует для заграницы!» На закритому судовому процесі члени організації були засуджені на великі строки – від 10 до 15 років. Л. Лук'яненку дали «розстрільну» статтю, яку пізніше замінили на 15-річне ув'язнення.

Прокоментуйте кожну з причин, якими Л. Лук'яненко пояснював суворий вирок членам спілки. Як справа проти учасників УРСС характеризує суспільно-політичний клімат у СРСР?

ДОКУМЕНТ
4

Такий суворий вирок мав кілька причин, які Л. Лук'яненко пояснював так: «По-перше, ми були групою інтелігентів: три юристи, агроном, міліціонер, партпрацівник, завклубом. Досі національно-визвольний рух мав збройний характер і формувався з простих селянських хлопців... Друге: міжнародна обстановка загострювалась – і це також вплинуло». Крім того, на думку Л. Лук'яненка, відіграв свою роль третій фактор: «Не встигли ще закінчити нашу справу, як розкрили дві підпільні організації: "Український національний комітет", у якого арештували п'ятдесят осіб (судили двадцять), і хodorівську групу (судили дев'ять чоловік)».

ОСОБИСТІСТЬ

Левко Лук'яненко (1928–2018)

Дисидент, громадський діяч, засновник Української робітничо-селянської спілки (1959). У 1961–1976 рр. перебував у мордовських таборах. 1977–1988 рр. – повторне ув'язнення за участь у правозахисному русі, пізніше – на засланнях. Член-засновник Української Гельсінської групи (УГГ) (1976), у 1988 р. обраний головою Української Гельсінської спілки. Один з авторів тексту Акта проголошення незалежності України (1991). Народний депутат України I, II, IV і V скликань.

«Я познайомилася з Левком Григоровичем після арешту чоловіка Миколи Руденка. Я підпільно працювала секретарем Української Гельсінської групи. І мене вразило: він щойно відсидів 15 років, був засуджений до розстрілу, більше від місяця перебував у камері смертників, ще не від'ївся домашньої їжі, не прижився на волі, але, почувши про Українську Гельсінську групу, вже за кілька хвилин вирішив приєднатися до неї. Він дуже добре знав, що за це буде наступний арешт. Він тоді був такий піднесений, що в країні створили легальну групу! Уявляєте, наскільки це був мужній і самовідданий чоловік, наскільки він мріяв про незалежну Україну. Він приєднався до УГГ – і знову отримав 15 років ще суворішого режиму. Але він стійко тримався в усі роки. І я можу сказати, що він – взірєць навіть для нас, дисидентів. Він ніколи не жалівся, був таким спокійним, так по-філософськи на все дивився. Сприймав це так, ніби по-іншому людина не може себе поводити. Йому було абсолютно незрозумілим, як можна розкаятися чи просити помилування. Для нього це було неприйнятно. Він був справжнім героєм» (Райса Руденко).

» Про які риси вдачі Л. Лук'яненка свідчать факти з його біографічної довідки? Укладіть перелік чеснот на підставі спогадів Р. Руденко. У чому дисидентка бачає вияв героїзму?

Прочитайте фрагменти історичних джерел. Сформулюйте запитання про конкретні факти, обставини подій, про які йдеться, використовуючи запитання: *Хто? Що? Де? Коли? Як? Навіщо? Чому?*

ДОКУМЕНТ
5

Зі спогадів Л. Лук'яненка: «За півроку в Радехівському районі дійшов порозуміння зі Степаном Віруном та Василем Луцьківим про створення підпільної партії під назвою Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Для географічного розширення УРСС в середині 1959 року перейшов до Глинянського району. Написав програму УРСС. Щоб усунути від партійної роботи і мати більше вільного часу, перевівся з райкому партії до адвокатури і дійшов порозуміння з адвокатом Іваном Кандибою та інженером-землевпорядником Олександром Любовичем зі Львова.

Для розширення географії УРСС Кандиба перевівся до адвокатури м. Перемишляни. 7.11.1960 р. у Львові І. Кандиба, С. Вірун, В. Луцьків, Ващук і я відбули першу фундаторську зустріч, обговорили програму і через її гострість вирішили її знищити і доручили мені написати до наступної зустрічі, що мала відбутися 22.01.1961 р., іншу програму, м'якшу.

Я написав проект нової програми, що в слідчих матеріалах пройшла під назвою «Нотатки». 20 і 21 січня у справі УРСС арештували Івана Кандибу, Степана Віруна, Олександра Любовича, Василя Луцьківа і мене, а трохи згодом Івана Кіпіша та Йосипа Боровницького.

У травні 1961 р. Львівський обласний суд засудив мене до страти, Кандибу до 15 років, Віруна до 11 років, Луцькова, Любовича, Кіпіша і Боровницького до 10 років ув'язнення кожного. Позаяк перший проект програми не знищили, КДБ і суд усе звинувачення побудували на цьому першому проекті програми УРСС. Верховний Суд УРСР замінив мені страту на 15 років ув'язнення, а Кіпішу і Боровницькому замість десятих присудив по сім років ув'язнення».

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Поміркуйте, чому, на думку автора, *«грізне звинувачення, а у зв'язку з цим суворе покарання не відповідає фактичним обставинам справи, тому що наші діяння такі, яких не тільки немає жодних підстав кваліфікувати як зраду Батьківщині, а й злочинними взагалі»*. » 2. Виберіть одну з тез, якими схарактеризовано становище України у складі СРСР, обґрунтуйте її кількома аргументами. Ваші аргументи викладіть у загальному колі. » 3. Чому членів УРСС було звинувачено в *«зраді Батьківщині»*, а не в *«антирадянській агітації і пропаганді»* і чи вважаєте ви правомірним вирок суду щодо діяльності членів УРСС?

ДОКУМЕНТ
6

З листа засудженого у справі УРСС І. Кандиби до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста: «У брошурі «Проект програми УРСС» з марксистсько-ленінських позицій розглядався існуючий лад. З таких же позицій у ній піддано гострій критиці політику партії і уряду в роки голоду в Україні 1933–1934 рр., масових репресій 30-х років у східних областях України – період, який прийнято делікатно називати «культом особи». Оцінка цього періоду майже не розходила з офіційною оцінкою керівниками партії і уряду на XX з'їзді КПРС і пізніше.

Особливий критиці піддавалась національна політика в Україні протягом всього періоду існування радянської влади: масове звинувачення мільйонів українців в націоналізмі і фізичне їх винищення, в тому числі тисяч політичних, наукових і культурних діячів України; заборона сотень українських поетів і письменників, істориків, діячів мистецтва і культури.

Вказувалось на обмеження України в її політичних, економічних правах, що вона позбавлена суверенітету, позбавлена права вступати в зносини з іншими державами нашої планети в політичному, економічному відношеннях. Українська мова не стала державною мовою, вона витіснена з органів державної влади, з наукових установ, вищих і середніх навчальних закладів, зі сфери промислових підприємств, з громадсько-культурного життя нації, що Україна являється справжнім придатком Росії, дві третіх її багатств вивозяться за межі України, що над Україною тягнеться в усіх її галузях господарська політика великодержавного російського шовінізму.

А тому на підставі такого становища України робився висновок, що Україна в складі Союзу РСР не має можливості нормально розвиватися як в політичному, так і в економічному і культурному відношенні, що в деяких випадках її становище далеко гірше від становища при царському режимі і, фактично, являється колонією Москви, а в кращому випадку культурною автономією.

За таких обставин автор її приходив до висновку, що для нормального розвитку української нації і її державності Україна повинна вийти згідно зі ст. ст. 14 і 17 Конституцій УРСР і СРСР із складу Союзу РСР та стати абсолютно ні від кого не залежною, самостійною державою.

Вказувалося, що для здійснення такого акту необхідно створити організацію з умовною назвою УРСС, котра легально, згідно з Конституцією вела б агітацію і пропаганду серед українського народу за вихід Української РСР із складу Союзу РСР, з постановкою цього питання для здійснення його перед найвищими органами влади.

Також вказувалося, що коли б більшість української нації не підтримала б такої ініціативи, то організація підлягає саморозпуску...»

3. Антирелігійна кампанія

З осені 1955 р. в західні області почали повертатися із заслання репресовані священники. Населення стало вимагати відновлення легальної діяльності греко-католицької церкви. Першою стривожилася РПЦ. На нараді єпископів західних областей у Києві, що відбулася в січні 1957 р., патріарху Алексію було запропоновано *«ліквідувати уніатську спадщину»* за допомогою влади. Влада пішла назустріч РПЦ. Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР заявила, що про відновлення уніатської церкви не може бути й мови.

↑ Антирелігійна бесіда в сільському клубі. Початок 1960-х рр.

Незабаром після цього тиск держави на греко-католицьку церкву перейшов у широкий наступ проти релігії взагалі. Державна партія брала курс на побудову комунізму і форсоване подолання релігійності. Влада розпочала наступ на почуття вірян і на всі церкви, зокрема й на РПЦ. Місцеві органи влади встановили жорсткий нагляд за священниками, фінансовою та господарською діяльністю церкви. Засоби масової інформації повели атаку на церковні громади, обвинувачуючи їх у порушенні радянської законності. **Найбільш поширеним в Україні методом боротьби з релігією було закриття**

храмів і молитовних будинків. Протягом 1957–1964 рр. майже половина українських церковних громад залишилася без храмів. Припинили діяльність дві третини монастирів.

У 1961 р. М. Хрущов заявив, що будь-які витрати на реставрацію церков є розбазарюванням народних коштів. Після цього з державного обліку було знято 740 історичних пам'яток переважно культового походження.

Прагнучи замінити релігію вірою у світле комуністичне майбутнє, держава витрачала величезні кошти на антирелігійну агітацію і пропаганду. У партійних

комітетах почали створювати ради з питань атеїстичного виховання населення, у вищих навчальних закладах відкривали кафедри наукового атеїзму.

Антирелігійна кампанія не вплинула на душу народу. На початку 1960-х рр. у Гадяцькому районі на Полтавщині хрестили 84 % новонароджених. У західних областях хрестили новонароджених, вінчалися в церкві і ховали померлих зі священником майже всі.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** **»** Судовий процес у справі УРСС **»** XX з'їзд КПРС, засудження культу особи Сталіна **»** Заснування Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві **»** Убивство у Мюнхені агентом КДБ С. Бандери.
- 2. Складіть речення про події та явища доби, використавши поняття і терміни:** *шістдесятники, дисидентство.*
- 3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби «відлиги»:** Л. Лук'яненко, А. Горська, В. Симоненко, Л. Танюк, М. Горинь, І. Кандиба.
- 4. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.**
» Уособленням шістдесятництва став Клуб творчої молоді «Сучасник». **»** Найбільш поширеним в Україні методом боротьби з релігією було закриття храмів і молитовних будинків.
- 5. Яке значення у розгортанні дисидентського руху відіграла організація, уривок із програмного документа якої наведено?**
«Ми боре́мося за самостійну Україну... Методи досягнення цієї мети – мирні, конституційні. УРСС стоїть на ґрунті міжнародного комунізму і поділяє теорію революційного марксизму-ленінізму... Ідея створення самостійної України зі своєю міцною економікою і високорозвиненою національною культурою здавна захоплює світлі голови нашої нації, а скривджений український люд завжди жадав і, при нагоді, відчайдушно воював за самостійність, із якою він пов'язує всі свої надії на кращу долю...»
- 6. Прокоментуйте події та явища, які засвідчені джерелом.**
«Друзе! Приходь на вечір Клубу творчої молоді! Поети читатимуть тобі вірші, художники покажуть свої картини. З великою концертною програмою виступить секція джазової музики. Вечір відбудеться 14 жовтня 1962 р. у кінолекційному залі Жовтневого палацу культури (вул. Жовтневої революції, 1). Початок о 18 год. 30 хв. Київський міськком ЛКСМУ. Жовтневий палац культури» (*оголошення*).
- 7. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.**
«Тодішнє національно-культурне відродження не було вузьколітературним явищем, а мало тенденцію розпросторюватись на весь обшир української культури й інтелектуального життя. Особливу роль відіграв тут Клуб творчої молоді, що на короткий час став осередком вільної думки і творчого пошуку» (*І. Дзюба*).

19–20

Феномен українського шістдесятництва. Практичне заняття № 2

1. Яку роль у діяльності шістдесятників, за спогадами сучасників, відігравали Алла Горська та Іван Світличний

Скориставшись пам'яткою, пригадайте правила опрацювання фрагментів історичних джерел. Проаналізуйте подані джерела відповідно до цих правил.

1-й крок – визначте, ким був автор документа; узагальніть, про що йдеться в поданому уривку; з'ясуйте, коли відбулися описані події.

2-й крок – визначте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, що їх описано; поміркуйте, навіщо він свідчить про події; з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться у джерелі.

3-й крок – поясніть, у чому є цінність джерела особисто для вас; стисло висловіть своє ставлення до описаних подій і діячів.

ДОКУМЕНТ
1

Зі щоденникових записів Леся Танюка: «Якось одного чудового дня сиділи ми у великій залі інституту, осіб п'ятдесят-шістдесят, аж раптом відчиняються двері й заходить великий гурт екстравагантних молодих людей: художники! Привела їх Алла Горська. Висока, коси хвилями, білий светр, сині брюки спортивного крою. Дуже голосна, життєрадісна – умить усе переінакшила, і за кілька хвилин ми вже говорили про необхідність розвивати мистецтво української театральної афіші, про повернення до джерел і традицій, про необхідність рівнятися на самих себе, на Бойчука і Курбаса, бути гідними наших поетів (всі ті, хто розстріляний), які вже тоді звучали. Власне, з цього приходу і почався справжній Клуб творчої молоді. Художники-нонконформісти принесли із собою дух активного бунту, заперечення старих догматів і форм. А було їх у малярській секції, яку очолила Алла, досить багато, понад двісті чоловік! У клубі вирували пристрасті, – вечори, дискусії, поїздки Україною з метою вивчення і збереження пам'яток архітектури, театральні вистави, розробки десятків проєктів...

Потім почалася навала “кіношників”, протоптали стежки до Клубу молоді поети, прозаїки, журналісти, історики, актори київських театрів, комсомольські та партійні працівники. І саме завдяки численній перевазі загону художників набула практичного сенсу основна ідея Клубу творчої молоді – об'єднати молоді творчі сили Києва, вирвати з-під влади. З березня – квітня 1960 р. Клуб заявив себе по всіх усядах... Алла була душею Клубу, його мотором та організатором».

Нонконформізм (незгода) у широкому значенні – активне неприйняття загальноприйнятого ладу, норм, цінностей, традицій або законів. Протилежність: конформізм – настанова на те, щоб бути «як усі».

Як, за спогадами Л. Танюка, Клуб творчої молоді «Сучасник» перетворився на осередок українського культурного життя?

ДОКУМЕНТ
2

Зі спогадів Михайлини Коцюбинської: «Невеличке помешкання Івана Світличного в Києві на Уманській, 35 стало осередком інтенсивного духовного життя, неофіційним Клубом творчої молоді. Тут почували себе як удо-

ма Василь Симоненко й Іван Драч, Опанас Заливаха й Алла Горська, Іван Дзюба і Юрій Бадзьо, Галина Севрук і Василь Стус, Ігор Калинець і Василь Голубородько. Тут ми відкривали для себе Плужника, Антонича, Зерова.

Тут вітали кожен паросток нонконформістського українського мистецтва. Тут знайшов свій духовний дім Василь Симоненко – Світличний був його першим критиком і порадиником, пускав у світ його “захаяльні” твори... Тут, у цій хаті, записувався на плівку Симоненків “Злодій” та інші поезії, завдяки чому його голос зберігся для нащадків. Тут усі вони знаходили теплу усмішку, підбадьорливе слово, життєдайний духовний (та й не лише духовний!) харч, невибагливу, але безвідмовну ночівлю. Тут було зібрано практично все, що видавали в той час, – книжки, здавалося, от-от витіснять господарів із хати. Та вільне крісло для душевної розмови знаходилося завжди. Тож в історії української культури значення цих по-житейському надто скромних, якщо не сказати вбогих за сучасними стандартами, але духовно багатих пенатів важко переоцінити...

Не володіючи ораторським хистом, Світличний якимось непомітно й ненав’язливо опинявся в центрі кожної культурної акції. Сам читав, здається, все варте уваги і прилучав до цього інших. Пізніше у відкритому листі Миколі Бажанові з табору писав, що ця нестримність читацьких інтересів була чи не найголовнішим “криміналом”, за який його було засуджено. Був носієм небезпечного знання. Те, що відкривалося йому, умів зробити надбанням інших.

У своїй передмові до збірки “Серце для куль і для рим” Іван Дзюба зауважив, що Світличний ішов до українського патріотизму не так від національного сантименту та емоцій, як від загальнолюдських гуманістичних понять і цінностей. Поділяю цю думку. Йванова “українськість” була якась спокійно-

ОСОБИСТІСТЬ

Іван Світличний (1929–1992)

Поет, публіцист, перекладач, один із найкращих літературних критиків 1960-х рр. Ідейний натхненник українського національного руху 1960–1970-х рр., духовний провідник шістдесятників. Був двічі заарештований за статтею «Анти-радянська агітація і пропаганда» (1965, 1972). У 1972 р. засуджений на 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання. Звільнений 1983 р. Повернувшись важкохворим, продовжувати громадську діяльність він уже не міг.

«Історія багатостраждального українського шістдесятництва – літературно-мистецького і суспільно-політичного відродження 60-х років, – як і історія дисидентства, а фактично боротьби за громадянські права, нерозривно пов’язані з іменем Івана Олексійовича Світличного» (І. Дзюба).

«Як очевидець, наслідуюся твердити, що практичне здійснення Іваном Світличним свого покликання як критика, наставника молодого покоління було навіть більш вагомим і значущим за його літературно-критичний доробок. Звичайно, з поправкою – просто він не встиг реалізувати повною мірою, “на папері”, у друкованій своїй непересічній талант, свій аналітичний дар, своє теоретичне мислення... І, нарешті, про головний Іванів Божий дар – мистецтво бути людиною серед людей. Людина м’яка й гранично доброзичлива – і водночас тверда й незламна там, де йдеться про переконання, принципи, моральні засади» (М. Коцюбинська).

самозрозуміла, без декларацій. Перекладати українською Ронсара чи Бодлера – це й було ділове утвердження багатючих можливостей української мови без захоплення її “слов’яністю”. Патріотизм не як гасло, а як робота, як дихання».

ОСОБИСТІСТЬ

Алла Горська (1929–1970)

Художниця, одна з центральних постатей руху шістдесятників. Виріши у зросійщеній родині, сама перейшла на українську мову спілкування. Була одним з організаторів КТМ «Сучасник». Її твори не раз експоновано на всесоюзних та республіканських художніх виставках. За принципову позицію, бунтівну непокору Аллу було виключено зі Спілки художників України. Конфлікт А. Горської з тодішньою владою скінчився убивством мисткині за нез’ясованих обставин.

«Саме Алла і є найяскравішим прикладом неофіта на ниві національного усвідомлення. У ній, людині мистецьки вразливій, емоційно багатій, просто променіє пристрасть новопосвяченого. Щойно припала до національного джерела, відкрила для себе Україну, її мову і себе в Україні, звідси бажання напоїти з цього джерела інших, активне “вербування” соратників – як сенс життя, як мірило оцінок, як спонука до чину. Все її життя, вся діяльність, лінія поведінки – свідчать про це» (М. Коцюбинська).

Завдяки яким якостям І. Світличний став душею осередку шістдесятників? Чому повернення вилучених з історії української літератури імен, переклади українською вершинних зразків європейської літератури, інтелектуальні розмови і були справжнім виявом патріотизму? У чому саме партноменклатура вбачала в такій діяльності небезпеку для системи?

Виберіть із тексту джерел влучні характеристики Алли Горської та Івана Світличного. Які деталі у свідченнях очевидців справили на вас найбільше враження? Складіть коротку характеристику постатей, записавши під кожним з імен 2–3 прикметники, якими їх можна схарактеризувати; 2–3 дієслова, які виражають сутність діяльності кожної постаті; речення, що вказує на роль кожної в тогочасному культурному житті; в останньому рядку запишіть один влучний іменник, який визначає місце кожного з діячів у русі шістдесятників.

Виконайте завдання 1. На основі фрагментів джерел зробіть висновок, чи мала підстави М. Коцюбинська твердити, що «Алла Горська й Іван Світличний були головними постатями нашого покоління. В пам’яті це дві яскраві плями. Світличний і Горська об’єднували київське середовище...» Свій висновок обґрунтуйте.

2. У чому сучасники вбачали значення київського Клубу творчої молоді «Сучасник» для поширення ідей шістдесятництва

Зі щоденникових записів Леся Танюка: «Восени 1962 р. ми – А. Горська, В. Симоненко і я – були призначені від київського клубу творчої молоді до складу комісії, яка розслідувала злочини сталінського періоду порушення законності. Очевидці й реабілітовані, що поверталися з таборів, вивели

нас на можливе місце єжовських та беріївських розстрілів. Це ліс навпроти селища Биківня під Києвом, де ми справді знайшли ці жахливі сліди – вимиті з ґрунту черепи, простріляні кулями. Серед них і дитячі, кістяки, рештки одягу. Представники районної влади, до якої ми звернулись за роз'ясненнями, заборонили нам “у це лізти”, бо тут, мовляв, стояв німецький концтабір.

Це неправда. Це розстріли радянського періоду. Концтабір був у Дарниці. А там, у Биківні, німецьких поховань і розстрілів не було. Це засвідчили старожили. Вони ж і підтвердили, що німці, увійшовши до Києва, відразу влаштували тут “показові” розкопи за участі міжнародних представників Червоного Хреста, щоб задемонструвати “звірства більшовиків”. Про це було і в газетах періоду окупації. Існує документальне підтвердження цього і в закордонних виданнях, звичайно, з антирадянською скерованістю... Неупереджена ексгумація здатна підтвердити чи заперечити дані, зібрані нами й передані до Київського міськвиконкому як офіційний “Меморандум” Клубу творчої молоді... Відразу ж після того “Меморандуму” на кожного з нас трьох, які його підписали, почався тиск, який межував з кримінальним».

↑ Алла Горська. Портрет Івана Світличного. 1965 р.

Чому після офіційного подання «Меморандуму» ініціатори акції відчували на собі тиск? Як це характеризує тогочасне суспільно-політичне життя? Чи можна твердити, що поява дисидентського руху була неминучою за таких обставин?

ДОКУМЕНТ
4

Зі спогадів Надії Світличної: «Було дуже цікаве життя у той час у Києві, – Клуб творчої молоді я застала ще тоді, коли приїздила в гості до Івана, а коли переїхала в 1964 році, його якраз тоді розганяли. Я застала ще останній вечір Шевченка в березні в Жовтневому палаці – то був надзвичайний вечір. Алла Горська робила тоді на нього запрошення... Воно складалося гармонікою п'ять на п'ять частин, і на кожній частинці було написано назву якогось твору або якась цитата Шевченка, і коли перегорталося останню сторінку, то поряд виходило два записи, тобто на двох сторіночках, але вони опинялися поряд. І було таке: “Караюсь, мучуся, але не каюсь”, а поряд: “В сім'ї вольній, новій”. Потім ті запрошення відразу ж, навіть вже того вечора, і пізніше, під час обшуків, вилучали, але в мене воно збереглося. Програма була дуже цікава: був тільки Шевченко. На відміну від сьогоденних балакунів, там ніхто ніяких доповідей не виголошував, ніхто не читав своїх творів, а тільки Шевченка, і то три поеми: “Сон”, “Кавказ” та “І мертвим і живим...”. Читав Пономаренко... Враження було надзвичайне. Атмосфера була просто наелектризована, і коли власті, які, звичайно ж, там були, відчували, що це може закінчитися не знати чим і що ці люди понесуть з собою з Жовтневого палацу... Такий мовчазно наелектризований зал був, і слова: “Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття ваші пани...” – і так далі... Реакція була вибухова...»

Як ви думаєте, чому організатори вечора відмовилися від будь-яких промов, натомість запропонували слухати тільки поезію Т. Шевченка? Чому запрошення на вечір вилучали під час обшуків?

ДОКУМЕНТ
5

Зі спогадів Галини Севрук: «У той час КТМ став і тривалий час був Академією духовності, пізнання і практичної діяльності серед загальної атмосфери задухи сталінського режиму. Передувала виникненню Клубу “хрущовська відлига”. Лише ця подія створила умови, коли стало можливим говорити те, про що ми звикли мовчати. І хоча це також була облуда, та все ж вона мала форму лібералізму. Поверталися в’язні, розпочалась реабілітація. Мені раптом розкрились очі: як можна бути художником України і не знати української мови, літератури, історії, мистецтва. Я знала, що ці дисципліни у вищих закладах інститутів та в школах не викладались. Шоковий стан опанував суспільством. Більша частина не хотіла перевчатися, легше було залишатися на звичних позиціях. А я вже не могла і не хотіла, я вже бігла вперед, спотикаючись і падаючи ледве не на кожному кроці. Постійні баталії вдома, на роботі і на вулиці. Я перейшла на жакливі суржик. Наді мною сміялись, та я вперто не відступала.

Іван Світличний (по-справжньому світла людина) весь час підтримував мене і як людину, і як митця. КТМ нас об’єднав, але й поза Клубом ми спілкувалися, радились, навчались. 60-ті роки вважаю найпрекраснішими, найчарівнішими і найбільш творчими роками цілого життя. Була тоді постійно щаслива, ніби купалась у сонячному промінні. Я не ходила, а літала, окрилена потужною високою духовністю Івана Світличного. Він відкрив для мене нове життя, нові дороги в мистецтві. І не тільки для мене. Біля Івана постійно роїлись поети, письменники, художники. Ми озирнулись навколо і побачили тверезими очима те болото і багно, у якому бездумно і безініціативно перебували весь час по війні. Повсякденно було живе спілкування, творча думка нуртувала.

Ми робили вечори політв’язнів (вечір Курбаса, Куліша), ми створили “Вертеп” і з колядками ходили на Різдво до наших однодумців, друзів, і не тільки до них.

Вечір Івана Франка, що ми його організували в одній з університетських аудиторій, особливо запам’ятався, бо після закінчення вечора хтось організував смолоскипи, які запалили, і, співаючи українських пісень, рушили всім гуртом до пам’ятника Іванові Франку. Вулиці були вже темні, і тільки наша жива і світла колона лякала перехожих, що, як щури, тікали від нас. Дух сталінізму ще довго димовою завісою застилатиме очі пересічного громадянина.

А ми тим часом дісталися пам’ятника І. Франка і вже там влаштували справжній концерт. Тоді ще нас не розганяли – не мали вказівки.

1963–1965 роки. М. Ю. Брайчевський розпочав у Спілці художників читати лекції з історії України для вільної аудиторії (поки що 2–3 лекції). Читав українською мовою. Приміщення не могло вмістити всіх бажаючих. Пізніше Спілка заборонила ці лекції. Поступово на нас почали тиснути вищі інстанції, забирали приміщення, забороняли вечори. Ми відступали поволі. Переходили здебільшого на приватний спосіб спілкування. “Хрущовська відлига” закінчувалась.

Нами зацікавився КДБ. Викликали, допитували. Особливо їх нервувала Алла Горська. Дочка директора кіностудії імені Олександра Довженка мала б бути лояльною до КДБ, натомість вона тримала себе з ними зухвало і незалежно. Також російськомовна, як і я, Алла була жертовно безоглядна. Аби навчитись української мови, я влаштувала у своїй майстерні уроки мови. Викладала

Надія Світлична – прекрасна вчителька, добра і вірна подруга. Алла, я та Люда Семикіна ходили вечорами на уроки і, як школярки, писали диктанти. Загалом це тріо – Алла, Люда і я – проявило себе досить гучно кілька разів. Були співавторами вітража, по якому славнозвісний ректор Київського університету академік Шве́ц (так він називав себе) топтався власними ногами – у злобі й переляку. Топтався по вже розбитому, розкиданому і знищеному вітражу...»

Про які нові факти діяльності КТМ довідалися? Чому Галина Севрук характеризує період «хрущовської відлиги» як облуду?

Виконайте завдання 2. На підставі наведених свідчень доведіть, що діяльність КТМ «Сучасник» була одним із найяскравіших виявів українського шістдесятництва.

3. У чому феномен шістдесятництва

ДОКУМЕНТ
6

Зі спогадів Є. Сверстюка: «...Наше покоління формували різні середовища. Художники почали малювати те, чого раніше вони не малювали і що раніше ніяк не могло стати предметом їхньої творчості. У поетів почала з'являтися якась свіжість і свобода. Паралельно розвивалася критика – у той час вона була дуже важливою. Люди чекали буквально кожного слова. Тогочасна критика була не так глибокою, як гострою. Однак якби хтось мене спитав, чи виступили в той час критики з якимись новими ідеями, то я б сказав, що в той час найважливіше завдання полягало в тому, щоб відкрити заборонені й спрофановані цінності...»

Як ви розумієте настанову для тогочасної критики «відкривати заборонені й спрофановані цінності»?

Виконайте завдання 3. Узагальнивши свідчення джерел параграфу, сформулюйте кілька тез, які розкривають феномен шістдесятництва. Обґрунтуйте їх, використавши документальний матеріал уроку.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів. Так само (від 1 до 3 балів) оцініть свою участь в обговоренні в парах/групах (максимальна оцінка – 12 балів).

21–22 Наука, освіта, література та мистецтво

Друга половина 1950-х і перша половина 1960-х рр. – це період стрімкого злету української науки, особливо в її академічних формах. Створення десятків нових установ, які швидко виходили на європейський і світовий рівень, істотно збагатило інтелектуальний потенціал нації, сприяло підвищенню авторитету української науки.

У національно-культурному житті особливе місце належало українській літературі та мистецтву. Послаблення ідеологічного пресингу викликало посилену творчу активність багатьох представників старшого покоління й особливо молоді. Лише формально дотримуючись обов'язкових канонів соціалістичного реалізму, вони у своїх творах виступали проти пропаганди класової ненависті і звеличували загальнолюдські цінності. Письменники і митці посіли рішучу позицію в боротьбі за підвищення соціального статусу української мови, з русифікаторською політикою влади у сфері культури.

1. Науково-технічна революція та розвиток науки

Ви вже знаєте, що за доби «відлиги» як першочергова постала проблема **прискорення науково-технічного прогресу**. Адже в економічному змаганні з провідними країнами Заходу відставання Радянського Союзу все більше поглиблювалося. Проте в часи М. Хрущова СРСР ще міг більш-менш успішно змагатися з ними в одній вузькій сфері – галузях військово-промислового комплексу. Після того як були розв'язані матеріальні й технічні завдання зі створення атомної (1949) і водневої (1953) бомб, на порядку денному постало питання про виготовлення ракет, здатних переносити цей вантаж на далекі відстані. У травні 1954 р. на підставі доповідної записки генерального конструктора

↑ Ю. Гагарін з С. Корольовим. 1961 р.

ра **Сергія Корольова** уряд прийняв рішення створити ракету для виведення в космічний простір штучного супутника Землі. Справжньою метою поставленого завдання були, однак, не космічні дослідження, а, як зазначено в урядовому рішенні, здатність *«забезпечити ураження стратегічних цілей у будь-якому воєнно-географічному районі земної кулі»*. Провідним підприємством, де створювали суперракету, стало ОКБ-586 в Дніпропетровську, а головним конструктором цієї ракети – **Михайло Янгель**.

У **жовтні 1957 р.** СРСР запустив перший штучний супутник Землі, а **12 квітня 1961 р. Юрій Гагарін** здійснив перший політ у космос. Ці досягнення сприйма-

1957

1957 р. Запуск першого штучного супутника Землі, початок «космічної ери»

1961

12 квітня 1961 р. Перший політ людини в космос (Ю. Гагарін)

1962

11–15 серпня 1962 р. Космічний політ у СРСР за участю першого українського космонавта П. Поповича

ОСОБИСТІСТЬ

Сергій Корольов (1906–1966)

Конструктор ракетно-космічної техніки, один з основоположників практичної космонавтики. Народився в Житомирі. З ім'ям С. Корольова пов'язаний початок ери підкорення людством космічного простору. Під його керівництвом створено більшість балістичних та геофізичних ракет, ракет-носіїв, а також пілотованих космічних кораблів, за допомогою яких уперше в історії виконано польоти людини в космос (1961) та здійснено вихід людини у відкритий космічний простір (1965). Ракетно-космічні системи, розроблені під керівництвом С. Корольова, дали змогу здійснити запуски штучних супутників Землі (1957) та Сонця (1961), польоти автоматичних міжпланетних станцій до Місяця (1959), Венери (1960), Марса (1964), здійснити м'яку посадку на поверхню Місяця (1966).

Цтвом С. Корольова, дали змогу здійснити запуски штучних супутників Землі (1957) та Сонця (1961), польоти автоматичних міжпланетних станцій до Місяця (1959), Венери (1960), Марса (1964), здійснити м'яку посадку на поверхню Місяця (1966).

лися як тріумф радянської науки і техніки. Відділи агітації та пропаганди парткомів усіх рівнів подавали їх як свідчення переваг соціалізму, а відставання американців у космічному змаганні пояснювали загніванням капіталістичної економіки. М. Хрущов використовував ці досягнення для втілення наступальної зовнішньої політики.

Розвиткові наукових досліджень у Радянському Союзі надавали великого значення. У державному бюджеті на фундаментальну і прикладну науку, особливо пов'язану з військовими потребами, виділялися десятки мільярдів рублів. Тому науково-технічна революція не оминула радянські республіки. Щоправда, практичне застосування наукових досягнень відбувалося в набагато менших масштабах, ніж у країнах з ринковою економікою. Якщо в усьому світі здобутки науково-технічної революції дедалі більше змінювали життя людей, то в СРСР вони помітно впливали тільки на технічний рівень галузей ВПК.

В Україні провідну роль у розвитку науки відігравали установи АН УРСР.

У лютому 1962 р. загальні збори АН УРСР обрали новий склад Президії, на чолі якої став академік **Борис Патон**.

ОСОБИСТІСТЬ

Борис Патон (1918)

Учений, дослідник у галузі електрометалургії, зварювання в космосі та під водою тощо. Від 1953 р. – директор Інституту електрозварювання АН УРСР імені Є. Патона. У цьому інституті було винайдено спосіб дводугового швидкісного зварювання труб великого діаметра для магістральних нафто- і газогонів. Від 1962 р. й до сьогодні очолює Національну академію наук України.

У 1955 р. було засновано Інститут проблем матеріалознавства, у якому розробляли прогресивну технологію порошкової металургії. Незабаром він став одним із найпотужніших у складі АН УРСР. Тоді ж було організовано Інститут металофізики. Його вчені створювали жароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки. Інститут надтвердих матеріалів у 1961 р. розпочав синтез штучних алмазів.

У 1956 р. в Інституті математики АН УРСР почала працювати лабораторія моделювання та обчислювальної техніки, яку очолив **В. Глушков**. Наступного року вона була перетворена на Обчислювальний центр, з 1962 р. – Інститут кібернетики.

ОСОБИСТІСТЬ

Віктор Глушков (1923–1982)

Математик, автор праць з теоретичної та прикладної кібернетики, теорії цифрових автоматів, застосування кібернетичних методів в економіці, створив наукову школу в галузі теоретичної кібернетики; заснований ним Інститут кібернетики НАН України сьогодні носить його ім'я.

В Інституті механіки АН УРСР з 1959 р. почали розвиватися нові наукові напрями на замовлення керівника ОКБ-586 М. Янгеля. В Інституті фізики в 1960 р. став до ладу ядерний реактор. У складі Фізико-технічного інституту (Харків) у 1956 р. було створено відділ термоядерних реакцій і лабораторію з радіоастрономії, у яких велися дослідження на світовому рівні. З 1957 р. на ділянці в 140 га в Чугуївському районі почалося спорудження найбільшого у світі радіотелескопа. У 1960 р. від ФТІ відокремився Інститут низьких температур. Його створювали як наукову установу нового типу, у якій ідею втілювали аж до стадії промислової технології. Це був науково-технічний комплекс, до складу якого входили безпосередньо інститут, конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробництво, дослідний завод. У 1960 р. АН УРСР поповнилася ще двома інститутами – геофізики і напівпровідників.

Неабиякими здобутками була позначена робота багатьох учених у галузі медицини. У середині 1950-х рр. під керівництвом **Миколи Амосова** почалося теоретичне розроблення і впровадження в практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань.

Нова атмосфера, яка запанувала в країні, сприятливо позначилася на розвитку гуманітарних наук. Дослідники вперше отримали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Тематика досліджень стала різноманітнішою, на її визначення впливали самі вчені. Проте в суспільних науках лібералізація була доволі умовною. За академічними установами ретельно стежили працівники центрального партійного апарату. Їх турбувало передусім те, щоб суспільство-знавці не торкалися заборонених тем.

Укладіть схему у формі куща асоціацій, присвячену видатним українським ученим або розвитку академічної науки.

2. Реформи освіти та процеси зросійщення

Щоб забезпечити основу для розгортання науково-технічної революції, від другої половини 1950-х рр. держава стала виділяти значно більше коштів на розвиток загальноосвітньої і вищої шкіл. У союзних республіках, зокрема в Україні, розвиток освіти забезпечував невідворотний процес національного

відродження. Витрати на освіту в СРСР досягли 10 % національного доходу, тобто стали у відносних величинах найвищими у світі. Однак у першій половині 1960-х рр. вони почали скорочуватися.

Обов'язковою в 1950-х рр. була тільки семирічна освіта. У містах здійснювався поступовий перехід на десятирічку. У сільській місцевості семирічки також перетворювалися на десятирічки, але уповільненими темпами.

Починаючи реформи, М. Хрущов не оминув народної освіти. З його ініціативи в 1958 р. у засобах масової інформації розгорнулася дискусія про принципи і напрями реформування школи.

У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». У ньому містилася норма про те, що батьки самі можуть обирати, якою мовою навчатимуться їхні діти. На етапі обговорення ця норма викликала обурення в багатьох союзних республіках як така, що підважувала в народній освіті конституційний статус **титульної нації** – так у СРСР називали корінні народи союзних республік, статус яких підтверджено назвою (ніби винесено на титул). Утім, далі «титулу» привілеї цих корінних народів ні в чому не виявлялися. Натомість привілейоване становище російської мови в національних республіках ні для кого не було секретом. Не була винятком і Україна, де статус української мови, особливо в містах південних і східних областей, був принижений. Усі розуміли, що батьки, аби полегшити дітям навчання, обиратимуть у школах великих міст тільки російську мову. Русифікація освіти, що відбувалася знизу, від батьків, була особливо загрозливою.

22 грудня 1958 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського «В ім'я людини». Добре відомі в Радянському Союзі українські письменники виступили проти положення про запровадження фактичної факультативності у викладанні рідної мови в Україні. Відбулися партійні збори київських письменників, присвячені обговоренню тез ЦК КПРС. В одностайно прийнятій резолюції було заявлено, що не можна віддавати на волю батьків розв'язання питання, яку мову обов'язково вивчатимуть їхні діти.

Верховна Рада УРСР ухвалила закон про освіту у квітні 1959 р. Проблема вивчення рідної мови в школі під час ухвалення закону не обговорювали. **Дані про співвідношення українських і російських шкіл у регіонах республіки стали такою самою державною таємницею, як статистика про виробництво танків і ракет на українських підприємствах.** За 1959–1966 рр. кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася майже на 500, а кількість українських шкіл скоротилася більш як на 2 тис. В Одесі, Донецьку, Харкові та інших великих містах Сходу і Півдня лишилося по кілька невеликих за чисельністю українських шкіл.

Розпочалася політехнізація освіти. Від 1955 р. у школах запроваджено викладання теоретичних та практичних знань із найпоширеніших у промисловості та в сільському господарстві професій. Школи обирали професії залежно від місця розташування і наявних технологічних можливостей. Часто вони укладали договори з підприємствами й організовували на них учнівські ділянки та цехи. Так само часто в школах влаштовували майстерні.

Новий закон про народну освіту передбачав запровадження з 1960/1961 навчального року в місті й на селі **восьмирічної освіти**. У середній школі термін навчання збільшувався до 11 років.

➔ Зустріч у МТС.
Текст до карикатури:

«У Ново-Георгіївському училищі механізації сільського господарства (Кіровоградська область) немає ні тракторів для практичних занять, ні підручників по трактору «ХТЗ-7».

– Дозвольте з вами познайомитись, товаришу трактор. Я так багато хорошого чув про вас в училищі!»

↑ «Кілька років точаться дискусії про перевантаження учнів середніх шкіл, а віз і нині там.

К і н ь: Та я вам що – учень середньої школи? Йй-богу, я стільки не потягну!»

» Які явища в розвитку тогочасної освіти засвідчені на карикатурах журналу «Перець»? » Висловіть міркування щодо першої карикатури. Чому проблема перевантаження учнів актуальна й сьогодні? » Як на другій карикатурі викрито демагогічний характер гасла про «зв'язок школи з життям»? Що, на вашу думку, перешкоджало втілити його в життя?

3. Література

Суперечливий і болісний процес десталінізації суспільства зумовив істотне поживлення національно-культурного життя. Виникли сприятливі умови для розвитку української літератури, піднесення творчої та громадянської активності майстрів слова.

Українські літератори десятиліттями були скуті канонами соціалістичного реалізму, що визначали не тільки зміст їхньої творчості, а й форму зображення дійсності. Тому вони висловили підтримку викладеній езоповою мовою статті **Олександра Довженка** «Мистецтво живопису і сучасність». Її надрукувала у червні 1955 р. московська «Літературная газета». Закликаючи «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму», український письменник і кінорежисер подавав сигнал до вільного творчого пошуку. Власним прикладом він показу-

вав, що пошук може бути плідним і натхненним. Після XX з'їзду КПРС відновлено присудження Ленінських премій як найвищих у Радянському Союзі державних нагород за

← М. Рильський, народна поетеса з Буковини П. Амбросій та народний художник СРСР В. Касян. Чернівці, 1957 р.

→ Молоді літератори (справа наліво): Є. Сверстюк, Л. Костенко, І. Світличний, І. Драч, І. Дзюба, М. Вінграновський у Спілці письменників України. Середина 1960-х рр.

твори літератури та мистецтва. У 1959 р. О. Довженко став лауреатом цієї премії за далекий від казенних канонів **кіносценарій «Поема про море»**.

Творча інтелігенція скористалася послабленням ідеологічного пресингу дезорієнтованого ХХ з'їздом КПРС партійного апарату. Реалізуючи давні задуми, В. Сосюра написав щиру автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Щоправда, опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту виявили інші митці поетичного слова: М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина. Плідно працював М. Стельмах, з-під пера якого вийшли романи «Кров людська – не водиця», «Хліб і сіль». Роман О. Гончара «Тронка» захопив багатьох читачів. Письменник був відзначений Ленінською премією. Г. Тютюнник назавжди вписав своє ім'я в українську літературу романом «Вир». Л. Первомайський виступив зі збіркою новел «Материн солодкий хліб» і романом «Дикий мед».

У літературу ввійшла обдарована молодь: М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, Р. Іваничук, І. Калинець, Л. Костенко, Р. Лубківський, Д. Павличко, В. Симоненко, В. Стус, В. Шевчук та ін. Це були представники покоління шістдесятників.

ОСОБИСТІСТЬ

Василь Симоненко (1935–1963)

Серед молодих поетів привертав увагу самотністю обдаровання. У 1957 р. він закінчив факультет журналістики Київського університету. Ще під час навчання виявив хист до високої громадянської поезії. Провідна ідея творчості поета – любов до Батьківщини. Щирість і безкомпромісність його першої поетичної збірки «Тиша і грім» (1962), глибина посмертно виданих поезій («Земне тяжіння», 1964) і сповідальність фрагментів щоденника справили величезний вплив на покоління шістдесятників.

«Ще за життя Симоненка його вірші були дуже популярними. Коли він приїздив із Черкас і мав якусь відкриту зустріч, то завжди викликав фурор. Я думаю, що це був наслідок того, що в його поезії простота форми, влучність суджень поєднувалася з емоційною глибиною й часто небуденним інтелектуальним змістом» (І. Дзюба).

↑ Ліна Костенко

ідеологічної чистоти літератури перестали її друкувати ще до кінця «відлиги».

Проте поетеса не відступила й кроку від своїх моральних та естетичних принципів, а писала «в шухляду». Упродовж років замовчування на папір лягли найвидатніші її твори – численні поезії та романи у віршах «Маруся Чурай» і «Берестечко».

Творча молодь завдавала великого клопоту режиму. У квітні 1963 р. в Києві відбулася нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників державної партії. Ідеологи докоряли М. Вінграновському, І. Дзюбі, І. Драчеві, що

↑ Іван Драч

У Ржищеві на Київщині в 1930 р. народився **Ліна Костенко**. Три перші збірки поезій «Проміння землі» (1958), «Вітрила» (1959) і «Мандрівки серця» (1961) засвідчили надзвичайно яскравий талант молоді мисткині, здатність філософськи осмислювати дійсність та викладати оригінальні думки в досконалій поетичній формі. Глибокий і колоритний світ художнього слова поетеси став подією в літературному житті України. Однак охоронці

їхні твори використовують *«українські буржуазно-націоналістичні контрреволюціонери за кордоном»*. І. Драча, Л. Костенко та інших поетів звинувачували у *«формалістичних викрутках»*. У пресі розгорнулося цькування тих, на кого вказали компартійні бонзи. Найбільше дісталось **Іванові Драчеві** за вірш «Ода чесному боягузові». Цей саркастичний вірш викликав особливу лютість письменників старшого покоління.

У часи «відлиги» в українську культуру повернулися імена багатьох письменників, які були репресовані або навмисно викреслені з пам'яті людей сталінським режимом. Створені у 1956 р. за участю письменників комісії з упорядкування посмертної спадщини виявили і опублікували твори О. Досвітнього, М. Ірчана, Г. Косинки, М. Куліша, О. Фальківського, В. Чумака та ін. Особливу активність у поверненні народу творчості незаслужено забутих і несправедливо репресованих діячів української культури виявив **М. Рильський**. Він домігся реабілітації поетів М. Вороного й Олександра Олеся, перевидання творів видатних українських композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

До активного літературного життя долучилися письменники, яким пощастило вижити в ГУЛАГу: Б. Антоненко-Давидович, З. Тулуб та ін. Їхні твори 1920–1940-х рр., так само як твори тих, хто був розстріляний або загинув у таборах, були перевидані й викликали непідробний інтерес у нового покоління українців. Особливо популярними стали п'єси І. Микитенка.

Обмінюйтеся запитаннями про розвиток літератури в 1950–1960-х рр. На підставі тексту підручника сформулюйте тези, які характеризують літературний процес доби.

4. Мистецтво

Лібералізація політичного життя вплинула на всі види мистецтва. Компарти́йна верхівка змушена була визнати несправедливими звинувачення деяких композиторів і авторів лібрето в політичних помилках, зроблені за часів «ждановщини». 28 травня 1958 р. вийшла постанова ЦК КПРС, що знімала тенденційні звинувачення з опери В. Мураделі «Велика дружба» та з опер українських композиторів К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і Г. Жуковського «Від щирого серця». У постанові зазначалося, що недоліки, які мали місце, не були *«великими ідейними хибами»* і не заслуговували на надто суворе засудження. Переглянув несправедливі оцінки творчості деяких композиторів і ЦК Компартії України. Водночас у його постанові вказано на потребу й надалі *«боротися проти удаваного “новаторства”, зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва»*.

Видатними композиторами другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. були К. Данькевич, С. Людкевич, Г. Майборода, П. Майборода, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко. У жанрі оперети досягли успіхів А. Кос-Анатольський, О. Сандлер, Я. Цегляр та ін. Здобула популярність творчість композиторів-пісенників О. Білаша, А. Філіпенка, І. Шамо.

Кількість театрів в Україні у 1950-х рр. трималася на рівні восьми десятків, а в середині 1960-х скоротилася до шістдесяти. Майже половина міст обласного підпорядкування не мала постійної театральної трупи. Театральне мистецтво залишалося елітарним, хоча кількість відвідувачів вистав постійно зростала. Театральна мережа скорочувалася, натомість з'явилися малі пересувні трупи, а отже, це майже не позначалося на показниках відвідування. У театрах працювала плеяда майстрів високого класу: А. Бучма, В. Добровольський, М. Крушельницький, М. Романов, Н. Ужвій, К. Хохлов, Ю. Шумський, Г. Юра.

↑ Робота Алли Горської, Віктора Зарецького та Володимира Смирнова – ескіз мозаїки «Стяг перемоги»

← А. Горська, О. Заливаха, Г. Зубченко, Л. Семикіна, Г. Севрук. Вітраж «Шевченко. Мати» для вестибюля червоного корпусу Київського державного університету ім. Т. Шевченка (за ескізом). 1964 р.

↑ Алла Горська. Портрет В. Симоненка. 1964 р.

Образотворче мистецтво розвивалося завдяки праці таких прославлених майстрів, як М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська.

Молоді митці, що шукали свої шляхи, часто наражалися на нерозуміння з боку чиновників, які ретельно стежили, щоб творча інтелігенція не відходила від установлених канонів. Особливо ревно переслідували авангардистське мистецтво. Твори, що прославляли визвольну боротьбу українського народу, чиновникам здавалися особливо небезпечними. У цьому сенсі характерною є доля вітража для вестибюля Київського університету.

ДОКУМЕНТ 6

Зі спогадів М. Коцюбинської: «...Інший епізод, пов'язаний з Аллою Горською, стосується знищення вітража, співавтором якого вона була. Вітраж було створено у вестибюлі Київського університету, на ньому зображено Шевченка, який підтримував своїм плечем жінку (символ України). На вітражі слова: “Чи буде суд, чи буде кара...”. Вийшло так, що я була єдиною особою, яка бачила цей вітраж в усій красі відразу ж після його завершення. А було це так. Я жила недалеко від університету. Десь опівночі телефонний дзвінок від чоловіка Алли Горської Віктора Зарецького: “Ми закінчили вітраж, приходь, подивисься”. Я побігла серед ночі.

Отак я й побачила цей вітраж – закінченим і підсвіченим. Він справив на мене велике враження. Ми попрощалися, домовляючись про зустріч наступного дня о четвертій годині на урочистому відкритті. Наступного дня я прийшла на четверту годину в університет, але вітража вже не було. З огляду на те, що складалося таке враження, начебто Шевченко сидить за ґратами (техніка вітража вимагала, аби спеціальна конструкція підтримувала всі складові елементи), ректор

університету Швець розбив його власноручно. Усі мої друзі були приголомшені: Люда Семикіна плакала, Віктор Зарецький і Панас Заливаха стояли бліді, а Алла оніміла. За весь день вона не вимовила й слова».

Як ви думаєте, що відчувала Алла Горська у своєму «онімілому мовчанні»? Чому свідчення М. Коцюбинської є важливим історичним джерелом?

Якщо театр був мистецтвом елітарним, то кінотеатри відвідували всі. Аудиторія кіноглядачів у 1958 р. становила 656 млн, тобто була в 50 разів більшою за театральну. Півтора-два десятки нових фільмів щороку – такою була сумарна продукція трьох кіностудій у Києві, Одесі та Ялті. Фільми за поодинокими винятками знімали російською мовою. Показовою у зв'язку з радянською мовною політикою є історія **кінокомедії «За двома зайцями»**. Ця екранізація водевіля класика української літератури Михайла Старицького, створеного на основі п'єси І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках», вийшла на екрани 1961 р. Стрічку було знято українською мовою, проте переозвучено російською: саме російською, із суржи́ком у вустах головного героя Свирида Голохвостого, фільм випустили у всесоюзний прокат. Що ж до української версії популярної кінокомедії, то вона зникла і майже півстоліття вважалася втраченою. Випадково її виявили в Маріуполі аж 2013-го. Плідно працювали також Київська студія науково-документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів.

Попри суворий ідеологічний контроль з боку партійних комітетів усіх рівнів, у літературі й мистецтві з'явилися новаторські твори, які відображали духовне відродження нації. Лібералізація суспільно-політичного життя була могутнім чинником розкріпачення творчої думки.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Укажіть прізвища українських діячів, дотичних до розвитку вказаних сфер культурного життя та науки.

Література	Наука	Образотворче мистецтво	Музичне та театральне мистецтво

М. Рильський, А. Горська, С. Корольов, Б. Патон, В. Шевчук, В. Касіян, В. Глушков, М. Амосов, П. Майборода, М. Янгель, Л. Костенко, А. Кос-Анатольський, М. Деревус, Г. Майборода, В. Симоненко, І. Драч, К. Данькевич, С. Людкевич, Т. Яблонська, М. Вінграновський.

2. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в наукових та культурних подіях доби «відлиги»: С. Корольов, Б. Патон, В. Глушков, М. Амосов, М. Янгель, В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч.
3. Складіть речення про події та явища доби «відлиги», використавши поняття і терміни: *зросійщення освіти, політехнізація народної освіти*.

4. До положень, що характеризують розвиток культури, освіти, науки за часів «відлиги», доберіть конкретні факти.

» Наукові здобутки здебільшого впливали на розвиток технічного рівня галузей ВПК. » Збереження суворого ідеологічного контролю за культурним процесом при відмові від надто жорстких форм нагляду за діячами культури. » Посиленню русифікації сприяла норма нового закону про освіту про те, що батьки самі можуть обирати, якою мовою повинні навчатися їхні діти.

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

«...Вітраж дає грубо спотворений, архаїзований в дусі середньовічної ікони, образ Т. Г. Шевченка, який нічого спільного не має з образом великого революціонера-демократа, якого гаряче любить український народ і народи всього світу. У такому ж іконописному дусі витриманий в ескізі образ Катерини, який є нічим іншим, як стилізованим зображенням богоматері... В образах вітража немає й найменшої спроби показати Шевченка радянського світогляду. Образи, що створені художниками, навмисно повертають у далеке минуле. В результаті всього цього художники створили твір, глибоко чужий принципам соціалістичного реалізму...» (з рішення бюро Спілки художників України, 1964)

«Наша юність і молодість, наше тодішнє молоде життя мало подвійну сутність: одну офіційну, казенну, для вчителів та оцінок в школі, а другу – поза школою, там, де було життя справжнє, життя реальне. Коли ця подвійність була усвідомлена, стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву. З цього бунту й почалося шістдесятництво» (М. Вінграновський).

6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Духовне життя в період “хрущовської відлиги” характеризується взаємодією різних тенденцій, непослідовністю, половинчистістю і суперечливістю реформ: демократичні прориви в окремих сферах культури фактично блокувалися збереженням позицій сталінізму на інших. З одного боку, це невдалі спроби реформування освіти, русифікація, адміністративне утвердження атеїзму, а з іншого – певне ослаблення тиску системи на культуру, розширення меж для творчої та наукової самореалізації, поява перших паростків громадського пробудження і національного відродження; вихід на літературні та суспільні обрії творчої молоді» (О. Бойко).

УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1965–1984)

23–24 Суспільно-політичне життя. Міжнародне становище

Після правління М. Хрущова СРСР на два десятиріччя потрапив у смугу безчасся, згодом названу публіцистами «**застоем**». Переконавшись, що реформи становлять загрозу диктатурі, керівництво СРСР відмовилося від них. Компартійно-радянське керівництво на чолі з новим генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим обрало жорстку лінію у воєнно-політичному протистоянні західним демократіям і рішуче придушувало національно-визвольний рух у країнах Східної Європи. Радянський Союз був змушений втрачати на гонку озброєнь і допомогу залежним від нього режимам величезні матеріальні ресурси. Економічний тягар, що його накладало виконання функцій наддержави, ставав дедалі важчим. Кризові явища, ознаки яких з'явилися ще в сталінські часи, переросли в системну кризу радянського ладу.

Образний термін «застій» досить точно відображає основну рису доби Л. Брежнєва. Здавалося, час зупинився. Одна за одною минали п'ятирічки, не лишаючи по собі й згадки. Утім, попри начебто спокійне й розмірене суспільне життя, внутрішні руйнівні процеси набирали обертів, невідворотно наближаючи радянський лад до катастрофи. Нагромаджувалися передумови подій, унаслідок яких цей

СЛОВНИК

Період «застою» – назва передостаннього періоду в існуванні радянської економічної та політичної системи (від середини 1960-х до середини 1980-х рр.). Для періоду «застою» характерне зниження основних економічних показників, що призвело до втрати економічних позицій СРСР на міжнародній арені та загострення соціально-економічних проблем у державі (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; зниження рівня охорони здоров'я; загострення екологічних проблем).

1964 р. Обрання Л. Брежнєва першим секретарем ЦК КПРС (від 1966 р. – генеральний секретар)

1972 р. Обрання В. Щербицького першим секретарем ЦК КПУ

Грудень 1979 р. Інтервенція радянських військ до Афганістану

1965

1970

1975

1980

1963 р. Обрання П. Шелеста першим секретарем ЦК Компартії України

1975 р. Підписання керівниками країн Європи й Північної Америки в Гельсінкі Заключного акта Конференції з безпеки та співробітництва в Європі

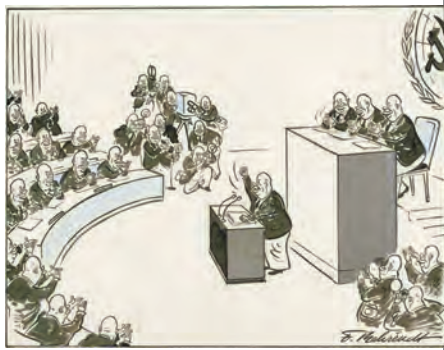
1977 р. Ухвалення Конституції СРСР,
1978 р. – Конституції УРСР

лад швидко зник разом із наддержавою та державною партією, залишивши суспільству в спадщину важко розв'язувані проблеми в усіх галузях.

1. Кадрові зміни в керівництві СРСР та УРСР

Роздивіться карикатури, опубліковані в закордонних виданнях. Зважаючи на особисті якості М. Хрущова, висловіть припущення, як події та явища, що їх висміяв карикатурист, сприяли усуненню керівника СРСР від влади.

У жовтні 1964 р. М. Хрущова, який на той час утратив не лише авторитет у суспільстві, а й довіру партійно-радянського керівництва, з ініціативи групи змовників усунули від влади. На позачерговому пленумі ЦК КПРС першого секретаря ЦК, члена Президії ЦК і голову Ради Міністрів звільнили від обов'язків із формулюванням: *«У зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я»*. Власне, цю зміну влади можна назвати переворотом тільки через те, що влада перетворилася на особисту диктатуру, а зміна її відбувалася без згоди диктатора.

Першим секретарем ЦК КПРС став **Леонід Брежнєв**.

ОСОБИСТІСТЬ

Леонід Брежнєв (1906–1982)

Народився у Дніпродзержинську (нині Кам'янське) в робітничій сім'ї. За сприяння М. Хрущова у післявоєнний період увійшов до номенклатури ЦК ВКП(б) і посів посаду першого секретаря спочатку Запорізького, а потім – Дніпропетровського обкомів партії. Після XIX з'їзду КПРС обіймав у центральному партійному апараті ключові посади. З 1964 р. перший секретар, а з 1966-го – генеральний секретар ЦК КПРС; одночасно у 1960–1964 рр. та з 1977 р. – голова Президії Верховної Ради СРСР.

Брежнєв не був харизматичним вождем. На посаді генерального секретаря ЦК КПРС він показав себе як майстер апаратних комбінацій та багатоходових інтриг. Тихо і непомітно, без силової боротьби, інколи через багато років він усував реальних або потенційних суперників.

У другій половині свого тривалого правління він мав серйозні проблеми зі здоров'ям. Номенклатура підтримувала та заохочувала примхи генерального секретаря ЦК КПРС, особливо його пристрасть до нагород і почестей. Генерал-майор у 1945 р., він став генералом армії в 1975 р. і маршалом Радянського Союзу в 1976 р. Генеральний секретар ЦК нагороджений чотирма золотими зірками Героя Радянського Союзу і золотою зіркою Героя соціалістичної праці, а також безліччю орденів і медалей.

➔ XXIV з'їзд КПРС. На передньому плані (зліва направо): Л. Брежнєв, П. Шелест. Москва, 1971 р.

Ще за Хрущова у липні 1963 р. першим секретарем ЦК Компартії України став **Петро Шелест**. Він був переконаним і послідовним прибічником компартійної диктатури, що тримала республіку в залізних обіймах, проте не підтримував курс на русифікацію України, який з повоєнних часів здійснював центр. Шелест відіграв провідну роль в усуненні від влади М. Хрущова, тож у стосунках з Л. Брежнєвим поведився досить незалежно. Ставши у листопаді 1964 р. членом Президії ЦК КПРС, він негайно взявся за відродження національної освіти й знешкодження наслідків реформи Хрущова.

З його ініціативи у 1965 р. затверджено нові правила вступу до вишів, за якими знання української мови надавало абітурієнтам перевагу. У вищих навчальних закладах українською почали викладати соціогуманітарні дисципліни. Підручники, наукові журнали й література, зокрема з точних наук, друкувалися українською мовою.

У листопаді 1966 р. на з'їзді письменників України П. Шелест закликав з повагою ставитися до рідної української мови: *«Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас, і насамперед – ви, письменники, повинні берегти й розвивати»*. На початку 1970-х рр. вийшла двотомна «Енциклопедія кібернетики», для якої розробили українську термінологію. Зросла кількість українських передач на республіканському радіо і телебаченні. П. Шелест наполегливо українізував управлінський апарат і діловодство. У 1960-х рр. три чверті керівних посад у партійно-радянському апараті республіки обіймали українці, із 33 вищих партійних керівників 30 були українцями.

↑ Петро Шелест

↑ Володимир Щербицький

Брежнєв не вступав у відкритий конфлікт із Шелестом, але готував йому заміну. Ще в 1948 р. він висунув у партійний апарат 30-річного фронтовика В. Щербицького. У жовтні 1965 р. Брежнєв, попри відчайдушний опір Шелеста, на поліг на призначенні Щербицького головою Ради Міністрів УРСР. Розв'язка настала у квітні 1971 р. на XXIV з'їзді КПРС. Щербицького, як і Шелеста, обрали членом політбюро ЦК. Було зрозуміло, що хтось із них двох незабаром виявиться зайвим. І справді, у березні 1972 р. П. Шелеста піддали критиці на політбюро ЦК КПРС за *«недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму»*. Однак він був звільнений від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ у зв'язку з призначенням на іншу відповідальну посаду – заступника голови Ради міністрів СРСР. А за рік його без зайвого галасу вивели зі складу політбюро ЦК КПРС і відправили на пенсію. Першим секретарем ЦК КПУ у травні 1972 р. став **Володимир Щербицький**.

Позбавлення П. Шелеста статусу члена політбюро ЦК КПРС зробило його відкритим для критики. На доручення М. Суслова в АН УРСР підготували розгромну рецензію на його книжку **«Україно наша Радянська»**, у якій автора звинувачували в націоналізмі. Журнал «Комуніст України» опублікував її без підписів як редакційну статтю. Кампанія боротьби з націоналізмом і національною обмеженістю здійснювалася під керівництвом нового секретаря ЦК КПУ з питань ідеології – В. Маланчука. Останній розпочав тривалу чистку республіканських установ від керівників, звинувачуваних у націоналізмі.

Прочитайте фрагменти історичних джерел. » 1. У чому рецензенти вбачали основні недоліки книжки, про яку йдеться? Чому її потрактовано як шкідливу? » 2. Чи справді, на вашу думку, автор був українським націоналістом? » 3. Чому влада вдалася до ідеологічного засудження книжки, а не просто «забула» про неї? » 4. Які, з вашого погляду, могли бути наслідки опублікування рецензії в провідному партійному журналі? Як це характеризує суспільно-політичну атмосферу в республіці й країні?

ДОКУМЕНТ
1

З листа директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР М. Шамоти, академіка-секретаря відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР В. М. Бабія, заступника директора Інституту історії АН УРСР А. Г. Шевелева до ЦК КПУ. Вересень 1972 р.: «1. У книзі, яка називається "Україно наша Радянська", непомірно багато місця відводиться минулому України й дожовтневій історії. При цьому порушується конкретно-історичний підхід до окремих явищ, не вистачає їх класового аналізу, класової оцінки... Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ, розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність... Автор книжки не розкриває роль і місце єдиного народно-господарського комплексу нашої країни, надмірно акцентує увагу на показі досягнень нашої республіки. Всюди підкреслюється, яка багата Україна, скільки вона видобуває вугілля, виплавляє сталі, збирає хліба та ін. Охоче автор порівнює Україну із західними державами... Елементи такого перебільшення ролі та можливостей нашої республіки в книжці очевидні. Їхня шкідливість полягає... у тому, що вони можуть жити націоналістичні ілюзії і передсуди, залишки національної обмеженості й пихи».

ДОКУМЕНТ
2

Зі статті в журналі «Комуніст України» «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги» (про книжку П. Шелеста «Україно наша Радянська»). Квітень 1973 р. «...У книзі, наприклад, про возз'єднання України з Росією – цю видатну історичну подію, що мала величезне значення для дальшого розвитку двох братніх народів, говориться як про звичайний рядовий факт. Жодним словом автор не обмовився про те, що завдяки цьому історичному актові український народ був врятований від іноземного поневолення, не сказано, які переваги він здобув, вступивши до єдиної централізованої Російської держави.

Відомо, що економіка СРСР являє собою єдиний народногосподарський комплекс і розвивається за єдиним державним планом в інтересах всього Радянського Союзу в цілому і кожної республіки зокрема. У цій діалектичній взаємодії і нерозривній єдності – найглибше джерело, запорука успішного будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Однак у книзі "Україно наша Радянська" розвиток економіки республіки, її досягнення розглядаються значною мірою у відриві від загальних успіхів Радянського Союзу, не розкривається той факт, що розквіт Української РСР є наслідком не лише героїчної праці трудящих України, а й усіх народів СРСР».

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Схарактеризуйте ставлення першого секретаря ЦК КПУ за його виступом на політбюро до «українського питання». Спрогнозуйте, які наслідки могло мати оприлюднення таких оцінок. Як це свідчить про національно-мовну політику в СРСР?

З виступу В. Щербицького на засіданні політбюро ЦК КПУ 19 червня 1972 р.: «Побачили світ низка порочних книг, фільмів, спектаклів... Не припиняли щорічних маніфестацій біля пам'ятника Шевченку. Хор "Гомін" виконував націоналістичні обряди (колядки). Спостерігається прагнення ревізії минулого, вихваляння давнини, гербів, прагнення підвищити авторитет гетьманів, пристосовуючись до інтересів націоналізму. Спроби реабілітувати Мазепу, а Б. Хмельницького виставити зрадником, переглянути роль Петлюри, Центральної Ради, переоцінити роль Скрипника, Артема, протиставляючи їх. Створюється етнографічний музей-село Запорозька Січ... Багатьох необґрунтовано реабілітовано (Левинський, Хвильовий, Скрипник, Шумський, Антоненко-Давидович, Винниченко та ін.)... Насильницьке впровадження української мови (видання Пушкіна українською мовою). Трансляція футболу українською мовою по 1-й програмі. У Севастополі на пляжі все українською мовою оголошують. Становище з російською мовою погіршується».

2. Зміни в системі влади

Система влади в СРСР нагадувала піраміду, на вершині якої перебували керівники партії й держави. Сотні тисяч працівників партійних і радянських органів, спираючись на профспілки, комсомол та інші організації, забезпечували беззастережне виконання настанов керівників партії. Водночас нижчі управлінські ланки суворо підпорядковувалися вищим. Партійні органи союзних республік формально будувалися як самостійні, хоча реально підпорядковувалися центру.

Вершиною влади формально був партійний з'їзд або (в перервах між з'їздами) ЦК КПРС, а фактично – політбюро ЦК. Нечисленні члени політбюро ЦК становили **компартійно-радянську олігархію**. Вона тримала в руках центральний комітет, а через нього – державне управління загалом. Перелік кадрових призначень, які підлягали затвердженню партійним комітетом будь-якого рівня, називався номенклатурою посад. Сукупність управлінців, призначуваних на керівні посади, теж стала називатися **номенклатурою**.

Комуністична диктатура в добу «застою» зазнала істотних змін: поступово стерлися відмінності між олігархією (носіями влади) і номенклатурою (трансляторами цієї влади у відомствах і на периферії).

Відбувся певний перерозподіл влади між центром і периферією. **Компартійно-радянська олігархія змушена була поступитися частиною своїх повноважень на користь місцевого керівництва**. Генеральний секретар ЦК КПРС тепер менше залежав від найвищого неформального центру влади – політбюро, більшою мірою спираючись на підтримку периферійних функціонерів – членів ЦК.

Однак Л. Брежнєв зміцнював особисту владу не тільки за допомогою апаратних комбінацій. Йому вдалося згуртувати навколо себе вищих функціонерів у центрі й на периферії під гаслом утвердження політичної стабільності. Правила гри, запропоновані розважливим і толерантним генсеком, цілком влаштовували керівну номенклатуру. Після сталінського терору і хрущовської сваволі вона вперше почувалася безпечно. Зациклена на збереженні власних привілеїв, номенклатура нехтувала реальними проблемами в господарському й суспільному житті. Апаратники на чолі з Л. Брежнєвим удавали, що в суспільстві немає жодних серйозних проблем. Наслідком такої політики, в основі якої корінилися особисті інтереси можновладців, була відмова від реформ.

Наприкінці правління Л. Брежнєва у складі політбюро ЦК перебували лише дві особи у віці до 60 років і три – до 70 років. Переважну більшість членів вищого партійного керівництва становили люди похилого віку. Правління олігархів, очолюване координатором колективного керівництва Л. Брежнєвим, перетворилося на **геронтократію**.

3. Конституція СРСР 1977 р. Конституція УРСР 1978 р.

60-ту річницю приходу більшовиків до влади ідеологи ЦК КПРС вирішили відзначити ухваленням нової Конституції. На XXV з'їзді КПРС у березні 1976 р. Л. Брежнєв оголосив, що питання про **«конституцію розвиненого соціалізму»** цілком назріло. Було створено Конституційну комісію, яка розробила її у червні 1977 р. опублікувала проект Основного закону. Після цього події розгорталися за сценарієм, розробленим під час ухвалення сталінської Конституції 1936 р. Організуючи ритуал «всенародного обговорення», компартійний апарат поставив своєрідний рекорд, гідний Книги рекордів Гіннеса. В Україні в обговоренні проекту взяло участь майже 35 млн осіб. У жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР урочисто прийняла нову Конституцію.

ЗАУВАЖТЕ

Під **розвиненим соціалізмом** розуміли смугу розвитку тривалістю в кілька десятиліть між побудованим у 1930-ті рр. соціалізмом і повним комунізмом, коли всі матеріальні й культурні блага розподілялися б між громадянами за потребами.

Конституція СРСР 1977 р. принципово не відрізнялася від Основного закону 1936 р. У ній збереглося декларативне положення про можливість виходу кожної союзної республіки зі складу багатонаціональної держави. Роль КПРС у житті радянського суспільства характеризувалася докладніше, ніж у попередній Конституції, але так само в публіцистичних зворотах, а не мовою правових формул. **Стаття 6-та проголошувала:** *«Керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є*

Комуністична партія Радянського Союзу». Ці слова не розкривали механізмів диктатури державної партії, проте закріплювали монополію КПРС на політичну владу. Услід за Конституцією СРСР почалася робота над новою Конституцією УРСР. Її проект винесли на обговорення в березні 1978 р. Воно відбувалося за скороченим сценарієм, але йому також надали «всенародного характеру»: партапаратники провели 280 тис. зборів, у яких узяли участь 32 млн осіб. Конституцію УРСР ухвалили у квітні 1978 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. У її тексті відтворювалися основні положення Конституції 1937 р.

4. Міжнародне становище

Щоб зберегти контроль над країнами Організації Варшавського договору, компартійно-радянська олігархія штучно підтримувала в них вищий, ніж у республіках СРСР, добробут населення. Радянізація економіки країн Східної Європи не була доведена до кінця з політичних причин. У них залишилися деякі елементи ринкових відносин, що робило економіку не такою жорсткою. Проте ці країни чимдалі більше відставали за життєвим рівнем від своїх сусідів на Заході. Політичне становище особливо загострювалося в Чехословаччині й

Польщі. Статус обмеженого суверенітету не влаштував навіть панівні кола цих країн. Ініціатором реформ у Чехословаччині виступила сама комуністична партія. На початку 1968 р. її очолив молодий і енергійний **А. Дубчек**. Через кілька місяців після приходу до влади він розпочав ринкові реформи й лібералізував порядки в партії. **«Празька весна»** загрожувала розкласти зсередини встановлений у Центрально-Східній Європі тоталітарний устрій. Стривожилося й компартійно-радянське керівництво в Москві та Києві. **У серпні 1968 р. армії п'яти країн Організації Варшавського договору окупували Чехословаччину.** А. Дубчека усунули від влади. Новий вождь КПЧ Г. Гусак розпочав чистку партії від реформаторів.

На початку 1970-х рр. СРСР і США досягли воєнно-стратегічного паритету. Розуміючи, що в майбутній ядерній війні переможців не буде, керівники двох наддержав почали переговорний процес. У 1972 р. відбувся візит американського президента Р. Ніксона до Москви. Під час нього була укладена угода про граничну кількість міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів. У 1973 р. візит-відповідь у Вашингтон зробив Л. Брежнєв. Між обома візитами СРСР і США уклали понад два десятки різноманітних угод у різних сферах: щодо спільної космічної програми, екологічної співпраці, використання ядерної енергії в мирних цілях і т. ін.

Вершиною політики «розрядки» стало підписання в 1975 р. керівниками країн Європи та Північної Америки в Гельсінкі Заключного акта Конференції з безпеки та співробітництва в Європі. Гельсінські угоди мали велике значення для керівників СРСР. Територіальний поділ Європи, який утвердився під час Другої світової війни й був вигідний передусім Радянському Союзу, ці угоди легітимізували. Було визнано радянізацію країн Східної Європи. Компартійно-радянська олігархія сподівалася, що таке визнання забезпечить їй довічний контроль над Центрально-Східною Європою. Введення до Заключного акта статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування вона розцінювала як суто декларативний захід.

Політику «розрядки» припинила радянська інтервенція до Афганістану. У 1978 р. в Афганістані відбувся військовий переворот. Заколотники оголосили про початок національно-демократичної революції, яка переросла в громадянську війну. На *«неодноразове прохання уряду дружнього Афганістану»* в кінці грудня 1979 р. СРСР увів до країни так званий обмежений контингент радянських військ. Його уведення на територію Афганістану відбулося на підставі

↑ Радянські танки на вулицях Праги. 1968 р.

↓ Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв і президент США Р. Ніксон з американськими астронавтами

рішення кількох провідних членів політбюро ЦК КПРС, без формального ухвалення ВР СРСР. Моджахеди (партизани) розпочали війну з радянськими військовими. Спочатку дії контингенту були успішними, але в конфлікт втрутилися арабські країни та США. Моджахеди отримали сучасну зброю, і війна набула затяжного характеру. Через війну, яка тривала до лютого 1989 р., пройшли 620 тис. військовослужбовців Радянської армії, з-поміж них – до 150 тис. уродженців України. Загинуло 14 453 радянських громадян, з яких до 2,5 тис. – з України.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. **Установіть хронологічну послідовність подій:** **»** Обрання Л. Брежнєва генеральним секретарем ЦК КПРС **»** Уведення СРСР контингенту радянських військ до Афганістану **»** Ухвалення Конституції УРСР **»** Обрання П. Шелеста першим секретарем ЦК Компартії України.
2. **Складіть речення, використавши поняття і терміни:** *«застій», розвинений соціалізм, компартійно-радянська номенклатура.*
3. **Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби «застою»:** Л. Брежнєв, П. Шелест, В. Щербицький.
4. **Які твердження визначають особливості суспільно-політичного життя УРСР доби «застою» (1965–1985)?**

» Відновлення масштабної боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

» Закріплення основних засад радянської політичної системи в Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. **»** Критика «низькопоклонства перед Заходом» і боротьба з «космополітизмом» як форми таврування. **»** Незмінність основних принципів побудови радянської політичної системи. **»** Повернення в Україну сотень тисяч колишніх в'язнів ГУЛАГу та їхній вплив на суспільно-політичне життя.

» Спалах «маланчукізму» в Україні після вимушеної відставки П. Шелеста.

» Чистки кадрів задля абсолютного винищення інакодумства в органах влади та управління.

5. **З якої книжки взято уривок? Які наслідки мало видання книжки для її автора?**

«Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: “моя Україна”, “наша Україна”. І це цілком природно і закономірно. Тут ми народилися, виростили як громадяни, будівники комунізму... Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової продукції – це майже шість довоєнних Україн... По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладеннях, Україна досягла рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни».

6. **Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.**

» Головними елементами режиму за доби «застою» були ігнорування принципу розподілу влади, збереження декоративного характеру органів народного самоуправління, зміцнення політичного монополізму КПРС. **»** Дотримання певних домовленостей і показового демократизму на вершині влади спричинило небачений раніше різновид диктатури – геронтократію.

7. **Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.**

«Після валуєвських указів чорніших часів для мови українського народу не було ж! І перший нищитель мови – він, Щербицький. З садистською послідовністю виганяє українську мову з усіх нарад, установ, вузів, із радіо; в школі за русифікацію встановив учителям надбавку в 15 рублів, чи то пак 30 срібляників. Як я в ньому помилявся! Як уся наша інтелігенція співчувала йому, коли, потовчений Хрущовим, він у вишитій сорочечці скаржився нам, який він нещасний...» (О. Гончар).

25–26 Опозиційний рух

За доби «застою» в Україні помітно активізувався дисидентський рух – він став чинником суспільно-політичного життя, його лідери чіткіше сформулювали основну мету та орієнтири, завдяки самвидаву опозиційні погляди та ідеї почали проникати в маси.

Політика «розрядки» й Гельсінські угоди створили нову ситуацію в Україні та сприяли **трансформації дисидентського руху на рух правозахисників**, який міг розраховувати на підтримку Заходу.

Хоч опозиційний рух і не перетворився на масовий, сталіністи у владі розуміли, що він становить грізну небезпеку. Відмова від масового терору, з одного боку, і відмова від реформ, з іншого, суттєво послабляли здатність керівників партії контролювати суспільні процеси. Вони будь-що прагнули приховати від громадян пропонувані опозиціонерами альтернативи тим методам управління і формам суспільного життя, до яких суспільство звикло за довгі десятиліття.

Однак установлена державою інформаційна блокада навколо інакодумців раз у раз тим чи тим способом переривалася. Критика чинного ладу пробуджувала громадську думку й спонукала людей давати оцінку несправедливості, яку вони бачили навколо себе. Опозиційний рух вияскравлював політичну кризу, яка дедалі більше накладалася на кризу соціально-економічну.

1. Арешти представників творчої інтелігенції

Наступ сталіністів після утвердження на верховці влади Л. Брежнєва обурив передову інтелігенцію. Її представники протестували проти ідеологічного наступу партпаратників і припинення розгляду судових і позасудових вироків жертвам сталінських репресій. В Україні опозиційні виступи найчастіше мали національний характер і здебільшого були спрямовані проти русифікації.

Щоб придушити опозицію в зародку, П. Шелест ініціював арешти. Наприкінці серпня й на початку вересня 1965 р. близько тридцяти шістдесятників опинилися у слідчих ізоляторах КДБ. Серед заарештованих були критик І. Світличний, науковець М. Гринь, театральний художник П. Моргун (Київ); студент-заочник І. Гель, науковець-психолог М. Горинь, його брат мистецтвознавець Б. Горинь, викладачі університету М. Осадчий і М. Косів, архівіст М. Зваричевська, літератор і художник М. Масютко, модельєр Я. Менкуш

Серпень 1965 р. Перша хвиля арештів української інтелігенції в Києві, Львові, Луцьку та інших містах

1972 р. Друга хвиля арештів українських дисидентів

1976 р. Заснування в Києві Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод

1965

1970

1975

1965 р. Вихід у самвидаві праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

1970 р. Вихід першого номера «Українського вісника» – позацензурного часопису, який нелегально видавався в Україні

(Львів); музейний працівник І. Герета, викладач музики М. Чубатий (Тернопіль), викладачі педагогічного інституту В. Мороз і Д. Іващенко (Луцьк); учителі М. Озерний та В. Іванишин, художник П. Заливаха (Івано-Франківськ). Чекісти вилучили у них 900 примірників видань **самвидаву** і друкарські машинки, на яких виготовляли нелегальну літературу.

СЛОВНИК

Самвидав – виготовлені й поширені безцензурні літературні, публіцистичні та інші тексти з метою висловлення протесту проти терору і всеосяжного контролю держави/компартії у сфері друкованого й іншого публічного слова. Безцензурну літературу, яку видавали на Заході й провозили нелегально в СРСР, називали **тамвидавом**.

↑ Ілюстрація процесу самвидавньої діяльності. Краєзнавчий музей «Верховина», м. Стрий, Львівська область

Арешти у серпні – вересні 1965 р. були таємними. Тільки на закритих нарадах із лекторським складом працівники КДБ інформували про розкриття націоналістичної організації, яка розповсюджувала антирадянську літературу і мала підпільну друкарню. Проте суспільна атмосфера після першої хвилі десталінізації була вже не така, як у 1930-ті рр.

На захист заарештованих опозиціонерів стали люди, які мали великий авторитет. У листопаді 1965 р. вони надіслали лист-петицію в ЦК КПРС і ЦК КПУ. Її підписали, зокрема, відомі представники української інтелігенції: авіаконструктор Олег Антонов, поети Іван Драч і Ліна Костенко, композитори Георгій і Платон Майбороди, кінорежисер Сергій Параджанов.

4 вересня 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна» відбувся прем'єрний показ фільму «Тіні забутих предків». Після вступного слова режисера Сергія Параджанова мікрофон узяв літературний критик Іван Дзюба. Замість того щоб говорити за темою, він оголосив присутнім, що в Україні відбуваються таємні арешти серед інтелігенції. Адміністрація кінотеатру поквапилася розпочати демонстрацію фільму. Коли перегляд закінчився, виявилось, що в залі сидять десятки агентів державної безпеки, які не дали змоги закінчити першу за повоєнні десятиліття акцію громадянського протесту в СРСР.

» 1. Які факти, викладені в підручнику, свідчать про системний характер нового етапу опозиційного руху в Україні? » 2. Чому цей рух охопив передусім кола творчої інтелігенції?

2. Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Реакція кадебістів на цю акцію була не надто жорсткою, вона обмежилася звільненням з роботи тих, хто брав у ній участь. І. Дзюба засів за працю про національну політику в радянській Україні. Його твір на 214 сторінках «**Інтернаціоналізм чи русифікація?**» став маніфестом українських дисидентів і найважливішим документом українського самвидаву. На багатьох прикладах

автор підводив читача до висновку, який був сформульований у цій книжці: «У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя». Резюмуючи, І. Дзюба звертався до влади з таким заклик: «Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення... Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечения”, “искоренения”... І не доведеться запаковувати в кадебістські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов’ю і тривожаться її долею».

↑ Обкладинки праці І. Дзюби, яку на Заході видавали різними мовами

ОСОБИСТІСТЬ

Іван Дзюба (1931)

Провідний літературний критик 1960-х рр., натхненник незалежного культурного життя в Києві, автор відомого дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р., еміграційне видання – 1968 р., численні переклади), у якому викрито русифікаторську політику влади щодо союзних республік. У 1957–1962 рр. очолював відділ критики журналу «Вітчизна», звідти його звільнили за «ідеологічні помилки». Затриманий у січні 1972 р., виключений зі Спілки письменників України, після цього заарештований. Процес відбувся через рік, у травні 1973 р. У листопаді 1973 р. після півторарічного перебування у в’язниці визнав свою провину. Був звільнений. У 1980 р. його поновили у Спілці письменників. У часи «перебудови» почав публікувати праці, присвячені українській культурі.

«...Дзюба умів якось безпосередньо впливати на людей. Його виступи заохочували людей мислити. Він умів говорити так просто, невимушено, що складалося враження, наче все те, про що він говорив, було дозволене. І це було дуже важливо. Ніхто з числа тих людей, що функціонували півофіційно, не відважилися б сказати того, що говорив колишній комсомольський секретар Донецького педагогічного інституту. Я б тут порівняв Дзюбу із Хвильовим. Таким чином і дозрівали до того, щоб говорити про важливі речі» (Є. Сверстюк).

У своїй аргументації І. Дзюба не відходив від комуністичної ідеології. Навпаки, він широко використовував думки з праць К. Маркса і В. Леніна. У книжці висвітлювалася дискримінація українського народу в економічній, політичній, культурній і мовній сферах. Справедливо критикувалися офіційні концепції з національного питання, зокрема ідея майбутнього злиття націй за настання комунізму, міф про цивілізаторську місію росіян щодо інших народів СРСР, теза про добровільність територіальних «возз'єднань» під час виникнення та розширення Російської імперії.

Дзюбин рукопис потрапив до Праги, а потім був переправлений до ФРН. У 1968 р. видавництво «Сучасність» у Мюнхені надрукувало його українською мовою. Відтоді книжка була перекладена різними мовами й поширилася в усьому світі. За словами видатного американського історика Дж. Армстронга, для багатьох на Заході вона стала свідченням існування в Україні *«надзвичайно ерудованої опозиції радянській політиці серед українських інтелектуалів»*.

І. Дзюба і не думав приховувати свою книжку від представників влади. Наприкінці грудня 1965 р. він відправив рукопис П. Шелесту і В. Щербицькому, а потім і в Москву – Л. Брежнєву.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Чому І. Дзюбу багато років залишали на свободі, хоч його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» активно поширювалася у світі, викриваючи тоталітарну суть радянської системи й руйнуючи переконання про добровільне зречення союзними республіками своїх національних прав?

ДОКУМЕНТ
1

Зі статті директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України М. Жулинського: «...Думаю, КДБ не могло спочатку второпати, що відбувається. Автор не криється, не конспірує свою діяльність – навпаки, легально посилає і тут, у Києві, у ЦК, у журнали свою працю, і до Москви засилає, і навіть до Чехословаччини через Миколу Мушину – до ЦК Комуністичної партії Чехословаччини передає в надії вплинути через закордонні комуністичні партії на московське партійне керівництво. Як його на арештантський ґачок зачепити, яку ж статтю під це підшити, коли все робиться відкрито, із виразним запрошенням до дискусії?»

← Новорічний вертеп за участі дисидентів у Львові. 1972 р.

Роздивіться фотодокумент. На його підставі опишіть, який настрій панував у середовищі української інтелігенції. » 1. Чому популяризація українських традицій була потужним просвітницьким заходом? » 2. Як це впливало на світогляд пересічних мешканців України? » 3. Чому в радянській ідеології не було місця національним традиціям?

3. «Український вісник». Арешти дисидентів 1972 р.

На початку 1970 р. у Львові вийшов перший номер часопису «Український вісник». Це перший позацензурний журнал, який почали видавати в Україні. Його ініціатором і головним редактором був **В'ячеслав Чорновіл**. Журнал мав кореспондентів у багатьох містах України. У ньому подавалася інформація про судові й позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, акції протесту тощо. Редколегія підкреслювала, що журнал не є антикомуністичним або антирадянським, а навпаки, цілком легальним конституційним виданням. Проте він друкувався на друкарській машинці на цигарковому папері й поширювався підпільно. Упродовж 1970–1971 рр. В. Чорноволу вдалося випустити п'ять номерів журналу, з яких чотири потрапили за кордон. Шостий випуск з'явився в Києві в 1972 р. Його підготували співробітники Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий і Є. Пронюк. В. Чорновола в цей час уже заарештували.

ОСОБИСТІСТЬ

В'ячеслав Чорновіл (1937–1999)

Учасник дисидентського руху з середини 1960-х. У 1967 р. випустив у самвидаві книгу «Лихо з розуму», у якій ідеться про події 1965 р., коли за «антирадянську» діяльність було заарештовано та засуджено 20 українських інтелігентів. Книжка стала першою ґрунтовною працею про ситуацію в Україні, яка потрапила на Захід з України після Другої світової війни й привернула увагу світової громадськості до українського питання. Кілька разів ув'язнений. Загалом провів у таборах 17 років. Редактор першого незалежного часопису – «Український вісник» (1970–1972, 1987–1989), співзасновник Української Гельсінської спілки (1988). Один із засновників Народного руху України. Фаховий політик – народний депутат і учасник президентських перегонів, лідер опозиції.

«Чорновіл В. М. 1967 р. написав “твір” під назвою “Лихо з розуму”, у якому зводив наклеп на радянську дійсність, діяльність судово-слідчих органів, брав під захист осіб, засуджених у свій час за антирадянську пропаганду... Чорновіл В. М. за вироком суду визнаний винним у тому, що він у 1966–1967 рр. писав і розповсюджував “твори”, у яких свідомо наводив неправдиві наклепницькі факти, які ганьблять радянський державний і суспільний лад, і згідно зі статтею 187-1 Кримінального кодексу УРСР засуджений до позбавлення волі у виправно-трудовій колонії строком на три роки... Чорновіл В. М. винним себе не визнав, свої дії вважає правомірними, тому що цими творами він нібито звертався до офіційних органів із метою вжиття ними заходів для виправлення судових помилок і полегшення долі осіб, засуджених за антирадянську агітацію і пропаганду» (з листа співробітника прокуратури до ЦК КПУ з приводу судового процесу над В. Чорноволом).

- » 1. У чому компартійно-радянська влада вбачала небезпеку праці В. Чорновола «Лихо з розуму»? » 2. Чи були підстави у влади переслідувати автора?
- » 3. Як характеризує В. Чорновола як особистість той факт, що він відмовився визнавати себе винним?

У січні 1972 р. новою хвилею арештів розпочався широкий наступ на дисидентів, який увійшов в історію під назвою «великий погром». У ніч на 13 січня відбулися масові арешти. Тоді було заарештовано В. Чорновола, І. Калинець, І. Геля, С. Шабатуру, І. Світличного, Є. Сверстюка, З. Франко, Л. Плюща, В. Стуса та ін. У квітні пройшла друга хвиля репресій. Загалом у 1972 р. ув'язнили близько 100 осіб. Почалася чистка від інакодумців в інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, видавництвах, творчих спілках. Було складено списки письменників, перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Переглядалися плани видавництв, репертуари театрів, експозиції музеїв.

Як хвиля арештів 1972 р. пов'язана із суспільно-політичними обставинами того часу? Чому ці арешти спричинили чистку від інакодумців в інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, творчих спілках?

4. Михайло Брайчевський: «Приєднання чи возз'єднання?»

Великий резонанс в українському суспільстві та за кордоном мала стаття М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». У ній йшлося про те, як оцінювати «входження» України до Російської держави за Переяславською угодою 1654 р. Розкриваючи обставини виникнення терміна «возз'єднання», М. Брайчевський показав його невідповідність попередній радянській історіографії, яка послуговувалася терміном «приєднання», а найголовніше – фактичному стану справ.

М. Брайчевського звільнили з Інституту історії АН УРСР, а згодом – і з Інституту археології АН УРСР. Упродовж багатьох років талановитий учений не міг працювати за фахом.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Як автор доводить абсурдність тези про «возз'єднання»? » 2. Пригадайте з курсу історії України у 8-му класі, чому Переяславська рада 1654 р. не могла бути «критерієм періодизації української історії». » 3. У чому, на вашу думку, історичне значення статті? Чому вона актуальна й досі?

ДОКУМЕНТ
2

З праці М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»: «Інтерпретація історії всіх неросійських народів СРСР подавалася як історія їхніх відносин з Росією. І це видавалося за марксизм! З таких позицій оцінювалася і Переяславська рада: "Цим історичним актом була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі". Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підбивання підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії); не будемо дивуватися і з того, що саме Переяславська рада стала критерієм періодизації української історії... У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, хто кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу».

5. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод

Погром 1972 р. підірвав опозиційний рух. Проте незабаром він отримав друге дихання. У серпні 1975 р. радянські газети опублікували повний текст

Заключного акта Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, зокрема й так звані гуманітарні статті. Серед них була стаття про неприпустимість переслідування громадян за їхні політичні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, яку публічно визнало вище керівництво СРСР, **дисиденти зробили спробу легально обстоювати право на інакомислення. Дисидентський рух трансформувався на правозахисний.**

Російський правозахисник, радянський фізик, лауреат Нобелівської премії миру (1975) академік Андрій Сахаров у травні **1976 р.** скликав у Москві пресконференцію для західних журналістів. На конференції було оголошено про утворення **Групи сприяння виконанню Гельсінських угод**. Відомі дисиденти, які увійшли до групи, зобов'язалися стежити за тим, як уряд СРСР дотримується гуманітарних статей Заключного акта.

У листопаді того самого року в Києві створили **Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група/УГГ)**. Фундаторами українського руху правозахисників стали письменник **Микола Руденко** (голова), письменник, колишній політв'язень сталінських таборів О. Бердник, генерал-майор **П. Григоренко**, головні дійові особи «справи юристів» І. Кандиба та Л. Лук'яненко, які повністю відсиділи свій 15-річний строк, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, Н. Строката-Караванська, О. Тихий.

← **Петро Григоренко (1907–1987)**

Радянський генерал-майор, правозахисник. Перебував у радянських тюрмах, таборах і бжезів'янях. Член-фундатор Московської Гельсінської групи, підписав більшість її документів, що побачили світ у 1976–1977 рр. Один із засновників Української Гельсінської групи

↑ Члени УГГ Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Зіновій Красівський. Між 1987 і 1990 рр. Фото з Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип», м. Київ

«Своїм головним завданням, – заявляли члени УГГ, – Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактом порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою». Цю заяву вони підписали власними іменами й подали адреси, щоб підкреслити намір діяти суто на легальних засадах. Однак КДБ переслідував їх, не зупиняючись перед провокаціями.

У січні 1977 р. були заарештовані голова УГГ М. Руденко й учитель О. Тихий. Тихого засудили на 10 років таборів і п'ять років заслання. М. Руденко, який унаслідок поранення на війні отримав інвалідність, одержав сім років таборів і п'ять років заслання. У липні 1978 р. Л. Лук'яненко як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до 10 років таборів і 5 років заслання. Незабаром почали ув'язнювати й інших членів УГГ за звинуваченнями у скоєнні кримінальних злочинів. Але арешти членів УГГ й суди над ними упродовж 1977–1978 рр. не спричинили знищення або самоліквідації (як це сталося з російською групою) організації. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. до УГГ увійшли нові члени.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Чи сприяла діяльність УГГ дотриманню прав людини в Україні? » 2. Чому учасники організації ставили за мету домогтися, щоб відносини між Особою та Державою ґрунтувалися на принципах Декларації прав людини? Чому ця ідея мала велике значення для зміни суспільно-політичного життя у СРСР? » 3. Чому члени УГГ наголошували на потребі окремого представництва України в міжнародних заходах? » 4. Чому влада, переслідуючи членів УГГ, інкримінувала їм кримінальні злочини? » 5. У чому, на вашу думку, полягає історичне значення УГГ?

ДОКУМЕНТ
3

З Декларації Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод: «Досвід показує, що виконання Гельсінських угод не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 р. була створена Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Група сприяння ставить за мету:

1. Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини.
2. [...] активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого акта Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.
3. Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають проговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.
4. З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників закордонної преси, створення незалежних прес-агентств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної декларації прав людини, гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою...»

6. Становище кримських татар у місцях депортації та їхня боротьба за повернення на Батьківщину

Серед опозиційних течій і рухів у СРСР помітне місце посідав кримськотатарський національний рух, метою якого було повернення на історичну Батьківщину, збереження самобутньої культури, реалізація прав і свобод людей.

Упродовж 12 років (до 1956 р.) кримські татари мали статус спецпереселенців, що означав різні обмеження у правах, зокрема заборону на самовільний (без письмового дозволу спецкомендатури) перетин меж спецпоселення і кримінальне покарання за це порушення. Відомі численні випадки, коли людей засуджували до багаторічних термінів у таборах за те, що вони відвідували родичів у сусідніх селищах, території яких належала до іншого спецпоселення.

Родини спецпоселенців із Криму мешкали переважно на житловій площі місцевих колгоспників, робітників та службовців. Люди тулилися в тимчасових бараках, землянках, напівзруйнованих будинках, клубах тощо. Більшість спецпоселенців не мала взуття й теплої одягу.

У кримськотатарському національному русі вирізнялися дві течії – поміркована, яка передбачала розв’язання проблем у рамках радянських законів, через подання петицій, та більш радикальна, що сподівалася залучити до розв’язання кримськотатарського питання міжнародні організації, зокрема й ООН.

На початку 1960-х рр. до кримськотатарського національного руху активно долучається нове покоління. У грудні 1961 – січні 1962 рр. у Ташкенті виник гурток студентської та робітничої молоді, який із перших кроків діяльності ставив завдання поширення знань про історію та культуру рідного народу. Водночас у молодіжному середовищі виникла ідея створення «Союзу кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину» (**Мустафа Джемільєв**, Марат Омеров, Рефат Годженов та ін.). Щоправда, «Союз кримськотатарської молоді» так і не зміг розгорнути повноцінну діяльність. У квітні 1962 р. активних учасників організації заарештували.

Активізація кримськотатарського національного руху в 70–80-х рр. 20 ст. нерозривно пов’язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з його лідерів – М. Джемільєва.

ОСОБИСТІСТЬ

Мустафа Джемільєв (1943)

Один із провідників кримськотатарського національного руху, правозахисник, учасник дисидентського руху, політв’язень. У 1944 р. разом зі співвітчизниками депортований до Узбекистану. 1961 р. приєднався до національного руху кримських татар за повернення на рідну землю; був одним із засновників у Ташкенті молодіжно-студентського «Союзу кримськотатарської молоді». Упродовж 1966–1983 рр. заарештований шість разів.

Провів в ув’язненні 15 років за звинуваченнями в націоналізмі та антирадянській діяльності, антидержавній пропаганді, в укладанні і розповсюдженні антирадянських документів. У 1975–1976 рр. понад триста днів голодував в Омській тюрмі.

З 1991 по 2013 р. був головою Меджлису кримськотатарського народу. Депутат Верховної Ради України кількох скликань. Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу.

Проаналізуйте карту. Про які нові факти з історії опозиційного руху ви дізналися?

1. Установіть хронологічну послідовність подій: » Заснування Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод » Вихід у самвидав праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» » Друга хвиля арештів українських дисидентів » Вихід першого номера часопису «Український вісник».
2. Складіть речення про події та явища доби «застою», використавши поняття і терміни: *дисидентство, опозиційний рух, самвидав, тамвидав*.
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби: І. Дзюба, В. Чорновіл, М. Брайчевський, П. Григоренко, М. Руденко, М. Джемільєв.
4. Ім'я якого історичного діяча й назву твору пропущено? У чому значення виходу друком цієї книжки? «Проаналізувавши згаданий лист та матеріал __, комісія прийшла до висновку, що підготовлений __ матеріал __ є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР... При цьому він вдається до прийомів, запозичених з арсеналу буржуазно-націоналістичної пропаганди. __ намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації, всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні...»
5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на його підтвердження або спростування.

Діяльність УТГ започаткувала новий етап в українському національно-визвольному русі в 1970–1980-х рр., що поєднав боротьбу проти національного гніту з боротьбою за демократичні права в УРСР.

6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

«Дуже швидко усі люди з нашого кола знали, що пройшла хвиля арештів. Одначе про це знали вибрані; пересічні мешканці Києва, напевно, ні про що таке й не чули, бо все це відбувалося таємно. Ми відразу ж вирішили, що треба робити все можливе, аби люди про це дізналися; звісно, на газети й радіо ми не розраховували. Треба було знайти якусь форму, щоб поінформувати про те, що відбувається. І це міг бути лише якийсь публічний виступ... Саме й трапилася така нагода – була прем'єра фільму Сергія Параджанова “Тіні забутих предків”» (І. Дзюба).

«Ми цілою групою ходили по Львову й колядували. На це колядування до нас приїхав Стус. Усією ватагою ми пішли до Марії Гель, був саме її день народження. Коли ми виходили від Марії, то зустріли Ірину Калинець, яка почала нам розповідати, що у неї постійно виникає враження, наче за нею стежать. Стус сказав, що в Ірини якась манія переслідування... 11 січня Стус виїхав до Києва, 12 – був у Києві, і його відразу ж заарештували... Через якийсь час після арештів мене і мого брата Богдана викликали на допит у справі Світличного і Дзюби» (М. Горинь).

«З нашого села померло 26 осіб, так само і в інших селах. З колгоспів майже нічого не дають. Державну допомогу також перестали давати... Кватири погані, від дощу не захищені. Незабаром нас усіх, напевно, не буде. Надсилаю список померлих: 1) Алжі-Алім, 2) Джаліля, мати Шевкета, 3) Асандонай – батько Есма...» (далі наведено імена ще 16 людей) (з листа Л. Аблаєвої).

7. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження.

«Легенду про Шелеста – популяризатора й оборонця української культури – підтверджував факт, що пік репресій, внаслідок яких було розгромлено рух шістдесятників, припав на час, коли з його думкою перестали рахуватися, а його формальне усунення від влади, що супроводжувалося гаслом “м'якості до українського націоналізму”, було чистою формальністю».

27–28 Українські дисиденти – виклик системі. Практичне заняття № 3

1. У чому полягала небезпека, яку вбачала для себе в діяльності українського поета Василя Стуса компартійно-радянська номенклатура

Проаналізуйте історичні джерела відповідно до викладених нижче правил.

1. З'ясуйте, ким був автор документа; узагальніть, про що йдеться в поданому уривку; зробіть висновок щодо часу описаних подій.
2. Визначте, як автор розповіді ставиться до історичних діячів та подій, що їх описано; поміркуйте, навіщо він свідчить про події; з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться.
3. Поясніть, у чому цінність джерела особисто для вас; стисло висловіть своє ставлення до описаних подій і діячів.

ДОКУМЕНТ
1

«Четвертого вересня (1965 р. – *Авт.*) мала бути прем'єра “Тіней забутих предків”. І ми вирішили, що це якраз єдина нагода перед публікою сказати про арешти. Нас кілька чоловік було. Я пригадую, була Михайлина Коцюбинська, був Юрій Бадзьо, я... Не пригадую, хто ще був. У досить вузькому колі ми говорили, що і як треба зробити, і вирішили, що я виступлю і скажу, оголошу про це. Оце, власне, весь задум. Нічого далі. Бо завдання полягало в тому, щоб просто сказати людям, що отаке відбувається, щоб люди знали.

Я не значився в числі офіційних ораторів, але, думаю, що я попрошу слова, оскільки я був до цього колективу творців “Тіней забутих предків” досить близький, з усіма знайомий був, я думав, що мені природно буде виступити і подякувати їм, і щось від себе також сказати, підозри великої не викличе. Так воно, власне, і виправдалось. Я з букетом квітів вийшов... а потім став і сказав, що, товариші, в той час, як таке свято мистецтва в нас, в той час відбулися і трагічні події, гіркі. В Україні відбулися арешти, арештовані ті, ті й ті...

Тільки я почав говорити, включили сирену, стали глушити, на мене директор клубу кинувся, почав зіштовхувати мене зі сцени. І в цей час піднявся Василь Стус. Я абсолютно стопроцентно запевняю, що це чисто спонтанний був його рух. Це не було заплановано, ніхто про це не говорив, і Василь сам ніколи про це не думав... Навіть ніхто тоді не думав, що Василь це зробить, і ніхто до нього не звертався, і сам він не думав. Просто така була атмосфера, суміш і трагізму, і гіркоти, і оцієї брутальності, коли глушать сиренами і хапають за руки. І Василь піднявся, ним щось таке заговорило. І він крикнув, що всі, хто протестує проти арештів, встаньте, чи прошу встати. Кілька спочатку людей піднялися, потім більше, потім більше. Але не всі. Десь так половина піднялася залу, а половина сиділа. Це було.

Треба сказати, що це взагалі небувало було явище, небувала подія. По суті, це перший за роки, ну, якщо не за всі роки радянської влади, то десь, напевне, починаючи з тридцятих років, це перший такий публічний протест був проти політичних арештів.

Але що я хочу сказати, крім того, що це для Василя мало трагічні наслідки? Про те ніхто тоді не думав, і він не думав. Та й навіть якби думав, все одно б на

це мусилося піти. Ми то знали. Думали навіть, що нас зразу після цього заарештують і ми звідти не вийдемо. Це була переконаність, що ми звідти не вийдемо, така була думка. І, між іншим, щось там вирішувалося за той час, поки йшов фільм. Бо після цього ми сіли й дивилися фільм, але не до фільму всім було. У всіх там щось кипіло. А за цей час щось вирішувалося, тому що Юрій Ілленко на “Плеяді” говорив, що він не дивився фільм, він вийшов і спостерігав, як в цей час під’їжджали воронки, оточили цей будинок люди відповідні. Але, видно, найвищого дозволу не було» (з інтерв’ю Івана Дзюби про Василя Стуса).

» 1. Чому виголошений на публічному заході заклик: «Усі, хто проти арештів, встаньте...» І. Дзюба характеризував як «перший, починаючи з тридцятих років, публічний протест проти політичних арештів»? Чому цей заклик можна трактувати як виклик системі? » 2. У чому його невідповідність ідеологічним лозунгам доби?

«До 1972 р. Василь Стус хоч і переслідуваний, а був ще на рідній українській землі. Але в січні того року його таки заарештували. Сьомого вересня 1972 р. Стуса, обвинуваченого в “антирадянській агітації й пропаганді”, Київський обласний суд засудив до п’яти років у виправно-трудових колоніях і до трьох років заслання.

Протягом відбування свого покарання він був об’єктом багаторазових жорстоких кар і знущань. В останні місяці В. Стуса, зокрема, жорстоко переслідували. В літі 1976 р. у нього забрали всі його творчі надбання – власні вірші і переклади поезій, написані під час перебування в концтаборі. Його офіційно повідомили (прочитали йому акти) про знищення цих творів (разом не менше як 600 поезій). Строк ув’язнення В. Стуса кінчається на початку 1977 р. Далі, згідно з присудом, йому залишається ще три роки заслання. В. Стус – важко хворий.

Згадує Василь Стус і свій поворот на Україну в серпні 1979 р. після закінчення терміну його заслання. Приїхав до Києва, щоб довідатись про переслідування членів і близьких до Гельсінської групи. На брутальність відповів посвоєму: “Бачачи, що Група фактично лишилася напризволяще... вступив до неї, бо просто не міг інакше...” На думку Василя Стуса, хтось мусив же стати “горлом обурення і протесту” на Великій Україні...

Недовго пробув на так званій волі Василь Стус. Мусив працювати на тяжкій роботі, не за фахом. Писав вірші, дописував до інформаційних бюлетенів Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Аж ось 14 травня 1980 р. Василя Стуса знову заарештував КДБ. А в грудні засудили на десять років табору особливого режиму і п’ять років заслання. Засудили і відвезли до пермського табору 36-1... Адміністрація користувалась правом повного свавілля. Без актів і без повідомлень відбиралось все. В’язні, як ствердив Василь Стус, втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи...» (український радіожурналіст, кореспондент українського відділу «Голосу Америки» у Вашингтоні Микола Француженко).

» 1. Як викладені в спогадах факти характеризують В. Стуса? Які риси характеру були йому притаманні? » 2. Як свідчення джерела розкривають сутність компартійно-радянської системи? » 3. Як ви розумієте вислів «протистояти системі»? Що, на вашу думку, визначає роль особистості в історії?

Зі спогадів Л. Лук'яненка про становище в'язнів у виправно-трудовій колонії суворого режиму для засуджених за «особливо небезпечні державні злочини» в с. Кучино Пермської області (РРФСР):

«– Фашисти-и-и! – обурено кричав Стус, ідучи по коридору від кабінету начальника до камери. – Фашисти-и-и!

– Що сталося, пане Василю? – спитав я пізніше.

– Уже півроку не маю ні від кого листів. Дружина часто пише, а вони не пропускають. І мої листи усі ріжуть. Півроку не можу й слова передати. Конфіскували й червневий. Хотів ударити телеграму до дружини, що писати нічого не дають і заткнули геть чисто рота. Викликав Долматов. Кричить:

– Наклепуєте! Ніхто вам рота не затикає!

– Як не затикає? – питаю. – Ви ж півроку не пропускаєте жодного листа!

– Не пишть націоналізму і тоді пропускатимемо.

– У чому ж ви бачите націоналізм?

– Ви самі добре знаєте, у чому націоналізм.

– У телеграмах теж націоналізм?

– У телеграмах наклеп на нашу радянську дійсність.

– Але ж правда, що ви півроку не пропускаєте моїх листів до дружини.

– Ні, неправда. Це ви самі не хочете, щоб ваші листи дійшли, й тому так пишете.

– Я не пишу ніякої неправди!

– Ви добре знаєте, що можна писати, а чого не можна.

– Та я вже й так вихолостив листи до повної порожнечі.

– Але й те, що в них залишилося, – націоналізм та наклепи.

– Для вас націоналізм у самій уже українській мові.

– Пишть по-російському.

– Тоді пропускатимете?

– Тоді пропускатимемо.

– А з наклепами?

– Тоді їх меншатиме.

– То ви хочете, щоб я перестав бути собою?

– Я хочу, щоб ви стали радянською людиною...»

» 1. Які деталі у спогадах Л. Лук'яненка свідчать про незламність характеру В. Стуса? » 2. Як ви гадаєте, чому таборове начальство домагалось від В. Стуса відмови писати листи рідним українською мовою? » 3. Чому в прагненні зробити всіх «радянськими людьми» представники компартійно-радянської системи брутально нехтували правами людини? » 4. Чому боротьба за дотримання прав людини була провідною в діяльності дисидентів?

Василь Стус (1938–1985)

Поет, перекладач, дисидент. Двічі був в'язнем таборів (1972–1979 і 1980–1985). З 1979 р. – член Української Гельсінської групи. Помер у 1985 р. у карцері в таборі особливого режиму в с. Кучино Пермської обл. (РРФСР). Автор чотирьох поетичних збірок, які розповсюджувалися в самвидаві та в еміграції: «Круговерть», «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», «Палімпсести». Перша поетична збірка – «Дорога болю» – надрукована в Україні в 1990 р. З рештою віцеліх віршів читачі змогли ознайомитися лише в другій половині 1990-х.

«Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них – як на мене – путящі. І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що, повна любові, долає природне почуття зненависті, звільнюється од неї, як од скверни. Поет – це людина. Насамперед. А людина – це насамперед добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а – робив би коло землі» (В. Стус).

«Тепер мені байдуже, як мене називатимуть: націоналістом, чи шпигуном, чи зрадником. Я знаю своє і надто катастрофічне духовне існування мого народу, щоб можна було сидіти склавши руки. І не можна звужувати проблеми – питанням репресій чи мук в'язнів. Є питання народу – і масштаб цього питання, звужувати який – гріх» (В. Стус).

«Стус мав почуття гумору. Чорні обставини він, бувало, весело шаржував, складав гумористичні віршики про радянську владу, в'язницю, наглядачів... Стус був імпульсивною людиною. Коли виникала потреба провести якийсь організований захід, його рідко вдавалося поставити в один ланцюг з іншими. Не один раз траплялося так, що ще тільки обговорювали, як вчинити протест та чи треба його робити взагалі, а Стус уже починав голодування чи відправляв письмову скаргу. І люди, часом вважаючи навіть непотрібною таку форму протесту, починали робити те саме із почуття солідарності» (Л. Лук'яненко).

«Убити в ньому порядність було просто неможливо. Казав, наприклад, що йому соромно брехати навіть патологічним брехунам...» (Л. Лук'яненко).

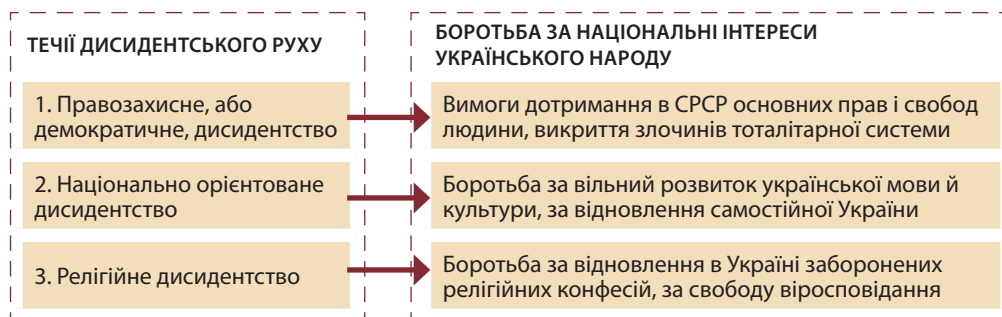
» 1. Які рядки з наведених джерел, на вашу думку, щонайкраще підходять для заголовка розповіді про В. Стуса? » 2. Поясніть думку митця про те, що поет – це насамперед людина, а людина – насамперед добродій. » 3. Складіть перелік чеснот, які, на ваш погляд, найбільше цінував В. Стус.

Виконайте завдання 1. На основі фрагментів джерел зробіть висновок, чи є слушним твердження, що В. Стус – «поет-політв'язень, який не міг зганьбити свою честь, гідність, совість на догоду режимові». Свій висновок обґрунтуйте.

Роздивіться схему. Поміркуйте, ким репрезентовано течію правозахисного дисидентства. Якими подіями та явищами спричинено появу релігійного дисидентства?

2. Що спонукало дисидентів створити УГГ.

Як, за свідченнями джерел, до цього поставилася влада

ДОКУМЕНТ
4

З інтерв'ю Миколи Руденка: «...Ми з генералом Петром Григоренком, який жив у Москві, подумали, що треба б створити й Українську групу, і взялися за цю справу. Я його умовляв очолити Групу, а він – мене.

У другій половині жовтня 1976 р. я мав першу розмову з цього приводу з Оксаною Мешко, колишнім політв'язнем сталінських таборів, відомою громадською діячкою. Мене з нею познайомив П. Григоренко, передавши через неї листа. Ми виявилися однодумцями. Я мав добрі стосунки з письменником-фантастом О. Бердником, теж колишнім політв'язнем. Ото ми зійшлися десь годині о 9–10 вечора в другій половині жовтня, дня не пам'ятаю, в О. Мешко. У хаті ми про це не розмовляли, бо все ж у неї прослуховувалося. Ми пішли малоосвітленою вулицею над якусь кручу, на край якогось гігантського каньйону... Ми радилися про створення Групи, аналогічної з Московською, але вона мала бути цілком самостійною. Ми з О. Мешко та О. Бердником домовилися, що звернемося до звільнених у січні після 15-літнього ув'язнення юристів Л. Лук'яненка та І. Кандиби, які перебували під адміністративним наглядом у Чернігові та в Пустомитах під Львовом. Вони не мали права нікуди їздити, о 9-й вечора вже мусили бути вдома... Треба було поїхати до них. Обговорити моральну проблему: люди відбули по 15 років – і знову їх втягувати? Вирішили так: поінформуємо їх про наш задум, вони люди певні, а там хай вирішують. Через день-два ми з Бердником поїхали до Лук'яненка... Рівно через півгодини підійшов, узяв нас за руки: “Добре”. Усміхається так сумовито, бо краще за нас знає, яка нас доля чекає. “Гаразд. Я вступаю. Вважайте мене членом Групи”. Отже, Лук'яненко був четвертим. Далі я поїхав у Львів, знайшов М. Гориня. У нього був складний період. Він сказав, що зараз не готовий стати членом Групи, але сприятиме їй (і після нашого арешту перебрав на себе велику частину роботи). Ми знали його становище, та й мали на меті І. Кандибу... Потім ми пішли по залізниці в якийсь ліс, на лужок. Я відчував, що його щось сковує. Він не погодився. Ніна Строката, дружина політв'язня Святослава Караванського, що й сама щойно відсиділа 4 роки, а тепер жила в Тарусі Калузької області, передала через Гінзбурга, що теж погоджується, бо не може бути осторонь. У Києві не було зарубіжних журналістів, тому я мусив їхати в Москву і там 9 листопада оголосив про створення Української Гельсінської групи. Я залишився ночувати у Григоренка. А вранці Людмила Алексєєва подзвонила мені: дружина моя Раїса повідомила їй, що в Кончі-Заспі під Києвом розгромлено нашу квартиру. Як тільки почули повідомлення радіо “Свобода” – так десь між 11–12 вечора – з лісу набігла войовнича рать. Мабуть, їх було багато, бо в один момент, за якісь секунди закидали квартиру на другому поверсі цеглою. Що на вікні була сітка від комах, то не так багато її потрапило в квартиру. А всього набрати можна було її з піввоза... У квартирі були Оксана Яківна Мешко і моя дружина Раїса. Уже були в ліжку, то зразу накинули на себе ковдри і подушки. Оксану Яківну поранили в плече. Отак Комітет державної безпеки салютував на честь створення Української Гельсінської групи... Зрозуміло, що я негайно дав і про це інформацію у всесвітній ефір. Кандиба почув про створення Групи, зрозумів, що я був не агент КДБ, подзвонив мені в Київ, вибачився: “Я думав, що то хтось інший приїхав до мене під вашим іменем.” І приєднався до Групи. Прийшли до нас ще двоє молодих хлопців – Мирослав Маринович і Микола Матусевич. Пригадую слова Мариновича: “Ми хочемо бути свідками падіння імперії і учасниками цих подій”. Це вже дев'ять чоловік. Нам нанесли багато інформації. Ми склали список політв'язнів чоловік на сто – хто в концтаборах, тюрмах, у психіатричках, на засланнях. Я написав Меморандум № 1. Ми визначили ставлення до України як геноцид. На це треба було одваги. Декларацію принципів теж писав я. З цими

проектами я поїхав до Лук'яненка. Зайшов чоловік. Інтелігентний, підтягнутий, гарно, охайно зодягнутий; Левко мене познайомив з ним: Олекса Тихий. Вони були на “ти”, по-братньому, у них спільне концтабірне минуле. Левко дав Олексі наші документи, мовляв, читай, можеш до нас приєднатися. Тихий став десятим членом-засновником Групи. Потім я зустрівся з ним у грудні в Алчевську на Луганщині, у моєї сестри, провели з добу разом, і я відчув, що це за людина. Нас обох заарештували 5 лютого 1977 р. Відтак зустрілися на одній лаві підсудних...

Це був потужний сплеск національного духу. 5 лютого 1977 р. заарештували мене і Олексу Тихого, а потім пішла майже вся перша десятка, тільки Петра Григоренка вислали на Захід та Ніну Строкату не посадили вдруге. Але після нас один за одним ішли в Групу нові люди, хоч бачили, що оголошений членом Групи на волі довго не тримається.

Члени Групи – це ще не вся Група. Було середовище, був другий ешелон, який збирав інформацію, перевозив, друкував, як-от моя дружина Раїса, фактичний секретар Групи – вона за це й відсиділа 5 років і заслання. Треба сказати, що Українська Гельсінська група не розпалася ані розпустилася. Московська – кого виарештували, кого “видворили” за кордон, хто замовк – і вона в 1982 році саморозпустилася, а наша, хоч була повністю спаралізована арештами (за кордон українців не виганяли), таки вистояла».

» 1. Які деталі зі спогадів М. Руденка свідчать про надзвичайно складні організаційні обставини, за яких створювали УГГ? » 2. Що в розповіді правозахисника вразило найбільше? » 3. На які ризики наражалися ініціатори створення групи? Чому люди зважувалися так ризикувати?

Микола Руденко (1920–2004)

Письменник, учасник радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Автор багатьох збірок поезії, романів і повістей. З початку 1970-х рр. – учасник правозахисного руху, засновник і голова Української Гельсінської групи (1976). Засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду до 7 років таборів (відбував у Мордовії і Пермській обл. РРФСР) та 5 років заслання (на Алтаї). Спеціальним розпорядженням Головліту УРСР у 1978 р. були вилучені з обігу в бібліотечній і торговельній мережах усі твори Миколи Руденка – усього 17 назв. У 1987 р.

його звільнено. Емігрував спочатку до Німеччини, згодом до США. У 1990 р. повернувся в Україну.

Виконайте завдання 2. Доведіть, покликаючись на фрагменти джерел, що створення УГГ започаткувало правозахисну течію дисидентського руху.

3. Чому компартійно-радянська влада сприймала українських дисидентів як виклик системі

З інформації ЦК КПУ ЦК КПРС (квітень 1973 р.): «Цілком таємно. У 1967–1971 рр. на Україні стало помітне поживання націоналістичних елементів, що інспірується зарубіжними антирадянськими центрами.

Зросла ворожа обробка інтелігенції і молоді в напрямку критики національної політики КПРС, закликів до опору нібито “наси́льницькій русифікації” України, що проводиться, розпалювання антиросійських настроїв, обґрунтування “історичної несправедливості” возз’єднання України з Росією, “нерівноправного” становища УРСР в складі Союзу РСР і т. ін.

Ця за своїм змістом і спрямованістю антирадянська діяльність велася під прикриттям гасел “націонал-комунізму”, маскувалася міркуваннями про необхідність дотримання лєнінських положень з національного питання, яскравим проявом чого був пасквілянтський трактат київського літературного критика І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, фальсифікаторська стаття історика М. Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?”, широко розрекламовані за кордоном, поширювані й пропаговані серед певних кіл інтелігенції та молоді республіки.

Користуючись відсутністю належної відсічі, націоналістичні елементи організовували щорічні зібрання біля пам’ятників Шевченку в Києві й Канєві (наприклад, 22 травня, в день перепоховання праху Т. Г. Шевченка), біля могил націоналістичних діячів у Львові. Націоналістичні прояви зустрічали підтримку в певного кола творчої інтелігенції, особливо з білалітературного середовища, деяких викладачів навчальних закладів і наукових співробітників інститутів АН УРСР (філософії, історії, мовознавства, літератури, археології та ін.).

Інспіраторами вказаних націоналістичних проявів виступала частина колишніх ватажків, учасників і активних пособників банд оунівського підпілля (на Україні їх проживає понад 130 тис. осіб), а також група українських націоналістів з числа інтелігенції – т. з. “ші́стдесятники”: Дзюба, Світличний, Сверстюк, Франко З., Шумук, Стус і ін. – у м. Києві; Чорновіл, Осадчий, Гель, подружжя Калинець – у м. Львові; Строката – в м. Одесі та інші, що мали спільників у деяких інших містах республіки. Деякі з них раніше вже притягувалися до відповідальності за антирадянську діяльність. Перераховані особи проводили активну націоналістичну обробку свого оточення, головним чином молоді, займалися виготовленням, поширенням в республіці і передачею за кордон документів ворожого змісту. В цілях об’єднання однодумців налагодили випуск нелегального антирадянського журналу “Український вісник”».

ДОКУМЕНТ
6

З доповідної записки голови КДБ УРСР В. Щербіцькому 1979 р.: «ЦК Компартії України раніше доповідалося про здійснювану органами держбезпеки роботу щодо попередження і локалізації підривної діяльності націоналістичних елементів т. зв. “української групи сприяння виконанню гельсінських угод”».

Після притягнення до кримінальної відповідальності Руденка і його близьких спільників Лук’яненка, Тихого, Матусевича і Мариновича “групу” очолили відомі своєю ворожістю Бердник і Мешко, яким вдалося втягнути до неї раніше засуджених Стрільців, Калиниченка, Литвина, Січка П., а також його сина Січка В., залучити до активної підривної роботи Горбала, Овсієнка та інших їхніх близьких знайомих.

Вжиті в процесі розробки заходи попереджувально-профілактичного характеру не мали належного впливу на Бердника, Січка П. і Січка В., вони продовжували займатися антирадянською діяльністю, вирізняючись при цьому екстремізмом і нахабством, у зв’язку з чим за згодою з інстанціями були

арештовані: Бердник – органами КДБ за антирадянську агітацію і пропаганду; Січко П. В. і Січко В. П. – прокуратурою Львівської області за наклеп на радянський державний і суспільний лад. Попереднє слідство щодо них закінчено і в грудні ц. р. будуть проведені судові процеси...

Значно скоротилася кількість переданої на Захід антирадянської та іншої наклепницької інформації. Її відправником фактично залишилася одна Мешко, якій іноді це вдавалося з допомогою своїх зв'язків. У процесі реалізації агентурно-оперативних комбінацій і в офіційному порядку в 1978–79 рр. у Мешко і її близьких знайомих вилучено понад 400 найменувань антирадянських і наклепницьких документів у час їх підготовки і спроб передавання на Захід, в тому числі із закликами до ведення боротьби проти існуючого в країні державного устрою.

Ситуація, що склалася по т. зв. “українській групі сприяння виконанню гельсінських угод”, викликала занепокоєння в закордонних націоналістичних центрах, які розраховують під цим прикриттям згуртувати антирадянські елементи в республіці і, видаючи їх за нібито існуючу на Україні внутрішню опозицію, штовхнути на більш активні підривні дії.

Центри ідеологічної диверсії і антирадянські кола Заходу не припиняють галас із приводу так званих “порушень прав людини” в Радянському Союзі і переслідування “правозахисників” – учасників “гельсінських груп”. В організованих із цієї нагоди кампаніях беруть участь не лише окремі високопоставлені політичні і державні діячі США, Канади та інших країн, але й урядові органи. Так, за повідомленням “Голосу Америки” від 29 жовтня цього року, Комісія Сполучених Штатів з безпеки і співробітництва в Європі опублікувала заяву, в якій повідомляється про арешт членів “гельсінських груп” у Радянському Союзі. При цьому підкреслюється, що найбільше постраждала “українська група”.

Діяльність нового складу “групи”, за задумами організаторів, як і раніше, буде полягати в збиранні наклепницької інформації, підготовці ворожих документів, можливий випуск “бюлетеня” або схожої до нього збірки антирадянських документів і передавання їх за кордон».

» 1. Як ви думаєте, чому навіть у документах, призначених для інформування силових і партійних органів, укладачі використовували ідеологічні штампи? Наведіть приклади таких штампів. » 2. З якою метою вживалися ідеологічні штампи в тогочасній пресі?

Виконайте завдання 3. Узагальнивши свідчення джерел параграфу, сформулюйте кілька тез, що розкривають сутність ставлення влади до дисидентів як до виклику компартійно-радянській системі. Обґрунтуйте кожну з тез, використавши документальний матеріал уроку.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів. Так само за шкалою від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах/групах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

29–30 Наростання економічної кризи

Економічний розвиток України відбувався давно второваними шляхами. Промисловість розвивалася екстенсивним шляхом. У міру того як вичерпувалися можливості додаткового залучення матеріальних і трудових ресурсів, темпи економічного зростання скорочувалися. Ця закономірність була властива всій радянській економіці, але в Україні вона проявлялася особливо виразно.

Падіння темпів економічного розвитку негативно позначилося на демографічній ситуації. За два десятиріччя Україна опинилася перед загрозою депопуляції. На демографічну ситуацію вплинула також здійснювана центром штучна активізація міграційних процесів. Мільйони українців, які виїхали за межі республіки на постійну або тимчасову роботу, русифікувалися. Мільйони росіян, які приїжджали в Україну, вже самою своєю присутністю полегшували Москві й Києву русифікацію республіки.

1960–1980-ті рр. позначені бурхливою урбанізацією України. Селяни вперше отримали можливість переїжджати в міста, які гостро потребували робочої сили. Співвідношення сільського й міського населення радикально змінилося на користь останнього. Зменшення кількості селян і панування колгоспно-радгоспної системи призвели до деградації сільського господарства.

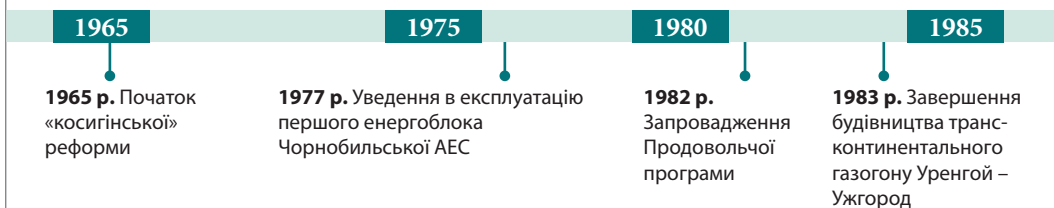
У середині 1980-х рр. економіка була уже не в змозі задовольняти матеріальні потреби суспільства. Це виявлялося у чимдалі гострішому дефіциті промислової та сільськогосподарської продукції.

1. «Косигінська» реформа.

Уповільнення темпів зростання промисловості

У жовтні 1964 р. уряд СРСР очолив О. Косигін. Керівництво країни відмовилося від низки нововведень М. Хрущова. Зокрема, посилилася централізація в управлінні економікою – було ліквідовано ради народного господарства й відновлено галузеву систему управління промисловістю через союзні та союзно-республіканські міністерства. **У жовтні 1965 р. Олексій Косигін запропонував розпочати економічну реформу.** Пропонувалося розширення прав підприємств, зокрема скорочення кількості обов'язкових планових показників, недопущення зміни плану без згоди підприємств, залишення частини прибутку в їх розпорядженні. Якщо раніше основним показником ефективності роботи підприємства була кількість виготовленої продукції, то тепер – обсяг реалізованої.

На підприємствах утворювалися фонди розвитку виробництва та матеріального заохочення працівників. Запровадження фонду соціально-культурних

ЗАУВАЖТЕ

За доби «застою» в Україні збудовано 5 АЕС: **Чорнобильську** (м. Прип'ять, Київська обл.), **Запорізьку** (м. Енергодар), **Південноукраїнську** (м. Южноукраїнськ, Миколаївська обл.), **Рівненську** (м. Вараш) та **Хмельницьку** (м. Нетішин).

Запорізька АЕС. Нині – найбільша в Європі

заходів і житлового будівництва давало підприємствам можливість будувати житло, дитячі садки, бази відпочинку.

Завдяки втіленню економічної реформи 8-ма п'ятирічка (1966–1970) була найуспішнішою серед усіх. Обсяг промислового виробництва збільшився в Україні наполовину. Дві третини приросту промислової продукції було одержано внаслідок зростання продуктивності праці. Однак статистика дещо прикрашала результати реформи: високі звітні показники нерідко зумовлювалися прихованим підвищенням цін.

Розширення прав підприємств аж ніяк не обмежувало повноважень міністерств і комітетів. **Економіка залишалася директивною, командною.** Вирішальне слово в господарюванні належало апаратникам, а не директорському корпусу. Країна поступово поверталася до жорсткого директивного планування. Знову, як і до реформи, відомства почали директивно визначати рівень продуктивності праці та собівартості продукції. Що краще працювало підприємство, то гірші умови чекали на нього наступного року. **Запровадити окремі елементи ринкового регулювання в командну економіку виявилось неможливим.**

Основою економіки й далі були паливно-енергетичні галузі та ВПК. Водночас пріоритетними стали вважатися східні регіони СРСР, що істотно скоротило фінансування союзних республік. Особливо це відчула Україна. Єдиний виняток становила **електроенергетика, зокрема атомна.** 1977 рік – рік народження української атомної енергетики. У промислову експлуатацію було введено перший енергоблок **Чорнобильської атомної електростанції (АЕС).** Додаткові потужності в цій галузі призначалися для задоволення потреб країн РЕВ. Експорт електроенергії був необхідним для компенсації витрат на придбання імпортованих

ЗАУВАЖТЕ

О. Косигін запровадив у життя в 1965–1967 рр. ринкові елементи в управлінні промисловістю (показник прибутковості, стимулювання ефективної праці робітників і службовців, більша самостійність підприємств у розпорядженні продукцією і прибутком). Після вторгнення в Чехословаччину лібералізація економіки була припинена.

продовольчих товарів і предметів повсякденного вжитку.

З кожною п'ятирічкою темпи видобування вугілля на Донбасі скорочувалися, а його собівартість зростала.

Видобуток вугілля в Україні

9-та п'ятирічка (1971–1975)	200 млн т на рік
10-та п'ятирічка (1976–1980)	190 млн т на рік
11-та п'ятирічка (1981–1985)	180 млн т на рік

◀ На ділянці газогону Уренгой – Помари – Ужгород у Ставищенському районі на Київщині. 1982 р.

Газогін Уренгой – Помари – Ужгород – трансконтинентальна система транспортування газу із Західного Сибіру до Західної Європи.

» Поміркуйте, який сенс мало написання гасла «Наша відповідь Рейгану» (тодішньому президентові США) на трубі газогону.

Від початку 1970-х рр. розвинені країни світу почали активно запроваджувати автоматизацію, роботизацію, нові ресурсощадні технології, використовувати широкі, сказати б, безмежні можливості комп'ютеризації.

Однак командна економіка не була придатна до залучення досягнень науково-технічного прогресу. Новітню техніку й прогресивні технології доводилося «впроваджувати» як щось чужорідне, вольовими зусиллями. Брак властивої вільному ринку конкуренції призводив до **стагнації виробництва**.

Нарощування виробничих потужностей супроводжувалося нагромадженням застарілої техніки. На цукрових заводах України інколи працювали машини, виготовлені в 19 ст.

Особливо низький технічний рівень був властивий легкій і харчовій галузям промисловості, які фінансувалися за залишковим принципом.

Тож криза, яка насувалася на СРСР, була зумовлена вичерпанням ресурсів екстенсивного розвитку за неможливості розвиватися інтенсивно. Вона провіщала розвал створеної засобами масового терору командної економіки.

Занепад радянської індустрії загальмувала світова енергетична криза 1970-х рр. Коли ціни світового ринку на енергоносії зросли мало не вдесятеро, мобілізаційні можливості командної економіки були використані для швидкого нарощування видобутку нафти й газу, а також для **будівництва нафто- та газогонів від Західного Сибіру через Україну до Західної Європи**. У неосвоєній, малопридатній для життя місцевості зосереджувалися величезні матеріальні й трудові ресурси, зокрема сотні тисяч будівельників з України. Одержані десятки мільярдів **«нафтодоларів»** подовжили життя радянської економіки, що постійно перебувала в кризовому стані.

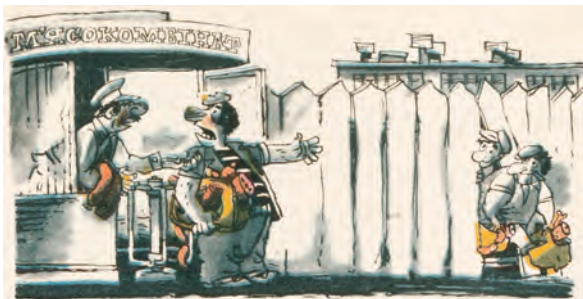
Прочитайте фрагмент джерела. Чому командна економіка спричиняла порушення технологічного процесу, супроводжувалася недбальством і низькою якістю виконання робіт? Які це могло мати наслідки?

ДОКУМЕНТ
1

З постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про хід будівництва Чорнобильської атомної електростанції», 1972 р.: «...Управління будівництва "Кременчукгесбуд" Міністерства енергетики і електрифікації СРСР повільно розгортає будівництво Чорнобильської атомної електростанції. План робіт не виконується. Будівельно-монтажні роботи виконуються на низькому інженерному рівні, допускаються великі втрати робочого часу бу-

Роздивіться карикатури із сатиричного журналу «Перець». » 1. Які кризові явища в економічному житті вони викривають? Як ці явища позначалися на добробуті населення? Яка карикатура це відображає? З якою метою журнал публікував такі карикатури? » 2. Чи могли звичайні робітники запобігти кризовим проявам, що стали об'єктом сатиричного викриття? Чому?

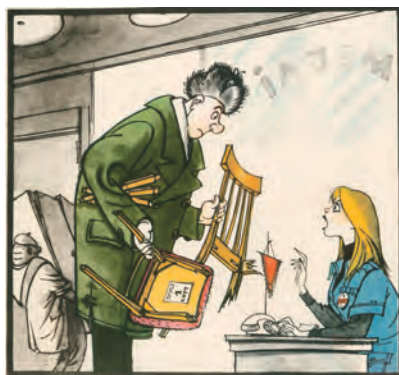
– Будеш дуже прискіпливим, буду виходити через оту дірку.

– Як бачите, і ми механізували ручну працю.

– За продукцію своєї фабрики можете не хвилюватися. Її не бере ні міль, ні час, ні покупець.

– Тільки вчора купив стілець виробництва вашої фабрики, а він уже зламався.
– То, може, ви на нього сідали?

дівельників, недостатньо використовується будівельна техніка. Дирекція атомної електростанції несвоєчасно і некомплектно видає на будівництво необхідну проектно-кошторисну документацію. Тривалий час не вирішується питання про резервне джерело електропостачання будівництва...»

2. Неефективність колгоспного ладу. Провал Продовольчої програми

Сільське господарство України традиційно було розвинутим. Республіка давала більше ніж половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини фруктів та овочів.

Проте ситуація в аграрному секторі погіршувалася швидше, ніж у промисловості, хоч нові керівники країни після усунення М. Хрущова від влади першочергову увагу звернули саме на цю галузь. Керівництво країни скасувало низку обмежень щодо присадибного господарства. У другій половині 1960-х рр. земельні органи повернули населенню більшу частину присадибної земельної площі, відрізаної за часів М. Хрущова.

↑ Лекція під час обідньої перерви в колгоспі «Україна» на Вінниччині. 1965 р.

➤ Свято врожаю в колгоспі ім. В. Чапаєва на Черкащині. 1968 р.

» Поміркуйте, чи можливі ситуації, зафіксовані на фото, у країнах з ринковою економікою? У чому їх абсурдність? Як ви думаєте, навіщо радянська влада заохочувала такі заходи? Про які тогочасні пропагандистські ідеї свідчать ці світлини?

Навесні 1965 р. виявилось, що плани семирічки (1959–1965) з виробництва сільгосппродукції не виконано: надої молока не зросли, а середньорічне виробництво зерна скоротилося. Сільськогосподарська галузь і далі залишалася збитковою, попри підвищені в 1962 р. заготівельні ціни на м'ясо-молочну продукцію.

У наступних п'ятирічках частка капіталовкладень у сільське господарство істотно зросла проти попереднього періоду. У 9-й, 10-й та 11-й п'ятирічках вона становила в Україні 27–28 % загального обсягу капіталовкладень. Однак ці ресурси використовували нерационально. Колгоспи та радгоспи не могли нагодувати міського споживача, дарма що держава вкладала в них дедалі більше коштів.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Які слова вказують на наростання кризи в економіці СРСР? » 2. Що було причиною того, що в Україні «не мали змоги витратити на потреби республіки те, що виробили понад план»? » 3. Чим була зумовлена економічна допомога закордонним країнам коштом добробуту місцевого населення?

ДОКУМЕНТ
2

Зі щоденника П. Шелеста, 1968 р.: «У Донбасі великі труднощі із забезпеченням харчування, особливо м'ясом, державних фондів явно не вистачає. А на ринку кілограм м'яса 2,5–3 карбованці. Серед шахтарів, гірників, металургів, машинобудівників, хіміків, будівельників просто йде відкрите ремствування. А що я можу зробити при нашій “зацентралізований” системі, де все давно розписано, все розподілено, навіть те, що не вироблено. Ми ж не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план. Із республіки відправляється величезна кількість продуктів тваринництва – навіть за кордон, а свій власний робітничий клас, “господаря” країни, тримаємо на мінімальному пайку».

Навесні 1982 р. було запроваджено Продовольчу програму СРСР. Невпинне погіршення становища з постачанням продовольства змусило владу розробити цю програму, забезпечити її фінансування і постійно контролювати перебіг її виконання.

Продовольча програма СРСР подавалася пропагандою як свідчення турботи комуністичної партії про матеріальний добробут радянських людей. З року в рік засоби масової інформації висвітлювали хід її виконання і популяризували досягнення «маяків» аграрного виробництва. Сільське господарство стало пріоритетною галуззю в державній політиці капіталовкладень. Проте через панування державної власності й колгоспники були не зацікавлені в результатах своєї праці. Це, а також безвідповідальні рішення партійних і радянських інстанцій призводили до постійного дефіциту сільськогосподарської продукції. Найродючіша у світі смуга придніпровських заплавних чорноземів перетворилася на дно штучних морів. Меліоровані ґрунти засолонялися або заболочувалися. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я.

Затверджена в 1982 р. Продовольча програма мусила припинити чимдалі більшу залежність СРСР від країн Заходу в продовольчому питанні. Передбачалося використати величезні кошти на створення агропромислових комплексів (АПК). Однак у центрі продовольчої програми перебувала колгоспна система, і це зумовлювало її провал.

Неспроможність домогтися від колгоспів високої врожайності спонукала державні органи наполягати на постійному розширенні посівних площ. Надмірна розораність призводила до активізації ерозійних процесів. Чорноземні ґрунти, якими завжди славилася Україна, перебували в жахливому стані.

Отже, багатомільярдне фінансування сільського господарства виявилось не ефективним. Продовольча програма провалилася.

Недоліки в управлінні економікою країни негативно позначилися на її екологічному стані. У 1980-х рр. територія України забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу в десять разів інтенсивніше, ніж СРСР загалом.

Роздивіться карикатури із сатиричного журналу «Перець». » 1. Чому кризовий стан економіки справляв деморалізаційний вплив на тогочасне радянське суспільство? » 2. Як ви думаєте, чи мали б наслідки скарги вчительки на виявлену безгосподарність? » 3. Чому зображені на карикатурі жінки не скаржаться до екологічної інспекції?

Напис на мішках – «добриво».

– А тепер, діти, на конкретному прикладі я поясню вам, що таке безгосподарність.

– А я приходжу сюди фарбувати по понеділках. У них цього дня чудовий помаранчевий колір.

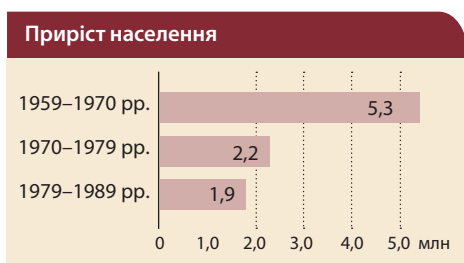
Проаналізуйте карту. Познайтеся в парах, хто почерпне з неї якнайбільше інформації. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді.

3. Зміни в національній та соціальній структурі населення

Українська РСР була другою за площею і населенням республікою Радянського Союзу. За чисельністю населення вона перебувала на шостому місці в Європі після Російської РФСР, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції.

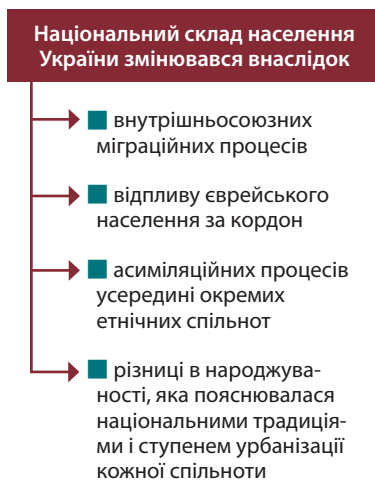
За даними переписів, з 1959 по 1989 р. чисельність населення республіки зросла на 9,6 млн і сягнула 51,7 млн осіб.

Переписи населення свідчили про загрозу **депопуляції** в Україні, **тобто абсолютного скорочення чисельності населення**. Природний приріст різко скорочувався внаслідок двох причин: зниження народжуваності й зростання смертності. Як і всюди в Європі, в Україні зростала питома вага населення старшого й похилого віку внаслідок подовження середньої тривалості життя.

Україна була однією з республік з надзвичайно високою інтенсивністю **міграційних процесів**. Для **міжреспубліканської міграції** Кремль створював найбільш сприятливі умови. Розрахунок був на те, що база національно-визвольної боротьби послабиться штучно створеною багатонаціональністю. У 1970-х рр., коли міграція досягла максимуму, приріст населення України був забезпечений переважно припливом росіян, а не народжуваністю українців.

Тож в усіх українських регіонах, крім західного, частка росіян істотно зросла. У південних регіонах наприкінці 1980-х рр. вона перевищила третину. Такі зміни в національному складі створювали сприятливі умови для

ЗМІНИ В ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКОГО ТА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ (1959–1985), млн осіб

Роки	1959	1979	1985
Міське населення	19,2	30,5	33,2
Сільське населення	22,7	19,3	17,6

» Проаналізуйте таблицю. Як змінилася чисельність населення міст і сіл? Які чинники призвели до таких результатів?

← Проводи донецької молоді на будівництво Байкало-Амурської магістралі (БАМ), жовтень 1974 р.

» Які явища соціально-економічного життя в УРСР, зокрема з огляду на демографічну ситуацію, засвідчує фото?

цілеспрямованої політики русифікації. У східних і південних областях дедалі більше українців переходили на російську мову в навчанні й щоденному спілкуванні. Унаслідок цього російськомовне населення почало переважати. Однак переписи засвідчили: навіть забуваючи рідну мову, українці здебільшого не змінювали національної ідентичності, тобто не називали себе росіянами.

Русифікації неросійських народів мала сприяти концепція *«радянського народу як нової історичної спільноти»*. Вона не зачіпала національних почуттів жодного з народів СРСР, але давала можливість розглядати радянський народ як своєрідну наднацію.

Одночасно партійна пропаганда наголошувала на етнічній єдності трьох слов'янських народів: росіян, українців і білорусів. У складі населення СРСР поступово скорочувалася питома вага росіян. Тож єдиним засобом запобігання цій загрозі панівна верхівка вважала асиміляцію українців і білорусів росіянами.

1970–1980-ті рр. характеризувалися стрімким зростанням міського населення.

Якщо в 1960 р. сільські жителі становили половину населення, то в 1985 р. – лише третину. Продуктивність праці в сільському господарстві за цей час майже не зростає. Кожному, хто працював на селі, тепер доводилося годувати не одного, а двох міських жителів. **Селянам почали видавати паспорти**, і вони за бажанням могли переїжджати до міст. Села залишала здебільшого молодь. Вікова структура сільського населення вкрай погіршилася.

4. Життєвий рівень населення

За рівнем життя республіки СРСР мало чим відрізнялися одна від одної (лише в республіках Балтії він був помітно вищий). У світовому ж реєстрі за показником життєвого рівня Радянський Союз перебував у групі слаборозвинених країн, на місцях після п'ятдесятого. Зрозуміло, що цю статистику ретельно приховували.

За чверть століття розрив в оплаті праці між промисловістю і сільським господарством скоротився, а її рівень зріс. Проте держава постійно запізнювалася з «отоваренням» випланих грошей. Упродовж 1971–1985 рр. грошова маса в обігу зростає втричі, а виробництво товарів народного споживання (разом з імпортом) – удвічі. Це зумовило зниження купівельної спроможності рубля. У ринковій економіці невідповідність товарної маси грошовій виявилася б у формі **інфляції**, тобто знецінення грошей, інакше кажучи – зростанні цін. В економіці з фіксованими цінами інфляція виявлялася у формі **дефіциту товарів**. Тривале очікування, коли товар «викинуть» у продаж, і **довгі черги за дефіцитом стали найхарактернішою рисою радянського побуту 1970–1980-х рр.**

Дефіцит породив специфічний список престижних і непрестижних професій. Звісно ж, престижними були професії в галузях, у яких виробляли, розподіляли або продавали дефіцит, а також професії, пов'язані з офіційно встановленими пільгами в придбанні дефіциту. У найсприятливішому становищі була номенклатура. Почала зростати мережа закритих магазинів, у яких за помірними цінами певні категорії номенклатурних працівників одержували харчові продукти, виготовлені у спеццехах, і овочі та фрукти, вирощені у спецгосподарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за кордоном малих партій високоякісних товарів, призначених для керівної еліти.

Найдефіцитнішими були продовольчі товари. В Україні дефіцит продовольства відчувався не так гостро, як в інших республіках. Хоч більша частина продукції колгоспів і радгоспів вивозилася, становище рятувала базарна торгівля продукцією, вирощеною на присадибних ділянках селян і в особистих господарствах містян.

Держава змушена була суттєво збільшити обсяги імпорту продовольчих товарів, витрачаючи на їх закупівлю валюту, одержану від продажу енергоносіїв.

У добу «застою» темпи житлового будівництва залишалися незмінними. За 1965–1985 рр. в Україні було споруджено 7 млн 300 тис. нових квартир. 33 млн людей поліпшили свої житлові умови. Однак житлова проблема й далі відчувалася гостро – надто високими виявилися темпи урбанізації. Сотні тисяч людей роками стояли в чергах на одержання квартири. Якість безплатного житла була вкрай низькою, а квартири – невеликими за площею. Лише в небагатьох новоселів кожний член сім'ї мав окрему кімнату.

За кількістю медичного персоналу і лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення республіки Радянського Союзу посідали перші місця у світі. Однак **медицина фінансувалася за залишковим принципом.** На підготовку лікаря витрачалося вдесятеро менше коштів, ніж у країнах Заходу. Радянські дипломи там не визнавали. Технічна оснащеність лікарень була незадовільною. Працівники компартійно-радянського апарату лікувалися в спеціальних лікарнях, які розміщувалися у сучасних, спроектованих для цієї мети будівлях, оснащувалися імпортним устаткуванням і комплектувалися високооплачуваним персоналом.

Роздивіться карикатури із сатиричного журналу «Перець». 1. Яким явищем буденного життя радянських людей вони присвячені? 2. Як ви гадаєте, кого саме викривають карикатуристи? 3. Як кризовий стан економіки позначився на суспільній моралі? На вашу думку, чи подолано сьогодні в Україні всі наслідки деморалізації радянської доби? 4. Прокоментуйте, яку проблему житлового будівництва висвітлив художник. Як ви гадаєте, чому якість споруджуваного житла була низькою?

– Ти що, з глузду з'їхала!
Знову виставила дефіцит
на прилавок.

– Михайле Васильовичу, мені здається, будівельники трохи
наплутали!
– Та нічого – об'єкт ми все-таки приймемо, а будівельників
зобов'яжемо ліквідувати недоробки.

1. **Установіть хронологічну послідовність подій:** » Введення в експлуатацію першого енергоблока ЧАЕС » Завершення будівництва газогону Уренгой – Помари – Ужгород » Початок «косигінської» реформи » Запровадження Продовольчої програми
2. **Складіть речення про події та явища доби «застою», використавши поняття і терміни:** *депопуляція, міграційні процеси, інфляція, дефіцит товарів.*
3. **Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.**

«Нескінченні вихвалання нестримного піднесення життєвого рівня різко контрастували з реальною дійсністю. [...] Дедали зростали ціни, знижувалася купівельна спроможність карбованця. Величезним лихом став дефіцит. Поступово з продажу зникали одна категорія товару за другою. Особливо це позначилося на постачанні продовольства. Узвичаїлася сумна практика імпорту зерна. До хліба приєднали інші продукти – аж до картоплі включно. З полиць крамниць зникали риба- і м'ясопродукти, молочні вироби тощо» (М. Брайчевський).

4. **Які твердження визначають особливості соціальних процесів доби «застою»?**

» Заборона самовільного переселення колгоспників та інших категорій сільського населення до міст. » Залишковий принцип фінансування сфери охорони здоров'я. » Зменшення обсягів житлового будівництва та різке погіршення житлових умов міського населення. » Оптимізація пенсійного законодавства: зниження пенсійного віку до 60 років (для чоловіків) і 55 років (для жінок). » Паспортизація селян, що усунула перешкоди для переїзду їх у міста; скорочення сільського населення. » Уповільнення темпів зростання реальних доходів населення. » Хронічний дефіцит товарів повсякденного попиту на споживчому ринку.

5. **До положень, що характеризують соціально-економічне становище доби «застою», доберіть конкретні факти.**

» Компартійно-радянська номенклатура як прошарок радянського суспільства: становище в системі влади, обов'язки і привілеї. » Темпи урбанізації суспільства та їх вплив на соціальну структуру. » Неухильне падіння економіки та його вплив на якість життя населення.

31–32

Освіта, наука, література та мистецтво

Істотні зрушення відбулися в системі освіти: було запроваджено загальну обов'язкову середню освіту. Водночас у добу «застою» посилювалася русифікація. Уніфікація викладання та ідеологізація навчально-виховного процесу певною мірою знецінювали освіту й перешкоджали виявленню здібностей учнів та студентів.

Розвиток наукових досліджень тоталітарна держава спрямовувала передусім на військово-промислові потреби. АН УРСР перетворилася на колосальну наукову структуру, яка фінансувалася не тільки з республіканського бюджету, а й коштом могутнього ВПК.

У культурному житті велику роль відігравали українські шістдесятники – письменники, які засобами художнього слова протистояли русифікації республіки. У збереження національної самосвідомості громадян значний внесок зробили митці театру і кіно. Щоправда, здебільшого компартійним ідеологам вдавалося використовувати творчу інтелігенцію як своїх підручних у пропагандистській роботі. Ті, хто не корився диктату, рано чи пізно отримували негласну заборону на професію.

1. Освіта й наука

У 1960–1980-х рр. унаслідок скорочення народжуваності постійно скорочувався й контингент дітей шкільного віку. Це полегшило перехід до загальної середньої освіти. **Положення про обов'язкову середню освіту** внесли до Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р.

Запровадження загальної середньої освіти було великим культурним досягненням. Уже в 1976 р. більшість випускників восьмих класів продовжили навчання в дев'ятих класах або в середніх спеціальних навчальних закладах. Щоправда, у сільській місцевості запровадження обов'язкової середньої освіти наражалося на неабиякі труднощі. У багатьох селах працювали тільки початкові або неповні середні школи, зазвичай – малокомплектні. Щоб розв'язати проблему, при середніх школах у великих селах створювали інтернати.

У 1984 р. Верховна Рада СРСР ухвалила «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». Запроваджувалося навчання дітей з шести років (за бажання батьків). Восьмирічки були реорганізовані на дев'ятирічки, а середні школи перетворювалися з десятирічок на одинадцятирічки. Професійно-технічні училища різних типів перетворювалися на ПТУ, які давали повну середню освіту.

Попередня шкільна реформа, що тривала в Україні з квітня 1959 р., за два десятиліття істотно підвищила рівень русифікації навчання. Наприкінці 1970-х рр. кількість українськомовних шкіл скоротилася на 8,7 тис. У Криму і в Донецьку не залишилося жодної української школи. Частка українських і українсько-російських шкіл в обласних центрах зменшилася до 28 %. У червні 1978 р. ЦК КПРС видав постанову «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», якою розпочався новий наступ на національну школу.

1970–1980-ті рр. були періодом стрімкого розвитку Академії наук УРСР майже за всіма напрямками знань. Упродовж 1966–1985 рр. АН УРСР поповнилася двома десятками наукових інститутів.

Зокрема, **Інститут математики** мав один із найсильніших у Європі творчих колективів. Тут опрацьовували ефективні обчислювальні методи, вкрай важливі у розв'язанні багатьох актуальних проблем ядерної енергетики, радіофізики, електроніки, космічної техніки, механіки. На базі **Інституту кібернетики**, який упродовж 25 років очолював академік **В. Глушков**, виник науково-технічний комплекс з однойменною назвою. Пріоритетним завданням інституту було створення автоматизованих систем управління підприємствами (АСУП) і галузевих АСУ. За **Інститутом механіки** визнали статус головного в СРСР у галузі розробки критеріїв довговічності конструкційних елементів ядерних реакторів.

Для **Інституту електрозварювання ім. Є. Патона** період «застою» став найдинамічнішим у його розвитку. Прославилися розробки в галузі космічних технологій, започатковані установкою «Вулкан», яка працювала на борту корабля «Союз-6» (1969). Тоді було здійснено неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану та нержавіючої сталі. За десятиліття 1976–1985 рр. економічний ефект від упровадження розробок інституту становив 1760 млн руб.

Велику наукову роботу здійснювали 25 інститутів аграрного профілю, які належали до системи Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. Найвагоміші здобутки мав колектив **Миронівського інституту селекції та насінництва пшениці** під керівництвом академіка **Василя Ремесла**. Виведеними в Миронівці сортами засівали близько 8 млн га землі.

Плідно працював Київський авіаційний завод під керівництвом О. Антонова. У 1959–1978 рр. завод випускав пасажирський літак Ан-24, упродовж 1969–1985 рр. – транспортний літак Ан-26.

Тим часом науковці, що спеціалізувалися на дослідженнях людини, держави й суспільства, звісно ж, відчували на собі всеохопний пильний контроль з боку парткомів. Останні вимагали, щоб соціогуманітарні науки були партійними, тобто відображали інтереси тієї державної структури, якою стала комуністична партія.

↑ В. Ремесло на дослідному полі пшениці «Миронівська 808»

ОСОБИСТІСТЬ

Олег Антонов (1906–1984)

Авіаконструктор, з 1952 р. – головний конструктор, з 1962 р. – генеральний конструктор, керівник КБ літакобудування в Києві (нині АНТК ім. О. Антонова). Під керівництвом цього вченого розроблено понад 60 типів літаків та планерів типу Ан (пасажирських, транспортних та ін.). Остання розробка – найбільший у світі чотиримоторний транспортний літак Ан-124 «Руслан» (перший рейс відбувся 9 січня 1986 р.).

➔ Збирання літаків у цеху Київського авіаційного заводу. 1971 р.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Прокоментуйте на прикладі фактів, викладених у ньому, зв'язок науки та ВПК у СРСР.

ДОКУМЕНТ
1

З книги Леоніда Кучми «Україна – не Росія»: «Починаючи з 70-х років ДКБ “Південне” і “Південмаш” (разом із включеним до його складу Павлоградським механічним заводом) стали розробляти напрямком твердопаливних двигунів і ракет. У результаті з'явилися двигуни першого ступеня для першої пересувної міжконтинентальної ракети SSX-26 і ракети морського базування SSN-20, був виготовлений найпотужніший у країні твердопаливний двигун з тягою в 300 тонн, створена високоефективна твердопаливна триступенева ракета SS-24 шахтного і (вперше у світі) залізничного базування. Усе це разом взяте гарантувало невідворотність зустрічного удару у разі нападу на СРСР. Саме поява цих ракет і ракетних комплексів (у першу чергу ракетних шедеврів SS-18 і SS-24, які й сьогодні на бойовому чергуванні в Росії) забезпечила Радянському Союзу у період “холодної війни” повний паритет із США в галузі ракетних озброєнь стратегічного призначення і поставила обидві тодішні наддержави перед категоричною неминучістю обмеження, а потім і скорочення своїх стратегічних ядерних арсеналів».

2. Література та мистецтво

Партійний апарат цілком контролював розвиток літератури та мистецтва. Більшість українських письменників мусили прислухатися до рекомендацій з відділів ЦК КПУ. Їхня творчість не витримала перевірки часом і забулася. А ті, хто засобами художнього слова протестував проти русифікаторської політики компартійно-радянської номенклатури, залишилися в історії країни та пам'яті народній.

Очікування на політичні зміни, яке запанувало в суспільстві після XX з'їзду КПРС, у літературі відобразилося у своєрідній формі. На передній план вийшла поезія. Молоді, але вже популярні поети М. Вінграновський, І. Драч, Л. Костенко, Б. Олійник, Д. Павличко, яких було легко звинуватити у формалізмі з огляду на неординарну форму їхніх творів, відчули певне полегшення. Увійшли в поезію й заявили про себе на повний голос І. Калинець, Р. Лубківський, В. Стус та ін.

Услід за поетами почали нелегку боротьбу з канонами соціалістичного реалізму молоді прозаїки: Є. Гуцало, В. Дрозд, Гр. Тютюнник, В. Шевчук, Ю. Щербак та ін. Вони надавали перевагу малим формам – новелі та оповіданню.

На початку 1968 р. найіменитіший з когорти українських літераторів письменник Олесь Гончар уперше опублікував свій новий твір – роман «Собор». О. Гончар розповідав про історичні традиції українського народу, його волелюбність і патріотизм, глибоку повагу до релігійних почуттів, традицій та звичаїв предків. Хоча хрущовська кампанія інтенсивного руйнування храмів за нового керівництва зійшла нанівець, ставлення компартійно-радянської номенклатури

до релігії не змінилося. Вважалося, що після сталінської доби народ, вдячний партії за безсумнівне поліпшення матеріального становища, не згадуватиме про духовні цінності, які десятиліттями витруювали з його свідомості. Тож роман визнаного українського митця наразився на критику з боку влади.

Цькування О. Гончара почалося в Дніпропетровську – місці дії роману «Собор». Перший секретар обкому О. Ватченко впізнав себе в романі й на пленумі ЦК КПУ назвав твір ідейно порочним, шкідливим, пасквільним. Одразу після пленуму ЦК він розгорнув у своїй «вотчині» переслідування всіх, хто підтримував роман. Режисерів, учителів, журналістів, які публічно висловлювали позитивне ставлення до «Собору», виключали з партії й виганяли з роботи.

Зухвала, безпардонна кампанія викликала загальне обурення. Близько трьох сотень представників інтелігенції молодого покоління Дніпропетровщини підписали листа на ім'я голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького, секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка та секретаря Спілки письменників України Д. Павличка. Лист набув суто політичного звучання з огляду на факти, які в ньому повідомлялися, й висунуті вимоги. Щербицький не підтримував земляків, дарма що вони на це сподівалися, звертаючись саме до нього, а не до П. Шелеста.

У 1971 р. компартійний апарат усунув О. Гончара від керівництва Спілкою письменників. Тільки в 1979 р., коли Спілку письменників очолив Павло Загребельний, дозволили надрукувати роман у віршах «Маруся Чурай» **Ліни Костенко**. У 1981 р. побачила світ із передмовою О. Гончара книга віршів **Василя Симоненка** «Лебеді материнства», видання якої розтягнулося на десять років.

Нерівну, але безкомпромісну боротьбу з режимом провадив **Василь Стус**.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Що викликало найбільше обурення творчої молоді Дніпропетровщини? » 2. Чи можна вважати появу такого листа результатом руху шістдесятників і дисидентів-правозахисників? » 3. Чому в тексті документа трапляються слова російською мовою? » 4. Про які реальні наслідки політики русифікації довідалися з документа?

ДОКУМЕНТ
2

З листа творчої молоді м. Дніпропетровська: «Найбільшої брутальності сягнула так звана дніпропетровська кампанія у зв'язку з появою нового роману нашого земляка Олеса Гончара "Собор". Спочатку обласні газети "Зоря" й "Прапор юності", марганецька міська газета виступили зі схвальними рецензіями на цей твір. А вже через місяць на одній із нарад, де були присутніми секретарі низових партійних організацій Дніпропетровщини, відповідальні працівники преси, секретар обкому КП України т. Ватченко затаврував ганьбою всі ці рецензії і дав команду пресі "довести читачам", що "рабочий клас" Дніпропетровщини "не приймає "Собора". Відразу ж газети обласні зарясніли, як май грушами, "мнєнями рабочих о "Соборе". У зв'язку з кампанією обплывування "Собору" пожвавили "виховну" роботу місцеві кафебісти. І знову поповзла ними ж пущена чутка про "націоналістическую опасность". Смішно навіть говорити, що ця "націоналістическая опасность" з'явилася саме в Дніпропетровську, де на заледве не мільйонне місто немає жодного українського дитячого садка чи ясел, жодної повністю української школи, жодного вузу чи технікуму з викладанням українською мовою. До того ж різні перелякані люди... пускають провокаційні, видумані в КДБ чутки, що "украинский национализм" найповніше виявляє себе під маскою захисту української старовини. То як же бути з тією зливою матеріалів на захист російської старовини в російських виданнях "Комсомольская правда", "Советская Россия", "Литературная газета", "Огонек", "Советский Союз", "Наука и жизнь" і т. ін...

Ми, творча молодь Дніпропетровська, вимагаємо притягти до відповідальності їх та всіх тих, хто вчиняє брутальні україножерські кампанії – відьомські шабаші на терені української культури, хто переслідує чесних і відданих народові людей тільки за те, що вони хочуть бути

самими собою і ніким іншим, що вони хочуть виховувати своїх дітей в українських дитячих садках, школах, технікумах і вузах».

ОСОБИСТІСТЬ

Олесь Гончар (1918–1995)

Український письменник, член Спілки письменників України від 1946 р. Упродовж 1959–1971 рр. – голова правління. Брав участь у Другій світовій війні, враження від якої лягли в основу багатьох його творів, зокрема трилогії «Прапороносці», що виходила друком у 1946–1948 рр. З 1960-х рр. О. Гончар починає відходити від канонів соцреалізму. У нових творах акцент перенесено на загальнолюдські цінності, як, наприклад, у новелі «За мить щастя». Роман «Собор» (1968), присвячений проблемі збереження історико-культурної спадщини українців, став важливим стимулом для розвитку національно-культурних процесів в Україні в 1960–1980-х рр.

У середині 60-х рр. О. Гончар виступив одним з ініціаторів увічнення історії українського козацтва, що з-поміж іншого передбачало й спорудження Державного заповідника на острові Хортиця. Як голова Спілки письменників України опікувався поширенням і популяризацією української мови, активно виступав проти політики зросійщення України.

ДОКУМЕНТ 3

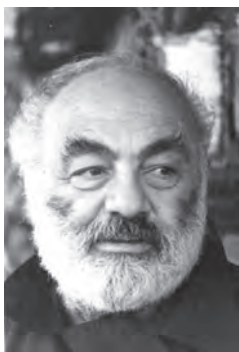
Зі щоденника О. Гончара після хвилі арештів української інтелігенції: «Яка дика епоха! З якою сатанинською силою нищилася Україна! За трагізмом долі ми народ унікальний. Найбільші генії нації – Шевченко, Гоголь, Сковорода – все життя були безпритульними. Шевченків “Заповіт” написано в Переяславі в домі Козачковського, Гоголь помер у чужому домі, так само бездомним пішов із життя й Сковорода... Але сталінщина своїми жажіттями, державним садизмом перевершила все. Геноцид винищив найдіяльніші, найздібніші сили народу. За які ж гріхи нам випала така доля?»

» Поясніть, як ви зрозуміли метафоричний образ безпритульних Шевченка, Гоголя, Сковороди. Пригадайте образи з поезії Т. Шевченка, які дають підстави розгорнути цю метафору й щодо всієї України. У чому вбачаєте найбільшу заслугу О. Гончара в українському духовно-культурному житті?

3. Кіномистецтво. Українське поетичне кіно

Наймасовішим видом мистецтва й далі залишалося кіно. Понад 30 тис. кіно-театрів і пересувних кіноустановок щорічно обслуговували близько 800 млн глядачів.

Найяскравіша кінокартина двох «застійних» десятиліть – **«Тіні забутих предків»**, сценарій якої написано за повістю М. Коцюбинського. Творчий колектив під керівництвом С. Параджанова створив шедевр на всі часи. Головного героя блискуче втілює талановитий актор **Іван Миколайчук** – тоді ще не відомий студент із Буковини. Події на прем'єрному показі кінострічки в київському кінотеатрі «Україна» увійшли яскравою сторінкою в історію дисидентського руху, після чого її зняли з прокату на два десятки років. С. Параджанов устиг створити ще один чудовий фільм – «Київські фрески». Потім за дисидентську діяльність його на півтора десятиліття відлучили від кіно.

ОСОБИСТІСТЬ

Сергій Параджанов (1924–1990)

Кінорежисер, сценарист. Вірменин, народжений у Тбілісі, уславив своїм ім'ям українське кіно у світі. Його фільм «Тіні забутих предків» (1964) за повістю М. Коцюбинського обійшов великі екрани багатьох країн і здобув чимало престижних нагород.

«Я не переживав, я розумів, що ставлю під удар його і зриваю прем'єру, свято їхнє затьмарюю. І якась мука внутрішня була цим зумовлена. Але все-таки я вирішив, що настільки важливо це зробити, що треба, незважаючи на це. Що характерно...

Що Параджанов... Я думав, що це удар для нього буде. Навпаки. Він був радий і був щасливий, тому що на прем'єрі його фільму така подія сталася. Він ніколи ні словом не тільки не дорікнув, він завжди підкреслював, він завжди про це згадував, з радістю завжди говорив. І не тільки тому, що це був протест проти деспотизму. Він ненавидів деспотизм, і всякий протест проти нього він вітав, навіть коли це було з якимись жертвами для нього пов'язано. Отаке в нього було святе до цього ставлення» (І. Дзюба).

Помітним явищем в українському кіномистецтві 1960-х рр. став фільм режисера В. Денисенка «Сон» (сценарій В. Денисенка і Д. Павличка). У картині відтворено образ молодого Тараса Шевченка, роль якого зіграв **Іван Миколайчук**.

← Кадр із фільму «Тіні забутих предків». У головних ролях – Іван Миколайчук і Лариса Кадочникова. 1964 р.

Іван Миколайчук (1941–1987)

Актор, сценарист, режисер, один із фундаторів українського поетичного кіно. Зіграв 34 ролі у кіно, написав 9 сценаріїв, автор 2 режисерських робіт. Найвідоміші образи, створені на екрані, – молодого Тараса Шевченка у фільмі «Сон», Івана Палійчука у «Тінях забутих предків» та козака Василя у стрічці «Пропала грамота». Поставив фільми «Вавилон-XX» (1980), «Така пізня, така тепла осінь» (1981).

Утім на талановиті твори в жанрі **поетичного кіно** чекала важка доля. Фільм «**Білий птах з чорною ознакою**» режисера **Ю. Ілленка** делегати ХХІV з'їзду Компартії України зустріли вороже. Тільки головний приз Московського міжнародного кінофестивалю 1971 р. забезпечив йому місце в прокаті. Ще одну стрічку Ю. Ілленка «**Криниця для спраглих**» за сценарієм І. Драча у прокат не допустили.

Компартійні функціонери майже знищили надзвичайно цікавий напрям, який міг забезпечити українським митцям гідне місце у світовому кіно. Хвиля

творчого піднесення, яка принесла з собою багато чудових кіноробіт, поступово згасала. В. Щербицький на пленумі ЦК КПУ у травні 1974 р. із задоволенням констатував: *«Певний час прийоми так званого поетичного кіно з їх наголосом на абстрактній символіці з різко підкресленим етнографічним орнаментом трактувались окремими кінематографістами мало не як провідні прийоми розвитку кіномистецтва на Україні. Ці погляди, можна сказати, подолано»*.

Більшу частину української кінопродукції створювала Київська кіностудія ім. О. Довженка, яка в 1978 р. відсвяткувала 50-річчя. З двох десятків стрічок, які щорічно випускала студія, тільки дві-три знімали українською мовою. На Одеській кіностудії російською знімали всі фільми. Кінокартина не вважалася завершеною, поки її не затверджувала московська комісія. Для показу цієї комісії українські фільми дублювали російською мовою. Російськомовні стрічки не забороняли дублювати українською мовою, але тільки після тривалої демонстрації в прокаті. Режисер М. Мащенко зазначав, що кіно стало чи не найбільшим в Україні поширювачем вірусу національного нігілізму.

Укладіть таблицю «Розвиток літератури та мистецтва в Україні в 60–80-х рр. 20 ст.». Зробіть висновок про протиставлення в мистецькому житті тієї доби двох тенденцій: зміцнення національної самобутності, відхід від канонів соцреалізму, з одного боку, і поширення «застійних» явищ, що виявлялися в псевдохудожності, меншовартості, пристосуванстві – з іншого.

4. Музичне та образотворче мистецтво

На відміну від літератури та кіно, інші форми мистецтва посідали в культурному житті громадян незначне місце. І, попри це, ідеологічні відділи партійних комітетів ретельно регулювали музичне, образотворче, театральне життя. Жорсткі канони соціалістичного реалізму нівелювали творчий процес, але не могли його зупинити. Українське мистецтво все ж таки розвивалося, час від часу спалахували яскравими зірками нові імена, стабільно працювали прославлені творчі колективи.

Найвідомішими за межами України професійними колективами були Заслужений державний хор ім. Г. Верьовки, Заслужена академічна хорова капела «Думка», Заслужений ансамбль танцю ім. П. Вірського. У 1970-х рр. створено багато нових філармонічних колективів, сотні самодіяльних симфонічних і духових оркестрів.

Етнографічний хоровий ансамбль «Гомін» під керівництвом Л. Яценка захопився відродженням колядок і купальських пісень, які свідчили про оригінальність і неповторність українського фольклору. Після цього керівника ансамблю звинуватили в «буржуазному націоналізмі» й виключили зі Спілки композиторів, а колектив розпустили.

← Володимир Івасюк (1949–1979)

Композитор, поет. Один з основоположників української естрадної музики. Провідне місце у творчості посідали пісні, що поєднували традиції українського мелосу з інтонаціями сучасної естрадної музики. Автор понад 100 пісень. Усенародно популярними стали «Я піду в далекі гори», «Червона рута», «Водограй» тощо.

Скарбницю українського музичного мистецтва збагатили опери В. Губаренка, Л. Колодуба, Г. Майбороди, симфонії та кантати А. Філіпенка, А. Штогаренка. У жанрі пісенної та хорової музики плідно працювали О. Білаш, К. Домінчен, П. Майборода, С. Сабадаш, А. Філіпенко, І. Шамо та ін.

Чисельність театрів за два десятиліття зросла і в середині 1980-х рр. сягнула дев'яти десятків. Перед постановкою кожен п'єсу дивилася комісія чиновників, наділених правом схвалювати або забороняти.

Найяскравішими серед театральних зірок України були такі майстри: В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Н. Ужвій. На оперній сцені успішно виступали Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко, А. Мокренко, Д. Петриченко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ціпола.

З доробку художників періоду «застою» збереглося мало. Майстри пензля переважно створювали те, що їм замовляли: портрети передовиків виробництва, панорами новобудов, сюжети з історії КПРС. Ці твори відійшли в небуття разом із державною партією.

У творах М. Глуценка, М. Дерегуса, В. Шаталіна, Т. Яблонської, виконаних з високою художньою майстерністю, здебільшого оспівано природу й побут людей.

↑ М. Приймаченко. Гороховий звір. 1971 р.

↓ Пам'ятник засновникам Києва – Кия, Щеку, Хориву і сестрі їхній Либеді. Скульптор В. Бородай

На добу «застою» припадає розквіт творчості **Марії Приймаченко**. Не маючи професійної освіти, мисткиня виробила власну художню систему в так званому наївному мистецтві, одному з напрямів примітивізму. Створювала композиції з рослинними й анімалістичними мотивами фольклорного характеру. **«Горохового звіра» вважають справжнім шедевром М. Приймаченко.**

Найбільш обмежені у творчій діяльності були скульптори-монументалісти. Адже вони могли реалізувати лише ті задуми, які фігурували в планах так званої монументальної пропаганди. Наймасовіше тиражувалися пам'ятники В. Леніну – понад півтисячі бронзових і гранітних скульптур.

У 1982 р. урочисто святкували 1500-ліття Києва. Столиця збагатилася різноманітними меморіальними спорудами. Серед них – Музей В. Леніна (нині – Міжнародний конгрес-центр «Український дім»), обеліск місту-герою Києву на площі Перемоги, пам'ятний знак на честь заснування Києва, що зображає трьох братів – Кия, Щека, Хорива і сестру їхню Либідь. На схилах Дніпра, біля площі, якою закінчувався Хрещатик (тепер Європейська), споруджено величезну арку, що символізувала братерське єднання російсько-го та українського народів. У Києві її називали «ярмом».

1. Укажіть прізвища українських діячів, дотичних до розвитку вказаних сфер культурного життя та науки.

Література	Наука	Образотворче мистецтво	Музичне і театральне мистецтво	Кіно

А. Роговцева, А. Солов'яненко, В. Івасюк, В. Ремесло, В. Шевчук, В. Глушков, Гр. Тютюнник, Д. Гнатюк, Є. Гуцало, Є. Мірошниченко, І. Драч, І. Миколайчук, І. Шамо, Л. Костенко, М. Глушенко, М. Дерегус, М. Приймаченко, Н. Ужвій, О. Антонов, О. Білаш, С. Параджанов, Т. Яблонська, Ю. Ілленко.

2. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби «застою»: О. Антонов, О. Гончар, В. Івасюк, С. Параджанов, І. Миколайчук, М. Приймаченко.

3. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.

» За доби «застою» істотно скорочувалася кількість шкіл з українською мовою навчання. » Роки «застою» були періодом швидкого розвитку майже в усіх напрямках знань для Академії наук УРСР.

4. До положення, що характеризує розвиток культури за доби «застою», доберіть конкретні факти.

Панування диктату компартійно-радянської влади в усіх сферах культурного життя республіки.

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

«Зараз вже не є великою таємницею, що наша Академія мала великий обсяг робіт, пов'язаних з оборонним комплексом. Це було істотним стимулятором фундаментальних досліджень і, до речі, давало свого часу до чверті загального обсягу фінансування» (президент АН УРСР Б. Патон).

«Переїнялися народною мовою – і вона зазвучала з екрана чистим, ясным і непідробним струмком. Його, народу, співаночками – ми почули, як співають гуцули, вкладаючи в пісні суть свого життя, своєї праці і своєї душі. Його музикою – нехитрою і проймаючою, як клич трембіт, переливи денцівки і перебори дримби. Його танком – буйним і жагучим, трудовим і святковим... І тоді народився такий фільм про наших горян, у їх недалекому минулому, якого ще не було на екрані» (мистецтвознавець О. Бабишкін).

6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Атмосфера істерії довкола роману цільного письменника Радянської України Олеса Гончара "Собор", хоча й не була прямо пов'язана з рухом шістдесятників, проте мала для цього покоління велике значення. Одночасно вона послужила сигналом, який свідчив про загострення ситуації в Україні...» (польська публіцистка Б. Бердиховська).

ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985–1991)

33–34 Початок «перебудови»

Два десятиріччя, упродовж яких Україна перебувала у стані «застою», змінилися п'ятиріччям несподіваних історичних зрушень. Криза суспільно-політичного устрою і соціально-економічного ладу почала переростати в колапс. Залізна хватка Кремля слабшала.

У цій ситуації в українському суспільстві посилювалися як національно-визвольні прагнення, так і соціальне напруження. Українська компартійно-радянська номенклатура відчула, що центр не здатний підтримувати її так ефективно, як раніше, й поволі поверталася обличчям до власного народу.

Через щодалі глибші кризові явища керівництво Радянського Союзу змушене було лібералізувати політичний режим значно активніше й системніше, ніж це робив М. Хрущов на зламі 1950–1960-х рр. Реформи нового керівника держави М. Горбачова почалися під гаслами **перебудови, нового мислення та гласності**. Однак система, вибудована вождями КПРС, не надавалася до реформування. Навіть більше – лібералізація режиму лиш прискорювала його розвал. Центральна влада втрачала контроль над суспільно-політичними процесами. Перед Україною постала перспектива досягнення свободи й незалежності.

СЛОВНИК

Колапс – занепад, крах, розвал, припинення функціонування будь-якої системи або структури.

«Перебудова» – політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, який реалізувався в СРСР у 1985–1991 рр. Його суть полягала у спробі через «революцію згори» системно модернізувати суспільство.

1. Новий лідер СРСР. Початок «перебудови»

Л. Брежнєв помер у листопаді 1982 р. у віці 76 років. Панування геронтократів на кремлівському Олімпі (68-річного Ю. Андропова (1982–1984) та 73-річного К. Черненка (1984–1985)) у **березні 1985 р.** перервав 54-річний **Михайло Горбачов** – наймолодший член політбюро ЦК КПРС.

1985

Березень 1985 р.
Обрання М. Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС

1986

1985–1987 рр. Успішні переговори між СРСР і США про знищення ядерних ракет середньої та малої дальності

1987

1987 р. Публікація книжки М. Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу»

1988

Травень 1988 р.
Початок виведення радянських військ з Афганістану

Михайло Горбачов (1931)

Народився у Ставропольському краї. Закінчивши юридичний факультет Московського університету, повернувся на батьківщину, працював на комсомольській і партійній роботі. У 35 років дослужився до першого секретаря Ставропольського міського КПРС.

З березня 1985 р. – генеральний секретар ЦК КПРС; у 1988–1990 рр. – голова Президії ВР СРСР; перший і єдиний президент СРСР (березень 1990 р. – грудень 1991 р.). Роки його перебування на найвищих державних посадах СРСР позначилися радикальними трансформаційними процесами на всіх рівнях суспільного життя.

«Особі М. Горбачова дають різні оцінки. Представники лівих сил однозначно оцінюють його діяльність як “зрадницьку”, спрямовану на руйнування СРСР. Очевидно, що найбільш ефективними були горбачовська політика міжнародної безпеки та роззброєння, запропоноване ним “нове мислення” для світу (наприклад, об’єднання “двох” Німеччин). Натомість усередині СРСР Горбачов ніколи не користувався широкою популярністю, оскільки “перебудова” призвела до перманентної кризи та хаосу. Його спроби реформувати й модернізувати нездатну до господарчих інновацій і соціальної динаміки комуністичну систему в принципі були приречені на невдачу. Однак вони зазнали невдачі ще й через те, що для Горбачова мали вторинний характер, оскільки на перший план для нього виходили питання глобальної стратегії. У жодному разі не підлягає сумніву, що саме започаткована 1985 р. горбачовська “перебудова” дала Україні шанс стати повноцінною державою, на що сам Горбачов не розраховував» (український історик Ю. Шаповал).

» Прокоментуйте міркування історика про те, що «перебудова» М. Горбачова була приречена на невдачу. Як це пов’язано з особистістю радянського лідера?

На черговому пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р. новий генсек проголосив курс реформ, названий **перебудовою**. Термін «перебудова» генеральний секретар ЦК ужив, говорячи про проблеми вдосконалення управління господарським механізмом. Пропагандистський апарат підхопив ужите визначення й почав використовувати для характеристики політичного курсу нового керівника партії та держави. Відтоді під ним розуміють **реформування усіх сторін радянського життя, здійснюване під керівництвом КПРС**.

«“Перебудова” – містке слово, – заявив М. Горбачов під час поїздки на Далекий Схід у липні 1986 р. – Я би поставив знак рівності між словами “перебудова” та “революція”... Це справжня революція в усій системі суспільних відносин».

Реалізація нової політики державної партії справді почалася з революційної дії – поступового, але неухильного звільнення суспільства від цензурних заборон. У Кремлі усвідомлювали, що успіх перебудовної політики залежав від того, наскільки її підтримає населення. Люди мали знати, які виклики постали перед країною, як на них треба реагувати. **Нову політику треба було починати з інформування.**

Роздивіться карикатури. » 1. Які вади суспільно-політичного життя в державі вони викривають? Чому ці вади набули масового характеру? » 2. Як їх виникнення й поширення пов'язано з характером радянського тоталітаризму? » 3. Чому тоталітарні практики врядування справляють деморалізаційний вплив на суспільну свідомість?

↓ Текст до карикатури:

«...Ніде, в жодній ланці нашої соціальної і виробничої системи не можна допустити девальвації поняття перебудови. Треба бачити і негайно реагувати, коли під її прапором виступають пристосовництво, особисті амбіції, корисливий розрахунок... (з матеріалів січневих (1987) пленуму ЦК КПРС)».

– Надовго закрили переїзд?
– Назавжди.

Прикрилися

– Що ви, я обома руками за гласність!

СЛОВНИК

Гласність — послаблення цензури, часткова свобода слова, усунення багатьох інформаційних бар'єрів, що існували в СРСР до запровадження політики «перебудови». З часом гласність переросла у свободу слова — одну з фундаментальних свобод, які гарантує людині демократичне суспільство.

Першим елементом «перебудови» стала **гласність**. Під поняттям «гласність» розуміли інформацію, що допускалася цензурою. У радянському суспільстві цензурні перепони були абсолютними, тому воно не знало такого поняття. Поки «перебудова» була контрольованим Кремлем процесом, гласність залишалася дозованою, не набуваючи ознак свободи слова.

Громадяни країни завдяки гласності отримали можливість реально оцінювати ситуацію в тих сферах життя, які з дозволу вищого партійного керівництва ставали відкритими. Гласність

підривала сліпу віру до друкованого або мовленого слова, давала змогу формувати власні судження й позбавлятися ідеологічних догм, що закладалися у свідомість з дитинства.

Основним об'єктом гласності стали так звані білі плями в історії КПРС. По суті, М. Горбачов відновив розпочатий М. Хрущовим процес десталінізації, але

в радикальнішій формі. На вістрі гласності потрапили злочини сталінської доби, переважно здійснені партією та її керівниками.

З осені 1986 р. московські суспільно-політичні журнали, на відміну від провінційних (зокрема, й українських), друкували документи, мемуари та художні твори, які викривали сталінські репресії, війну в Афганістані, економічні негаразди, номенклатурні привілеї тощо. Гострополітична журнальна, газетна й телевізійна публіцистика привертала увагу мільйонів людей.

Не всі в оточенні М. Горбачова підтримали реформи. Спротив «перебудові» почали чинити консервативні сили на чолі із секретарем ЦК КПРС Є. Лігачовим. Саме цей діяч без відома М. Горбачова і за його відсутності в країні у березні 1988 р. ініціював публікацію й популяризацію листа Ніни Андрєєвої під заголовком «*Не могу поступиться принципами*» в газеті «Советская Россия». У ньому лєнінградська викладачка назвала публіцистів, які досліджували «білі плями» в радянському минулому, «*фальсифікаторами історії*». На думку Андрєєвої, радянські фальсифікатори історії скористалися «перебудовою», щоб ініціювати докорінний перегляд історії КПРС. Дописувачка відкрито й навіть агресивно стала на захист Сталіна, підбадьорювала тих, хто не бажав «поступатися принципами» й не сприймав будь-яких змін. В Україні листа опублікували в багатьох ЗМІ.

Боротьба між консерваторами та реформаторами точилася здебільшого в Москві. Україна ж у перші роки «перебудови» залишалася під цілковитим контролем консервативних сил, очолюваних В. Щербицьким. Повсякчас виглошуючи «ритуальні» перебудовні гасла, на ділі перший секретар ЦК КПУ чинив опір радикальним змінам. Республіка була, як її охрестили журналісти, справжнім «*заповідником застою*». Тільки у вересні 1989 р. В. Щербицького усунули від влади, республіканську партійну організацію очолив Володимир Івашко, після чого пульс політичного життя в Україні помітно почастишав.

Роздивіться карикатури. » 1. Чому представники номенклатури чинили опір «перебудові» і гласності? У чому цей опір виявлявся? » 2. Як художники зобразили особливості тогочасного суспільно-політичного життя? Чому пропагандистські видання публікували такі карикатури? » 3. Поясніть, як ви розумієте поняття подвійних стандартів у сфері суспільної моралі. Чому поява подвійних стандартів свідчила про глибоку кризу суспільної моралі й соціального життя в УРСР?

– Я сьогодні знову затримаюся.
Ти ж знаєш, іде перебудова!

– Повставляйте у мою доповідь
якомога більше сучасних слів, таких
як перебудова, прискорення.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Як у документі визначено мету й завдання курсу на «перебудову»? » 2. Чому в програмній промові генсека не заперечуються соціалістичні догми? » 3. Які суперечності в новому курсі партії прирікали «перебудову» на поразку?

ДОКУМЕНТ
1

З виступу М. Горбачова про сутність «перебудови» (1987): «Перебудова – не тільки звільнення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, а й подолання історично обмежених рис суспільної організації та методів роботи, які жили себе. Це надання соціалізму найсучасніших форм, які відповідають умовам і потребам науково-технічної революції, інтелектуальному прогресові радянського суспільства. Це порівняно тривалий процес революційного оновлення суспільства, який має свою логіку й етапи...

Наша надія на революційне очищення й відродження полягає в тому, щоб розкрити величезні соціальні ресурси соціалізму через активізацію особи, людського фактора. У результаті перебудови соціалізм може і повинен повною мірою реалізувати свої можливості як лад реального гуманізму, що служить людині й підносить її. Це суспільство для людей – для розквіту їхньої творчої праці, добробуту, здоров'я, фізичного та духовного розвитку, суспільство, де людина почувається повноправним господарем і на ділі є ним. Дві ключові проблеми розвитку суспільства визначають долю перебудови. Це демократизація всього суспільного життя і радикальна економічна реформа».

2. Відродження пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр.

Серед табуйованих сторінок історії радянського суспільства громадян України найбільше вражала **інформація про Голодомор 1932–1933 рр. Українська діаспора** використовувала кожну річницю Голодомору для того, щоб правда про сталінські злочини стала надбанням широкої громадськості. Особливо багато було зроблено на п'ятдесяті роковини. Тоді при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні уже функціонував Канадський інститут українознавчих студій, а в Гарвардському університеті – Український дослідний інститут, заснований **Омеляном Пріцаком**. За вивчення трагічних подій 1932–1933 рр. в Україні взялися дипломовані фахівці. **У 1983 р. в Університеті Квебеку (Монреаль) була проведена перша у світі наукова конференція, присвячена ключовим проблемам Голодомору.**

П'ятдесяті річниця Голодомору стала переламною. Події 1932–1933 рр. в Україні почали привертати увагу істориків, політиків, журналістів. Ситуація виявилася специфічною через те, що в СРСР не визнавали голоду, хоч тоді загинули мільйони людей. Десятки мільйонів знали, що голод був, але говорити про нього не можна. Коли журналісти ставили українським дипломатам в ООН запитання з цієї теми, ті або ухилялися від відповіді, або заперечували наявність голоду. Зрештою, дипломати змушені були звернутися за інструкціями: що робити з проблемою півстолітньої давнини? Політбюро ЦК Компартії України доручило вивчити це питання секретарю ЦК з ідеології та голові КДБ УРСР. 11 лютого 1983 р. останні написали на ім'я В. Щербицького доповідну записку, суть якої відображено в назві: *«Про пропагандистські і контрпропагандистські заходи відносно протидії розв'язаній реакційними центрами української еміграції антирадянської кампанії у зв'язку з продовольчими утрудненнями на Україні, які мали місце на початку 30-х рр.»*.

Глава організації «Американці в обороні людських прав в Україні» І. Ольшанівський вивчив архіви комісії Конгресу США з Голокосту і запропонував створити таку саму комісію з розслідування українського голоду. У листопаді 1983 р.

відповідний законопроект було внесено до Конгресу, але Палата представників поставилася до нього пасивно. Тоді по всіх штатах, де проживали українці, була організована петиційна кампанія під гаслом «Коріння трави». Ні раніше, ні пізніше такої масштабної акції американські українці не влаштовували.

Завдяки їй законопроект успішно пройшов сенатську комісію, і у вересні 1984 р. Сенат ухвалив його одногосно. Натомість Палата представників так і не подала законопроект, який лобіювали українські організації. Становище урятував сенатор Б. Бредлі. Користуючись правом сенаторів вносити поправки в бюджет, він в останній день роботи 98-ї сесії Конгресу «причепив» витрати на діяльність тимчасової комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні до Фінансової резолюції. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася, бо законопроект був схвалений Сенатом. Р. Рейган без зволікань підписав Фінансову резолюцію, і у Конгресі США з'явилася комісія, перед якою стояло завдання *«здійснити вивчення українського голоду 1932–1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення у ньому ролі Рад»*. Виконавчим директором комісії Конгресу став викладач Гарвардського університету, один із небагатьох фахівців з історії України радянського періоду **Джеймс Мейс**. Ніхто не очікував, що очолювана ним дослідницька група з шести українознавців зможе за доволі короткий термін знайти переконливі докази наймасштабнішого сталінського злочину. У 1986 р. в США вперше вийшло ґрунтовне дослідження про **Голодомор Р. Конквеста «Жнива скорботи»**.

Тим часом керівництво КПРС уже почало втрачати контроль над процесом «перебудови». Сталінське табу на згадування голоду, яке трималося п'ять з половиною десятиліть, було знято. У московській і київській пресі промайнули перші згадки про трагедію 1933 р. Виступаючи в Києві з нагоди 70-річчя проголошення радянської влади в Україні, В. Щербицький виголосив неювілейний абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм. Уперше в СРСР *«продовольчі утруднення»* дістали офіційну назву – «голод». Це дало підстави українським ученим, письменникам і журналістам розповідати широкій громадськості про події, що були «білою плямою» в недавній історії України.

У проблематиці Голодомору основним здобутком радянської доби, яка стрімко відходила в минуле, стало видання «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Воно вийшло друком у вересні 1990 р. під грифом Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Навколо цього збірника документів з архівів Москви та Києва, що його підготували архівісти Центрального партійного архіву при ЦК КПУ, в січні того самого року точилися палкі дискусії в політбюро. Найвищий орган республіки підтримав пропозицію В. Івашка опублікувати документи вибухової сили. Для такого sensationного рішення було кілька причин. *По-перше*, щоб утриматися на гребені революційної хвилі, керівники республіканської партійної організації мали засудити сталінську спадщину. *По-друге*, цю трагедію вже не виходило замовчувати, як це робило радянське керівництво впродовж 55 років. Комісія Конгресу США завершила

дослідницьку працю про український голод 1932–1933 рр. і оприлюднила звіт обсягом 524 сторінки. Цей том був надрукований у Вашингтоні й у вересні 1988 р. надісланий радянським посольством до ЦК КПУ. *По-третє*, не можна недооцінювати родинну пам'ять про Голодомор, хоча ті, хто вижив, дуже рідко наважувалися розповідати про пережите своїм дітям, щоб уберегти їх, та й самих себе, від звинувачень в антирадянській агітації.

Прочитайте фрагменти історичних джерел. » 1. Як українські державні та громадські діячі пояснювали трансформацію свого світогляду внаслідок гласності? » 2. Чому правда про Голодомор спонукала українців відмовлятися від комуністичних поглядів?

ДОКУМЕНТ
2

З інтерв'ю Леоніда Кравчука після ознайомлення з архівними матеріалами про голод 1932–1933 рр.: «Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, була суцільна брехня. І партія цю брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були “за службовим обов'язком” знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості».

ДОКУМЕНТ
3

Із заяви Дмитра Павличка про вихід із партії, березень 1990 р.: «Чи знав я про це тоді, коли вступав до партії? Не знав ні про голод 1932–1933 рр., ні про масштаби ГУЛАГу, ні про Биківню, ні про Дем'янів лаз, не знав про безліч злочинів, заподіяних українському народу та іншим народам під керівництвом партії. Та поволі приходило те знання. Воно заперечувало мою віру і руйнувало мою ж таки творчість, у якій я намагався підносити партію».

3. «Нове мислення» і міжнародна ситуація

Коли М. Горбачов став генсеком і отримав доступ до всіх таємниць, дійсність приголомшила його. Згодом він розповідав: «Виявилось, що воєнні витрати становили не 16, а 40 (!) відсотків держбюджету, продукція ВПК – не 6, а 20 відсотків валового суспільного продукту. З 25 млрд рублів витрат на науку близько 20 млрд шло на військово-технічні дослідження та розробки». Та насправді все було ще гірше. Якщо врахувати продукцію легкої і харчової промисловості разом з усіма послугами, що припадали на частку людей, причетних до військово-промислового комплексу, то витрати на оборону сягали 52 % валового суспільного продукту. За таких умов далі змагатися з американцями було марною справою. Гонитва озброєнь загнала Радянський Союз у глухий кут. Без її припинення жодне завдання з реформування країни не могло бути розв'язане.

СЛОВНИК

Нове мислення – політичний курс на припинення «холодної війни» й відмову від гонки озброєнь, обґрунтування пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими у внутрішній та зовнішній політиці, відмова від провідної в марксизмі-ленінізмі тези про класову боротьбу як рушійну силу історичного процесу.

У 1987 р. вийшла у світ книжка М. Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу». Прагматичний підтекст «нового мислення» полягав у тому, щоб забезпечити скорочення витрат на озброєння, які стали непосильними. Йшлося і про те, щоб отримати від Заходу кредити, призначені на щорічний імпорт десятків мільйонів тонн зерна, а також закупівлю сучасних техніки й технологій.

М. Горбачов успадкував від попередників кризу з ракетами середньої дальності. **На початку 1985 р. з ініціативи радянської сторони розпочалися переговори із США**, під час яких СРСР виявив готовність іти на серйозні поступки. Не сподіваючись на добру волю радянських керівників, американці готові були витратити десятки мільярдів доларів на програму **«Стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ)**, яка мала захистити США від атаки міжконтинентальних ракет. СОІ спиралася на новітні космічні технології і стала відомою під назвою програми **«Зоряних війн»**. Президент США Р. Рейган називав Радянський Союз **«імперією зла»** і досить успішно створював антирадянську коаліцію країн НАТО, Японії та Китаю.

Після трьох зустрічей між Рейганом і Горбачовим у 1985–1987 рр. було укладено угоду про знищення ядерних ракет середньої та малої дальності. СРСР зобов'язався за три роки демонтувати й знищити цілий клас таких ракет – 1752. США мали ліквідувати 869 наявних у них ракет. Це радикальне рішення істотно послабило конфронтацію на найважливішій ділянці радянсько-американських відносин.

Виявом «нового мислення» стало рішення М. Горбачова покінчити з непопулярною і безперспективною війною в Афганістані. У травні 1988 р. розпочалося виведення радянських військ.

Найбільш серйозні зміни сталися на європейському континенті. Національно-визвольний рух охопив усі країни Центрально-Східної Європи, які були зовнішнім поясом російсько-радянської імперії. У вересні 1989 р. новий уряд Угорщини відкрив кордон з Австрією. Тисячі громадян Німецької Демократичної Республіки скористалися «вікном», щоб через Угорщину й Австрію дістатися до ФРН. Берлінська стіна втратила функціональне призначення й стала реліктом епохи, що стрімко відходила в минуле. 9 листопада 1989 р. її було зруйновано. У березні 1990 р. відбулися перші вільні вибори до Народної палати НДР. **Новий уряд пристав на пропозицію канцлера Гельмута Коля про об'єднання двох частин Німеччини на підставі Конституції ФРН**. У жовтні 1990 р. Народна палата НДР ухвалила рішення про об'єднання східнонімецьких земель із землями ФРН. Розв'язання німецького питання на кількох зустрічах представників США, Великої Британії, Франції, Радянського Союзу, ФРН і НДР **поклало кінець «холодній війні»**.

У лютому 1990 р. військова частина Організації Варшавського договору була ліквідована. У червні 1991 р. припинила існування Рада економічної взаємодопомоги, а в липні того самого року – політична частина ОВД. «Ялтинська» Європа перестала існувати.

➔ Бульдозер руйнує Берлінський мур неподалік Потсдамської площі. 12 листопада 1989 р.

Роздивіться карикатуру. » 1. Які деталі свідчать про невідповідність проголошеного М. Горбачовим «нового мислення» в зовнішній політиці та пропаганди всередині СРСР? Чи випадкова ця невідповідність? » 2. Як можна пояснити появу таких карикатур у тогочасній пресі? Чому пропагандисти й далі приховували від людей справжні причини зміни зовнішньополітичного курсу в СРСР?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: » Підписання протоколу про повне припинення дії Організації Варшавського договору » Обрання М. Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС » Перша у світі наукова конференція, присвячена ключовим проблемам Голодомору » Початок виведення радянських військ з Афганістану.
2. Складіть речення про події та явища доби «перебудови», використавши поняття і терміни: «перебудова», гласність, «білі плями», «нове мислення», «Стратегічна оборонна ініціатива» (СОІ).
3. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.

» Одним з основних здобутків гласності стала ліквідація «білих плям» в історії СРСР. » Перебудовним процесам чинив опір партійно-радянський апарат на чолі з В. Щербицьким. » Однією з найважливіших причин «перебудови» була потреба зменшити тягар гонки озброєнь.

4. Проілюструйте конкретними фактами тези про події та явища доби «перебудови»: » Серед «білих плям» в історії державної партії та радянського суспільства громадян України найсильніше вражала інформація про Голодомор 1932–1933 рр. » Найбільш значущим кроком з реалізації політики «нового мислення» стало радянсько-американське співробітництво. » Знаковою подією в Європі було руйнування Берлінської стіни – символу епохи «холодної війни».
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«Ядерна зброя не функціональна і не може розв'язувати політичні проблеми, актуальні й сьогодні. Ніхто в світі не залишиться безкарним, якщо застосує першим ядерну зброю. Ядерна війна неприпустима, і в ній не може бути переможців. Це аксіома... Уже до кінця 1980-х років Радянський Союз перестав бути тоталітарною системою. Тоді світ шов до ядерної війни, а вже влітку 1988 року президент США Рональд Рейган стояв на Красній площі й проголошував, що Радянський Союз більше не є «імперією зла». А в грудні 1989 року «холодна війна» закінчилася. Я думаю, «перебудова» була мирною антитоталітарною революцією, розпочатою в ім'я ідеалів демократії та соціалізму» (з інтерв'ю М. Горбачова).

35–36 Соціально-економічне становище

Реформатори на чолі з М. Горбачовим сподівалися, що із системної кризи радянського ладу можна вийти, не порушуючи засад, на яких тримався соціально-економічний лад, зокрема монополізму державної власності на засоби виробництва та директивного управління економікою. Утім швидко з'ясувалося, що надання більших прав державним підприємствам призводить до ще більшого розбалансування командної економіки, поглиблення дефіцитності бюджету та нестримної інфляції. Реформа 1987 р., яка ґрунтувалася на забезпеченні самостійності, самоуправління й самофінансування державних підприємств, лише поглибила кризу.

На зламі 1980–1990-х рр. було визнано, що командна економіка до реформування не надається. Тому розпочалися спроби заміни директивного управління ринковими регуляторами. Однак компартійно-радянська номенклатура не підтримала генерального секретаря ЦК КПРС і вузьке коло реформаторів, адже демонтаж командної економіки ставив під загрозу її становище в суспільстві й державі. Нерішучість і половинчастість реформаторських кроків, відвертий саботаж ринкових перетворень призвели до господарського паралічу, який вплинув на різке погіршення життєвого рівня населення.

1. Політика «прискорення»

Першим гаслом перебудовної доби було **«прискорення»**. Йшлося про **прискорення темпів економічного зростання**. У самому звучанні терміна «прискорення» відчувався оптимізм. Мовляв, розвиваємося загалом задовільно, але треба пришвидшити темп.

Свою економічну програму М. Горбачов оприлюднив 1985 р. Основну увагу він приділив розвитку машинобудування. Висувалися пропозиції децентралізації управління економічним життям, запровадження глибокого госпрозрахунку, розширення прав підприємств, посилення матеріальної зацікавленості трудових колективів.

У жовтні 1986 р. на засіданні політбюро ЦК КПУ було оголошено, що за вісім місяців міністерства та відомства республіки видали 666 тис. письмових розпоряджень, постанов та інших директив. І це був тільки додаток до тієї паперової зливи, яка йшла з Москви. *«Товариші, це вже межа, це ж фабрика з видання декретів!»* – бідкався В. Щербицький, коментуючи цю цифру.

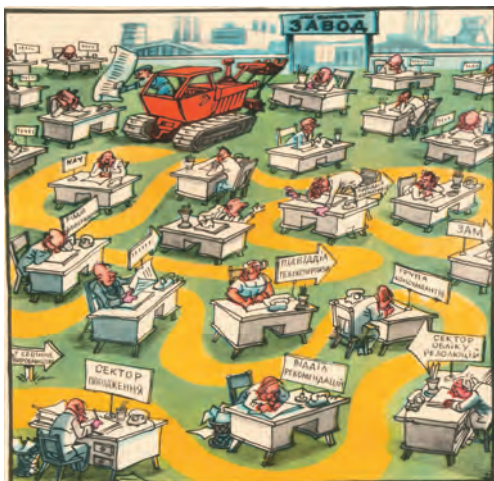
Проте партійні комітети не збиралися відмовлятися від своїх прерогатив у сфері управління виробництвом. Про переведення економіки на ринкові рейки не йшлося. Засади реформування економічного життя не виходили за межі звичних уявлень про вдосконалення управління підприємствами. Не дивно, що криза дедалі глибше охоплювала господарський організм велетенської наддержави. Попри всі старання статистиків, економічні показники щоразу погіршувалися.

У квітні 1985 р. М. Горбачов поставив на розгляд політбюро ЦК КПРС питання **«Про боротьбу з пияцтвом і алкоголізмом»**. Ніхто б не взявся заперечувати, що алкоголізм украй негативно позначався на якісних показниках

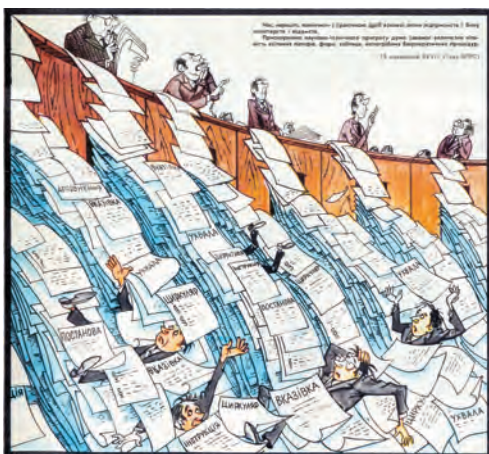

 Роздівіться карикатури. **»** 1. Які образи обіграли художники, щоб викрити бюрократичні перепони на шляху реформ? Витлумачте кожен з цих образів. **»** 2. Як ви гадаєте, чи дієвими були зусилля пропагандистів? Свою позицію обґрунтуйте.

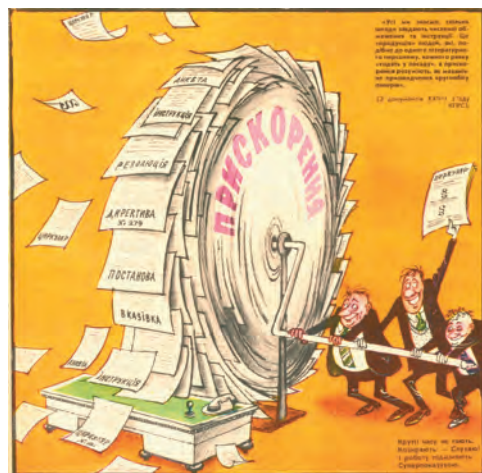
Бюрократичний полігон

↑ Текст до карикатури: «Нерідко буває, що від розробки техніки до серійного виробництва – нескінченно довгий шлях із багатьма невинуватими ініціативами-перешкодами».

Дев'ятий вал паперотворчості

Текст до карикатури: «Усі ми знаємо, скільки шкоди завдають численні обмеження та інструкції. Це “продукція” людей, які, подібно до одного літературного персонажа, кожного ранку “ходять у посаду”, а прискорення розуміють, як механічне пришвидшення колообігу паперів (з виступу на XXVII з’їзді КПРС)».

Крутії часу не гають. Козиряють: «Слухаю». І роботу підмінюють суперпоказухою

«Текст до карикатури: «Час нарешті покінчити з практикою дріб'язкової опіки підприємств з боку міністерств і відомств. Прискоренню науково-технічного прогресу дуже заважає величезна кількість усіляких паперів, форм, таблиць, непотрібних бюрократичних процедур (з матеріалів XXVII з'їзду КПРС)».

виробництва, призводив до моральної та фізичної деградації сотень тисяч людей. Однак боротьба з цим соціальним лихом засобами «кавалерійської атаки» не мала відчутних результатів. В Україні за другу половину 1985 р. кількість торговельних закладів, які реалізували спиртні напої, зменшилася вдвічі. По всій країні на мільйони осіб, винних у порушенні антиалкогольного законодавства, накладали адміністративні стягнення. Міліція вилучила у населення 418 тис. самогонних пристроїв. Переслідували продаж і вживання не тільки міцних напоїв, а й вина та пива. Запопадливі партапаратники ініціювали вирубвання виноградників на Закарпатті та в Криму. Нищили плантації навіть унікальних сортів винограду.

Антиалкогольні заходи не дали бажаних результатів, а в народній пам'яті залишилися яскравим прикладом некомпетентних дій влади, що спричинили неабиякий сплеск самогонуваріння.

Один із наслідків економічної кризи – поширення тіньової економіки. У травні 1986 р. **стартувала кампанія боротьби з нетрудовими доходами.** «Трудящі» економічно залежали від держави, а доходи тих, хто прагнув заробляти на життя поза сферою командної економіки, вважали **нетрудовими**.

Увага силових структур, правоохоронних органів і компартійно-профспілкового апарату спрямовувалася на викорінення приватної ініціативи в усіх її формах. Спеціальні комісії обмірювали будиночки на дачних ділянках і змушували руйнувати приміщення, параметри яких перевищували встановлені норми. Переслідували людей, які бажали заробити ремонтом житла, пошиттям одягу, наданням населенню інших послуг. Штрафували господинь, які продавали в невідновлених місцях щось вирощене на присадибній ділянці або зібране в лісі. Так комуністична держава обстоювала своє монопольне право на забезпечення населення всім необхідним, хоча з постачанням справлялася вкрай незадовільно. Привид ринкових відносин відлякував компартійно-радянський апарат.

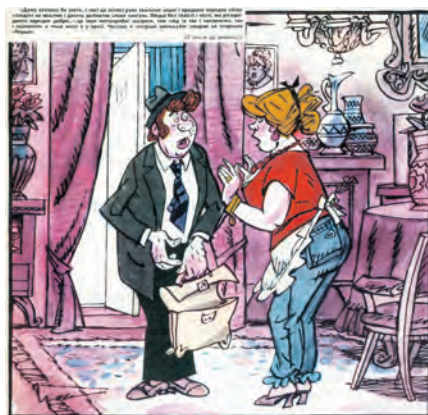
Через півроку після ухвалення цього одіозного закону, у листопаді 1986 р., Верховна Рада СРСР проголосувала за закон протилежного змісту – **«Про індивідуальну трудову діяльність»**.

Роздивіться карикатури. » 1. Яким явищам економічного життя доби їх присвячено? Що викривають карикатуристи? » 2. Чому антиалкогольна кампанія не дала очікуваних результатів? » 3. Хто такі «несуни»? » 4. У чому виявлявся деморалізаційний вплив кризи радянської економіки?

– І ганьбу винесемо, аби тільки дірку в паркані не забили!

– Чого це в тебе сьогодні такий вигляд, ніби ти щойно з хреста знятий!
– Та не вдалося нічого з заводу винести. А я в такі дні почуваюся так, наче мене обікрали.

– Та щоб я на саму зарплату жив, якщо це не мої речі повсякденного вжитку!

– Ніколи не бачила, щоб сусіда додому горілку ніс. Не інакше – самогон жене. Треба в міліцію заявити.

2. Невдача реформаторських зусиль

Коли гасло «прискорення» не спрацювало, М. Горбачов вирішив підійти до проблеми з іншого боку. Червневий (1987) пленум ЦК КПРС спробував вдихнути життя в економіку, давши державним підприємствам право діяти самостійно. Однак ця спроба теж не вийшла за межі командної економіки. Навіть формулювання порядку денного пленуму ЦК КПРС – «Про докорінну перебудову управління економікою» – обмежувало проблему на управлінні. Основна ідея економічної реформи полягала в поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи дій. Ступінь свободи визначався трьома «С»: самостійність, самоуправління, самофінансування.

30 червня 1987 р. Верховна Рада СРСР ухвалила **«Закон про державне підприємство»**, у якому розвивалися основні ідеї цієї реформи. Було затверджено постанови про перебудову планування, матеріально-технічного постачання, ціноутворення тощо. Підприємства отримали можливість самостійно планувати виробничу діяльність у визначених межах. Вони здобули право укладати контракти зі своїми постачальниками й споживачами, встановлювати прямі, без посередництва Держплану, зв'язки з іншими підприємствами. У деяких галузях їм навіть дозволялося вступати у прямий контакт з іноземними фірмами.

Виявилося, однак, що в межах окремих підприємств реформа управління не діє. Підприємства справді стали самостійнішими, але почали ухилятися від виробництва тієї продукції, яка була невигідною. Натомість нарощували виробництво вигідної, але непотрібної споживачам продукції. Отже, реформа поглибила процеси розбалансування економіки.

У травні 1988 р. ухвалено Закон «Про кооперацію в СРСР». Людям, які об'єднувалися в зареєстровані державними установами кооперативи, **дозволялася підприємницька діяльність**, здебільшого у сфері громадського харчування та послуг. Новий закон сприяв виявленню ініціативи багатьох підприємливих людей. Це був перший крок входження Радянського Союзу в ринкову економіку. Межі легального приватного сектора охоплювали виробництво трьох десятків видів товарів і послуг. Доходи тих, хто бажав мати свій бізнес, обкладалися 65-відсотковим податком, але це не ставало на перешкоді.

Наприкінці 1980-х рр. в українських кооперативах працювало приблизно 700 тис. осіб, які щорічно виробляли товари або надавали послуги на загальну

суму майже 5 млрд рублів. Дві третини кооперативного обороту спрямовували на обслуговування потреб населення, одну третину – на потреби державних підприємств. Близько 60 % кооперативів працювали у сфері громадського харчування. Кооперативний сектор формувався в надрах командної економіки, проте діяв за законами ринку.

Одночасно з реформами у промисловості була зроблена **спроба вдосконалити функціонування колгоспно-радгоспної системи**, свідченням чого стала партійно-урядова постанова «**Про подальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни**». Жорсткий контроль і в цій сфері не дав позитивного результату. Продовольча проблема дедалі більше загострювалася. Тоді Кремль вдався до деяких кроків у напрямі до ринкової економіки. Зокрема, у березні 1988 р. було прийняте нове положення про колгоспи, яке **допускало можливість існування орендних відносин**. Колгоспним сім'ям надавалося право брати землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на власний розсуд. Однак серед колгоспників знайшлися лише одиниці, які зважилися на самостійне господарювання в умовах браку малогабаритної сільськогосподарської техніки та інфраструктури, за допомогою якої можна надавати вирощеній продукції товарного вигляду й реалізувати її. Місцева адміністрація, керівники колгоспів і радгоспів сприймали появу орендарів-фермерів як виклик своїй безконтрольній владі на селі. Тому вони всіляко гальмували поширення орендних відносин.

Улітку 1989 р., коли виявилось, що реформа стала каталізатором економічної кризи, при союзному уряді створили комісію з економічної реформи на чолі з академіком Л. Абалкіним, яка вперше підважила радянський господарський механізм. Зокрема, було висунуто ідеї роздержавлення економіки, плюралізму форм власності, переходу до ринку.

Програму ринкових реформ опублікували у травні 1990 р., але Верховна Рада СРСР відхилила її. Тоді уряд відмовився від реформ і почав розробляти випробуваними методами п'ятирічний план на 1991–1995 рр.

Роздивіться карикатуру та плакат часів «перебудови». » 1. Поділіться міркуваннями, чому командна радянська економіка не надавалася до реформування, зокрема до ринкових перетворень. » 2. Чому партійна номенклатура й керівники підприємств саботували проведення реформ? » 3. Які негативні явища в суспільно-економічному житті поширилися під час «перебудови»?

3. Падіння рівня життя населення

Поглиблення економічної кризи наприкінці 1980-х рр. відсунуло СРСР на 77-ме місце у світі за рівнем споживання товарів та послуг на душу населення.

Хоча в Україні продовольче становище було дещо кращим, ніж у багатьох інших республіках СРСР, але гострий дефіцит продовольства вже почав відчуватися. **З кінця 1980-х рр. дефіцитом стало майже все.** З осені 1990 р. в Україні **запровадили продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами.**

Знецінення рубля призвело до істотного падіння реальної заробітної плати, стипендій та пенсій. У цій ситуації ЦК КПРС потурбувався про керівних працівників: із жовтня 1989 р. підвищили заробітну плату звільненим працівникам партійного апарату на 50–100 %. Істотно зросла платня працівників радянських, комсомольських і профспілкових органів, міністерств та відомств. Цей захід викликав обурення в суспільстві й подальше падіння авторитету влади.

В умовах стрімкого знецінення рубля поширився натуральний, так званий **бартерний обмін**. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію «дерев'яні» рублі. Вони спрямовували продукцію передусім за адресами виробників сировини, матеріалів, комплектуючих, енергоносіїв, щоб розплатитися з боргами. Державний план утратив значення директивного документа. Порушувалися й укладені самими ж підприємствами контракти. Місцева влада в регіонах, у яких розміщувалися підприємства, погоджувалася виконувати планові зобов'язання тільки після задоволення регіональних потреб. Державу охоплював економічний параліч.

Криза командної економіки особливо болісно позначилася на галузях, які обслуговували потреби населення. Зокрема, розпадалася система охорони здоров'я. На початку 1990-х рр. Україна була забезпечена медикаментами й медичною апаратурою лише на третину потреб.

З огляду на стрімкий розпад управління виробництвом і занепад галузей економіки Верховна Рада УРСР 3 серпня 1990 р. ухвалила Закон **«Про економічну самостійність»**. Цей документ проголошував самостійність України у визначенні економічного статусу та стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання й управління суспільним виробництвом.

Прочитайте фрагмент джерела. **» 1.** Як у ньому пов'язані явища економічного життя, зокрема дефіцит товарів першої необхідності та зростання політичної активності громадян? **» 2.** Чому черги в магазинах часто перетворювалися на стихійні мітинги?

ДОКУМЕНТ
1

«...З прилавків магазинів один за одним зникали промислові та продовольчі товари. Люди скуповували все підряд. Склалася ситуація, коли населення чи не вперше отримало на руки більшу кількість готівки. Та не було товару, який би можна було за неї купити. У 1990 р. практично все стало дефіцитом. Гонитва за товарами в цих умовах витісняла всі інші цілі, людина перебувала в постійному напруженні.

Дуже часто джерелом накопичення негативної енергії, свого роду несанкціонованими мітингами, ставали масові черги за товарами першої необхідності (особливо активно у великих промислових регіонах – Києві, Донбасі, західних областях). У них обговорювалися питання, які турбували в повсякденні практично кожну людину: дефіцит багатьох товарів першої необхідності, інфляційні процеси, тіньова економіка, зростання рівня злочинності, втрата віри в досягнення бажаних життєвих цілей за рахунок наполегливої праці; різка активація в су-

спільстві діяльності неформальних об'єднань; проваджувана владою економічна політика. У результаті активного обговорення наявних економічних негараздів отримання довго за-мовчуваної інформації про історичне минуле, екологічну ситуацію тощо відбувалася політизація суспільства» (*«Економічна історія України» за ред. В. Смоля*).

Роздивіться карикатури. » 1. Як криза економіки посилила соціальне розшарування й напругу в радянському суспільстві? » 2. Чому професії, пов'язані з постачанням і збутом товарів, потрапили до переліку найпрестижніших? » 3. Які деградаційні явища в царині суспільної моралі спричинила економічна криза?

– Чого це ваші продавці такі невеселі?
– А ви ж бачите: прилавки з оргскла зробили.

– Громадяни, не стійте, імпортерне взуття закінчується!

4. Чорнобильська катастрофа

Через рік після оголошення політики «перебудови», **26 квітня 1986 р.**, в Україні, неподалік від Києва, сталася найбільша в історії людства техногенна катастрофа. Два вибухи на енергоблоці № 4 **Чорнобильської АЕС** наблизили крах радянської економіки. Тяжкі наслідки катастрофи не подолані й досі. Вони впливатимуть на екологічний стан України впродовж життя багатьох поколінь.

Чорнобильська АЕС почала працювати в серпні 1977 р. із введенням в експлуатацію першого енергоблока; другий почав діяти в листопаді 1978 р.; третій і четвертий енергоблоки вступили в дію, відповідно, у 1981 і 1983 рр. Після цього атомна станція зрівнялася за потужністю з найбільшими у світі АЕС – «Боже» (Франція) і «Фукусіма» (Японія).

Від Чорнобильської катастрофи постраждали майже 5 млн осіб, забруднено радіонуклідами до 5 тис. населених пунктів Росії, Білорусі та України. Зокрема, в Україні забруднено 2293 населені пункти 74 районів, де проживало 2,6 млн осіб. Загальна площа забруднення в УРСР дорівнювала майже 54 тис. кв. км. Люди, які опинилися в зоні впливу руйнівних наслідків аварії, і досі переживають особисту трагедію. Стан їхнього здоров'я дедалі погіршується. Десятки тисяч людей пішли з життя. За оцінками експертів, економічний тягар, пов'язаний із ліквідацією наслідків аварії, становив для України до кінця 2015 р. 179 млрд доларів.

Керівництво країни намагалось применшити наслідки катастрофи. Про шкідливість радіоактивних викидів радянське населення попередили лише на дев'ятий день після катастрофи. Раніше лунали заспокійливі заяви. Горбачов натиснув на Щербицького, щоб першотравнева демонстрація в столиці України була, як завжди, масовою, хоча рівень радіації у місті загрозливо зростав.

↑ Зруйнований четвертий реактор ЧАЕС

У повідомленні оперативної групи політбюро ЦК КПРС від 4 червня 1986 р. заперечувалися оцінки катастрофи офіційними особами та пресою Заходу, «які заявляють про нібито істотну економічну та матеріальну шкоду, заподіяну поширенням невеликої кількості радіоактивних речовин». Фактично ж ця «невелика кількість» лише за вмістом цезію-137 (одного з головних компонентів радіоактивного забруднення біосфери) дорівнювала трьом сотням атомних бомб, еквівалентних скинутим на Хіросіму. Під впливом радіоактивного йоду, поки він містився в повітрі, щитоподібні залози мільйонів людей зазнали незворотних змін. А в чорнобильській хмарі був і радіоактивний стронцій, вплив якого на здоров'я відчуватиме не одне покоління людей.

Про наслідки катастрофи, яку М. Горбачов обережно називав аварією, громадяни України незабаром дізналися. Вони на власному досвіді переконалися, що ухвалення доленосних для них економіко-екологічних рішень за межами республіки є гостро небезпечним. Чорнобиль відіграв роль каталізатора суспільно-політичних процесів, які спричинилися до усвідомлення необхідності здобуття незалежності України.

Прочитайте фрагменти джерел. » 1. Чому інформація КДБ від 29 квітня мала на меті не інформування задля порятунку населення від радіації, а створення умов державної безпеки під час підготовки і святкувань «1 Травня – Дня міжнародної солідарності трудящих»? » 2. Чому влада в СРСР загалом та УРСР зокрема намагалася приховати правду про події на ЧАЕС як від своїх громадян, так і від країн Заходу? Як це узгоджувалося з політикою гласності?

ДОКУМЕНТ
2

З доповідної записки голови КДБ УРСР від 29 квітня 1986 р.: «Інформація, що надходить в КДБ УРСР, свідчить про те, що підготовка до святкування 1 Травня проходить у виключно здоровій політичній обстановці в республіці, в атмосфері високої суспільно-політичної та трудової активності трудящих щодо виконання історичних рішень XXVII з'їзду КПРС...»

ДОКУМЕНТ
3

З виступу Олеся Гончара (1989): «...Кому потрібно було в зараженому радіацією Чорнобилі влаштовувати показушні весілля, фальшиві гулянки, паради? Навіщо у дні всенародної жалоби було влаштовано першотравневу демонстрацію на Хрещатику, де оголені діти, нічого не підозрюючи, танцювали перед трибунами, потішаючи тих, котрі знали – зобов'язані були знати! – про весь трагізм ситуації?!»

↑ Першотравнева демонстрація на Хрещатику в Києві. 1986 р.

Прочитайте фрагмент джерела. Як у документі пояснюється зв'язок економічних та екологічних проблем в Україні з визріванням ідеї незалежності?

ДОКУМЕНТ
4

З Резолюції української асоціації незалежної творчої інтелігенції з приводу екологічного становища в Україні (січень 1989 р.): «Чорнобильська трагедія привернула увагу широких кіл громадськості України до екологічних проблем республіки, до стану її вод, землі та атмосфери. І ми раптом усвідомили собі, що живемо в гігантській душогубці, адже на території республіки, яка складає заледве 2,7 % від всієї площі СРСР, сконцентрована 1/4 всієї потужної промисловості країни. Причому найбільш небезпечних для природи її галузей: хімічної, металургійної, атомно-енергетичної. Це є не тільки наслідком значних природних ресурсів України, зокрема багатих її покладів корисних копалин, але й відсутністю справжнього господаря на власній землі...

Уряд республіки, який мав би регулювати й визначати напрямок розвитку і структуру промисловості України з врахуванням її шкідливих впливів на природу, виявився неспроможним протистояти диктату центральних міністерств і відомств, які нібито в загальносоюзних цілях під захистом центрального уряду планували розвиток підпорядкованих їм галузей промисловості чисто у своїх вузьких інтересах без огляду на небезпеку, яку вони створюють своєю варварською діяльністю. Екологічні проблеми України для мешканців Москви є далекими й незрозумілими, тому ми самі повинні підняти свій голос на захист власного здоров'я і самого життя...»

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Складіть речення про події та явища доби «перебудови», використавши поняття і терміни: *політика «прискорення», дефіцит, інфляція.*

2. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.

» Започаткована політика «прискорення» виявилася лише пропагандистським закликком. » «Прискорення» не могло дати відчутних результатів без глибоких якісних перетворень у системі виробничих відносин, без «розкріпачення» особистої ініціативи виробника, без перебудови економіки на ринкових засадах.

3. Проілюструйте конкретними фактами тези про події та явища доби «перебудови»: » Сподівання нового керівництва СРСР на подолання кризи традиційними засобами «вдосконалення» директивного управління народним господарством виявилися марними. » Нерішучість і половинчастість реформаторських кроків, відвертий саботаж ринкових перетворень призвели до господарського паралічу, що позначився на життєвому рівні населення.

4. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«У результаті “цукрової паніки” буквально за два-три дні вільна торгівля цукром перетворилася в агонію... Черги займають о 4–5 годині ранку... Цукру вистачає тільки частині очікувачів. Решта повертаються з пустими руками, проклинаючи всіх і все, починаючи від посадових осіб, закінчуючи перебудовою. Всі ті трирічні зусилля керівництва партії та праці народу можуть бути порушені дурними кроками тільки в одній торгівлі. Те, що відбувається й говориться в цих шумних і гнівних чергах, можна порівняти з найтяжчими роками війни й голоду».

5. Чому Чорнобильську катастрофу вважають каталізатором подій українського національного пробудження періоду «перебудови»?

37–38 Зростання суспільно-політичної активності громадян

Роки «перебудови» відзначалися чимдалі більшим зростанням політичної активності суспільства. Вона виявлялася в діяльності так званих неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх назвали на відміну від формальних, які створювалися до «перебудови» під контролем парткомів і підрозділів КДБ. Партійні та силові структури з особливим упередженням поставилися до організацій, які створювалися без узгодження з владою. Вони не були протизаконними, оскільки громадяни за всіма радянськими конституціями мали право на заснування об'єднань, союзів і спілок. Утім ця конституційна норма (як і багато інших) до лібералізації режиму не діяла.

Найбільшою неформальною організацією був Народний рух України. Утворення його у вересні 1989 р. надало потужного імпульсу суспільно-політичному життю України. У квітні – травні 1989 р. було започатковано громадсько-політичну **Організацію кримськотатарського національного руху.**

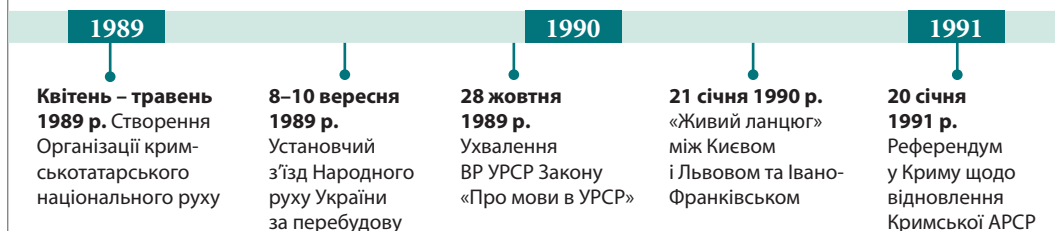
Зростання релігійності населення України, відновлення раніше заборонених церков, їхня орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчували кризу політики «войовничого атеїзму», запроваджувана комуністичним режимом.

1. Поява неформальних організацій

У середині 1980-х рр. в Україні функціонували десятки тисяч первинних осередків суспільно-політичного, фізкультурно-оздоровчого, природничо-пізнавального та інших напрямів, які охоплювали понад 1,5 млн осіб – від піонерів до пенсіонерів. Ідеологи партії разом із чекістами ретельно оберігали ці організації від проникнення «екстремістських елементів».

Ініціатива у створенні перших неформальних організацій належала колишнім політ'язням і не ув'язненим владою дисидентам та шістдесятникам. У серпні 1987 р. вони спільно зі студентською молоддю створили в Києві **Український культурологічний клуб (УКК)**. Проблеми, що їх обговорювали на зборах УКК, не виходили за межі історії та культури, але членів цієї організації цікавили «білі плями» радянської історії. Через це вони неминуче ставали в опозицію до радянської влади.

У жовтні 1987 р. у Львові заявило про початок діяльності **Товариство Лева**. Воно об'єднувало національно свідому молодь, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів. Тоді ж члени Міжнародного ПЕН-клубу І. Калинець,

М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний та інші створили Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції.

Реакцією на катастрофічні наслідки Чорнобильської катастрофи стало заснування в грудні 1987 р. екологічної **асоціації «Зелений світ»**. Фундаторами об'єднання були Спілка письменників і Спілка кінематографістів України. У березні 1988 р. на республіканському екологічному семінарі в київському Будинку кіно головою «Зеленого світу» обрали письменника Юрія Щербака.

На основі Української Гельсінської групи (УГГ) у березні 1988 р. сформувалася організація республіканського масштабу – **Українська Гельсінська спілка (УГС)**. Її лідером став Л. Лук'яненко, звільнений тільки в грудні того року.

У **1987 р.** відновилося видання **журналу «Український вісник»**, що нелегально виходив у Львові до арешту в 1972 р. його редактора В. Чорновола, який знову очолив журнал. **Тепер це було перше в Україні легальне незалежне громадсько-політичне видання**, що приділяло велику увагу публікації раніше приховуваних історичних документів. «Український вісник» висвітлював також боротьбу з режимом в'язнів сумління (деякі з них ще перебували в таборах), друкував твори письменників, які раніше через цензуру не могли пробитися до читача. Після оформлення УГС журнал «Український вісник» став її офіційним друкованим органом.

У **лютому 1989 р.** відбулася **установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка**. За безпосередньої участі цієї організації і під тиском громадськості в жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР ухвалила **Закон «Про мови в Українській РСР»**. Цей документ юридично **закріплював державний статус української мови**. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, що мешкали на території України, і створено умови для розширення сфери функціонування української мови як мови корінного населення. Відповідно до закону впродовж п'яти років українська мова мала замінити російську в державних установах. Проте реальний механізм контролю за виконанням закону не передбачався. Не брався до уваги й фактор спротиву його запровадженню. У державному бюджеті не передбачили матеріальні витрати на впровадження української мови у діловодство. Тому закон здебільшого залишався на папері.

З осені 1988 р. «перебудовний» процес почав вислизати з рук його керманичів. У Львові, Києві, Вінниці й Хмельницькому **пройшли перші масові мітинги неформальних об'єднань**.

Центром політичної активності в Україні, безперечно, був Львів. Зі зрозумілих причин русифікація мало торкнулася Західної України. Населення її особливо боляче сприймало обмеження сфери дії української мови. 13 червня 1988 р. після заборони місцевою владою проведення установчих зборів Товариства української мови ім. Т. Шевченка львів'яни розпочали численні акції протесту. Вони протестували проти закриття шкіл з українською мовою навчання, витіснення рідної мови зі сфери державного управління, судочинства, книговидання, засобів масової інформації. На площі перед Львівським університетом регулярно проводилися мітинги, учасники яких вимагали скасування привілеїв для компартійно-радянської номенклатури, звільнення політичних в'язнів, розширення прав союзних республік тощо. На ці мітинги під пам'ятником І. Франкові збиралися від 20 до 50 тис. осіб.

Перший масовий мітинг у Києві відбувся 13 листопада 1989 р. біля Республіканського стадіону. Його організаторами стали «Зелений світ», клуб

«Спадщина», студентське товариство «Громада». На мітингу гостро порушувалося питання про відповідальність конкретних посадових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького та голови Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко за приховування руйнівного впливу Чорнобильської катастрофи на здоров'я людей і невжиття оперативних заходів після вибуху четвертого енергоблока.

↑ Мітинг «Чорнобиль не повинен повторитися». Київ, 1989 р.

Прокоментуйте гасла під час мітингу в Києві. Які політичні ідеї втілено в кожному з них?

Улітку 1989 р. у Радянському Союзі спалахнув **масовий шахтарський страйк**. Уперше за роки радянської влади роботу припинили одночасно багато підприємств. Страйк розпочався в Кузбасі. На знак солідарності із кузбасівцями 15 липня припинили роботу працівники однієї з дільниць шахти «**Ясинівська Глибока**» в Макіївці. Страйк швидко поширювався, і 21 липня в Україні припинили працю майже півмільйона шахтарів у Донецькому та Львівсько-Волинському вугільних басейнах. Найбільше робітників не задовольняли навіть не умови праці (зокрема, її небезпека через переважно застарілі засоби виробництва), а дефіцит продовольчих і промислових товарів, низька заробітна плата.

2. Народний рух України за перебудову

Національний рух за років «перебудови» був нерозривно пов'язаний з виникненням і розвитком масової організації, яка так і називалася: **Народний рух України за перебудову**. У листопаді 1988 р. компартійний комітет Спілки письменників України створив ініціативну групу сприяння перебудові на чолі з **І. Драчем**. Вона розпочала роботу з формування неpartійної масової організації. В. Щербицький зробив усе, щоб перешкодити появі масової громадської організації, альтернативної державній партії. У пресі розгорнулася кампанія дискредитації членів ініціативної групи.

➔ Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. 8 вересня 1989 р.

Попри спротив номенклатури, 8–10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України. У ньому взяли участь 1109 делегатів від 1247 первинних осередків. 85 % делегатів були українцями, п'ята частина мала партійні квитки, семеро з десяти – вищу освіту. Приблизно половину делегатів представляли західні, понад третину – центральні регіони республіки. Кількість членів Руху зі східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у творенні нової організації. Головою НРУ делегати з'їзду обрали поета **І. Драча**, керівником секретаріату – **М. Гориня**.

28 вересня 1989 р. у «Літературній Україні» була оприлюднена програма НРУ, що її ухвалив установчий з'їзд. Вона не містила вимог негайного здобуття незалежності України й орієнтувала на підтримку тих реформаторських сил у КПРС, які розпочали перебудовну політику. Компартійно-радянському керівництву, яке звикло до політичної монополії, було важко боротися з чимдалі більшим впливом на маси з боку конкурентної політичної сили.

Розгортаючи роботу в масах, Народний рух апелював передусім до «білих плям» радянської історії. Найпотужнішою та найзначнішою виявилася акція «Українська хвиля», організована на відзначення річниці возз'єднання двох українських народних республік 22 січня 1919 р.

У неділю, 21 січня 1990 р., на відзначення річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР 1919 р. Рух спромігся вивести на автомобільну трасу Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ сотні тисяч людей (за вочевидь применшеними даними МВС УРСР – 450 тис.). У зазначений момент вони взяли за руки й утворили «живий ланцюг», який символізував єдність українців Заходу і Сходу. У рамках акції «Українська хвиля» у шести областях відбулося 30 мітингів. Найбагатолюдніші мітинги пройшли у Львові (20 тис. осіб), Тернополі (20 тис.), Києві (16 тис. осіб). Так було вперше відзначено День соборності України.

Прочитайте фрагмент джерела. Які політичні ідеї сформульовано у програмних документах новоутвореної організації?

ДОКУМЕНТ
1

Із програми Народного руху України за перебудову: «Головною метою діяльності Рух вважає:

– побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, у якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки;

– створення суверенної української держави...

Стрижневим питанням у ділянці економіки Рух вважає подолання економічного відчуження трудівників від власності на засоби виробництва і продукції, яка виробляється ними. Розв'язання цього питання пов'язано з денационалізацією засобів виробництва (певної частини), децентралізацією управління, з демократизацією господарського життя і надання робітникам і селянам права самим розпоряджатись результатами своєї праці».

«Живий ланцюг» на відзначення Акту Злуки УНР та ЗУНР. Київ, 21 січня 1990 р.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. У чому представники радянської номенклатури вбачали небезпеку розгортання Народного руху України за перебудову? » 2. Чому серед загроз окремо наголошено на намірах організації змінити принципи економічного життя в республіці?

3 доповідної записки Прокуратури УРСР, КДБ УРСР до Президії Верховної Ради УРСР щодо пропозицій протидії створенню Народного руху України за перебудову (1989 р., 22 квітня): «Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в республіці, дозволяють зробити висновок про те, що в демократичному русі останнім часом активізувалася діяльність різних соціальних груп населення навколо створення Народного руху України за перебудову. Особливо помітне поживлення відзначається після опублікування проекту його програми. Крім цього, сформувалися і функціонують інші самодіяльні громадські об'єднання, які також поділяють ідею створення названого руху...

Такі ініціативи не завжди контрольовані й керовані, можуть бути легко використані окремими особами в інтересах своїх екстремістських прагнень і, отже, на шкоду перебудові й демократії.

Всупереч Конституції СРСР, яка закріпила роль КПРС як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, проект створює передумови для перетворення руху в силу, альтернативну партії, має намір поширити його вплив на сфери державного й суспільного життя, тим самим фактично контролювати всі елементи політичної системи радянського суспільства, не будши підконтрольним нікому.

Суперечить закону і положення про виняткову власність республіки на землю, води, корисні копалини, енергоресурси, підприємства, комунікації, оскільки, згідно з Конституцією СРСР, вони є надбанням усього народу. Таким чином, проект зазіхає на економічну систему радянського соціалістичного суспільства, ігнорує ту обставину, що в створення і розвиток господарського комплексу республіки вкладені праця і кошти інших союзних республік, всієї держави...»

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«У період перебудови сталася знакова подія: об'єднання потенціалу творчої інтелігенції, яка обстоювала українську культуру, українську мову й історію, та політичних сил, політичного руху, позначеного багаторічною боротьбою з російсько-радянською

окупацією. Цього об'єднання дуже боялася влада й намагалася йому перешкодити. Як згадував Іван Драч, влада прагнула не допустити "єднання оцих двох сил: тої сили підземної, так би мовити, яка була десь по тюрмах сиділа, верталася із сибірів, верталася з заслань, і цієї легальної письменницької сили..."» (український історик В. Даниленко).

3. Відродження релігійного та церковного життя

У середині 1980-х рр. майже всі легальні церковні громади представляли **Російську православну церкву (РПЦ)**. Радянська влада завжди переслідувала РПЦ як найвпливовішу в країні конфесію. Водночас вона надавала їй ієрархам можливість легально діяти під гласним (з боку рад у справах релігії при урядах союзних республік) і негласним (з боку КДБ) контролем. В Україні РПЦ мала особливо розвинену мережу громад – удвічі більшу (приблизно 4 тис.), ніж у Росії. Майже половина православних церков перебували в західних областях, де рівень релігійності населення був особливо високим. Парафії цього регіону дісталися РПЦ у спадок після заборони в 1946 р. греко-католицької церкви.

Піднесення національно-визвольного руху в роки «перебудови» яскраво виявилось в релігійній сфері. Передусім улітку 1987 р. розпочався рух за легалізацію Української греко-католицької церкви. УГКЦ оголосила про вихід з підпілля й утворила Комітет захисту, який розгорнув петиційну кампанію. Під її впливом громадськість зверталася до радянського уряду з вимогою зареєструвати церкву.

1 жовтня 1989 р. на демонстрації та мітингу греко-католиків у Івано-Франківську були схвалені тексти телеграм Папі Римському Івану Павлу II і генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову напередодні їх зустрічі у Ватикані (її було заплановано на 1 грудня). У телеграмах містилося прохання прискорити процес легалізації УГКЦ. **1 грудня 1989 р. під час візиту до Ватикану Горбачов заявив про скасування заборони Української греко-католицької церкви.**

Домовленість між М. Горбачовим і верховним главою УГКЦ Іваном Павлом II про розв'язання назрілих проблем, а також нова політична ситуація, що виникла в західних областях унаслідок перемоги Демократичного блоку на виборах до Верховної Ради УРСР, сприяли реалізації вимог УГКЦ, зокрема переданню греко-католикам Львівського собору Св. Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся **Мирослав Любачівський**.

Боротьба УГКЦ за легалізацію стала прикладом для духовництва й вірян іншої забороненої радянською владою конфесії – **Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)**. Діяльність УАПЦ за офіційне визнання теж була складником процесу українського національного відродження. Завдяки підтримці суспільства рух за легалізацію УАПЦ ставав дедалі потужнішим. Якщо в листопаді 1989 р. в Україні діяло 30 парафій УАПЦ, то в січні 1990 р. – уже понад 200. **5–6 червня 1990 р. у Києві відбувся Всеукраїнський православний собор.** Він затвердив відродження УАПЦ і обрав патріархом Київським і всієї Руси-України керівника Північноамериканської митрополії УАПЦ **митрополита Мстислава (Скрипника)**. Патріарх Мстислав об'єднав УАПЦ в Україні з УАПЦ у США та діаспорі.

Зважаючи на політичну та релігійну ситуацію, архієрейський собор РПЦ, який зібрався в Москві наприкінці січня 1990 р., пішов на певні поступки

православним ієрархам України. Єпархії, громади й монастирі на території УРСР були виділені в окрему адміністративну одиницю – екзархат. Екзархат набув самостійності в управлінні й почав іменуватися **Українською православною церквою (УПЦ)**. Щоправда, московська патріархія не надала УПЦ внутрішнього самоврядування і залишила за собою можливість втручатися у будь-які питання церковного життя.

← Повернення з еміграції предстоятеля УГКЦ кардинала Мирослава Любачівського до України. Львів, 31 березня 1991 р.

4. Створення Організації кримськотатарського національного руху. Відновлення Кримської АРСР

Громадські рухи під гаслами «перебудови» активізувалися й серед кримських татар. У квітні – травні 1989 р. було створено громадсько-політичну **Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР)**. Її головою став **М. Джемілев**. Прагнення кримськотатарських активістів підтримували й українські неформальні організації. В останній день роботи установчий з'їзд Народного руху України за перебудову схвалив заяву «На підтримку прагнень кримськотатарського народу», у якій наголошувалося: *«Найсвідоміші сини і доньки України зазнавали всіляких утисків та нагінок за підтримку законних прагнень кримськотатарського народу повернутися на свою Батьківщину й відновити свої національно-культурні та територіальні права»*. Народний рух звернувся до всіх громадян України із закликом допомогти кримським татарам відродити їхню автономію, культуру, освітню мережу, державність.

Під тиском численних акцій **влада була змушена дозволити кримським татарам повернутися на історичну батьківщину**. Хоча повернення депортованого народу наражалося на перешкоди (подекуди вельми винахідливі) з боку центральної та місцевої влади, влітку 1991 р. на Кримському півострові мешкало вже 135 тис. кримських татар.

Кримська обласна рада в листопаді 1990 р. ухвалила декларацію про державний і правовий статус Криму, в якій призначила на **20 січня 1991 р. референдум серед кримчан щодо відновлення Кримської АРСР**. Керівництво Організації кримськотатарського національного руху на чолі з М. Джемілевым заявило, що референдум російськомовного населення, переселеного на півострів після депортації кримських татар, буде грубим зневаженням прав кримськотатарського народу й не матиме юридичної сили.

Проте референдум відбувся у встановлені строки. Обласна рада сформулювала внесені на референдум запитання в такій формі: *«Ви за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника союзного договору?»*. Отже, йшлося не про відновлення ліквідованої в 1945 р. автономії, а про бажання облради бачити Крим суб'єктом СРСР та навіть учасником союзного договору, що автоматично заперечувало належність області Україні. Однак наміру передати півост-

рів Росії, хоча таку пропозицію активно пропагували, у кримських депутатів не було. Вони воліли отримати в рамках Радянського Союзу статус, рівновеликий з Україною і Росією. Позитивно на винесене запитання відповіли 1 млн 343,9 тис. кримчан, які взяли участь у референдумі. Проти висловилися 81,3 тис. (5,64 % від кількості тих, хто проголосував).

Не очікуючи офіційної реакції вищих органів влади СРСР та не заслухавши делегацію Організації кримськотатарського національного руху, яка терміново прибула до столиці УРСР, Верховна Рада 12 лютого 1991 р. ухвалила закон, за яким у межах території Кримської області відновлювалася Кримська АРСР у складі УРСР.

ОКНР висунула ідею скликання першого після 1917 р. **загальнонаціонального Курултаю**. Він відкрився у Сімферополі 26 червня 1991 р. У його роботі взяли участь близько 300 делегатів із Криму та республік Середньої Азії, а як гості – представники кримськотатарських організацій Туреччини, активісти Народного руху України, Української республіканської партії, деякі народні депутати СРСР та УРСР.

28 червня 1991 р. Курултай опублікував **Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу**, ідентичну документам, оприлюдненим на рік раніше союзними й автономними республіками СРСР. Курултай представників кримськотатарського народу, будучи обраний демократичним шляхом на всій території СРСР і виступаючи від імені всього кримськотатарського народу, **проголосив утворення Меджлісу – вищого повноважного представницького органу**. Меджліс мав діяти згідно з волею народу, висловленою Курултаєм.

Проаналізуйте принципи, які проголошував у своїй декларації Курултай. Чому російськомовне населення півострова зустріло багнетами декларацію Курултаю? Чому вона не знайшла підтримки серед владних кіл ані в Києві, ані в Москві?

ДОКУМЕНТ 4

«– Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він володіє правом на самовизначення. Політичне, економічне, духовне й культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його суверенній національній державі.

– Відносини між кримськими татарами та національними й етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на засадах взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів; має забезпечуватися суворе додержання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей, незалежно від етнічної належності.

– Кримська АРСР, відновлювана не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 р. і не визнається Курултаєм у такому вигляді.

– Земля та природні ресурси Криму, включаючи оздоровчо-рекреаційний потенціал, є основою національного багатства кримськотатарського народу і джерелом добробуту всіх жителів Криму. Вони не можуть використовуватися поза волею і згодою кримськотатарського народу.

– У разі протидії державних органів або яких-небудь інших сторін досягненню цілей, проголошуваних Курултаєм і цією декларацією, Курултай доручає Меджлісу домагатися визнання за кримськими татарами статусу народу, який веде боротьбу за своє національне звільнення, і діяти згідно з цим статусом».

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

ДОКУМЕНТ
5

«Оскільки утворенням автономії особливі інтереси кримськотатарської спільноти забезпечувалися лише мінімальною мірою, етноконфліктність на півострові не тільки не зменшилася, але виявляла тенденцію до зростання. Організація автономії за суто територіальним принципом, без належного врахування ролі й місця кримських татар в історії Криму дала формальну підставу їхнім лідерам добиватися зміни політико-правового статусу автономії» (українська дослідниця Я. Верменич).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** **»** «Живий ланцюг» між Києвом, Львовом та Івано-Франківськом **»** Проведення установчого з'їзду Народного руху України за перебудову **»** Референдум у Криму щодо відновлення Кримської АРСР **»** Створення Українського культурологічного клубу (УКК).
- 2. Складіть речення про події та явища доби «перебудови», використавши назви неформальних організацій:** Український культурологічний клуб (УКК), Товариство Лева, асоціація «Зелений світ», Українська Гельсінська спілка (УГС), Народний рух України за перебудову, Організація кримськотатарського національного руху; церковні організації – РПЦ, УГКЦ, УАПЦ, УПЦ.
- 3. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження.**

За доби «перебудови» компартійні та радянські органи влади прагнули зберігати контроль за суспільно-політичним життям у державі.
- 4. Проілюструйте конкретними фактами тези про події та явища доби «перебудови»:**

» Лібералізація політичного життя зумовила появу в республіці великої кількості неформальних організацій. **»** За часів «перебудови» відбулося релігійне відродження українського суспільства.
- 5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.**

«Ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання... висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію» (зі статуту Організації кримськотатарського національного руху).
- 6. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження.**

«Навесні 1985 року, прагнучи стримати негативні тенденції, лідери партії-держави проголосили новий курс – оновлення соціалізму, демократизації радянського суспільства. Вони планували здійснити помірковані реформи, щоб підновити існуючу систему і надати їй динамізму. М. Горбачов невтомно повторював, що метою перетворень є всебічне вдосконалення соціалізму, прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, а в кінцевому підсумку – значне підвищення рівня життя людей. Однак практичні наслідки такої політики викликали тільки розчарування і розвіяли віру в перебудову. Радянська тоталітарна система пережила всеохопну формаційну кризу й зазнала остаточного краху. Україна ступила на шлях незалежного демократичного розвитку» (український історик В. Баран).

39–40 Суверенізація УРСР

Прагнучи зберегти контроль за суспільно-політичним життям, партійні реформатори зважилися **на конституційну реформу, яка була покликана надати реальну владу радам**. Унаслідок її запровадження КПРС втратила ознаки державного інституту влади. Повновладдя рад докорінно змінювало характер радянської влади. Повернення виборцям їхніх прав на вільний вибір органів влади означало, що компартійно-радянська влада в СРСР позбувалася тоталітарного характеру. Держава чимдалі більше залежала від суспільства, а не суспільство від держави.

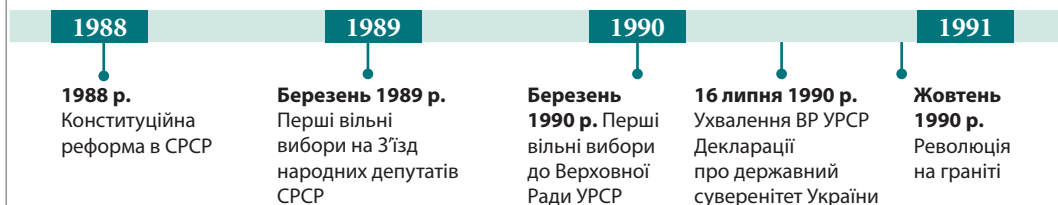
У 1989–1990 рр. **відбулися вільні вибори органів радянської влади всіх рівнів**. Комуністична партія зберегла після виборів контроль над радами. Тільки в західних областях УРСР компартійно-радянська номенклатура була відсторонена від радянських органів влади. Тут виник такий незвичний феномен, як антикомуністична радянська влада. Вільні вибори зміцнили національно-визвольний рух, спрямований на суверенізацію України. Українська компартійно-радянська номенклатура почала відвертатися від центру й шукати підтримки у власного народу. Врешті-решт, у ситуації загальної кризи вона підтримала висунуте Народним рухом гасло суверенізації України. Верховна Рада майже одностайно ухвалила **Декларацію про державний суверенітет України**.

1. Конституційна реформа 1988 р.

Перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР

Коли спроби реформування економіки зайшли в глухий кут, М. Горбачов дослухався до думки так званих демократів у своєму оточенні, які радили здійснити кардинальну політичну реформу. На XIX партійній конференції (1988) генсек висунув проект конституційної реформи. Вона передбачала передавання всієї повноти влади радам. Партійні органи мали залишити за собою лише ідеологічні функції. Раніше секретарі партійних комітетів мали право втручатися в діяльність радянських органів влади, не відповідаючи за наслідки втручання. Розрахунок був на те, що КПРС як монопольна політична сила витримає випробування вільними виборами, збагатиться новими керівними працівниками, що їх висунули громадяни, й посилить свій вплив на суспільство.

Щоб члени ЦК КПРС і депутати Верховної Ради СРСР погодилися на конституційну реформу, Горбачов запропонував специфічну виборчу процедуру: дві третини депутатів (1500) обиралися на прямих виборах із довільною кількістю кандидатів на одне депутатське місце, а одна третина (750) висувалася офіційно зареєстрованими організаціями: КПРС, комсомолом, профспілками,

науковими товариствами, творчими спілками тощо. Усі вони будувалися на засадах «демократичного централізму», тобто перебували під контролем партійного керівництва. Щоправда, АН СРСР висунула серед інших Андрія Сахарова, який у край не задовольняв кремлівське керівництво.

Вищим органом представницької влади ставав З'їзд народних депутатів.

У березні 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР. На всіх попередніх виборах висувався один кандидат від «блоку комуністів та безпартійних», якого ретельно відбирали в партійних комітетах. По суті, це були вибори без вибору. Натомість тепер, згідно із Законом «Про вибори народних депутатів», що його ухвалила Верховна Рада СРСР, вирішальне слово у визначенні депутатів надавалося виборцям. На один мандат могли претендувати кілька кандидатів. В Україні виборці провалили багатьох високопосадових функціонерів.

Вибори створили дворівневу парламентську систему: З'їзд народних депутатів СРСР і сформований з його складу таємним голосуванням постійний орган – Верховну Раду СРСР. Головою останньої став М. Горбачов.

Восени 1989 р. були внесені важливі поправки до закону про вибори до Верховної Ради УРСР та до місцевих рад. Відповідно до них депутатів обирали тільки у виборчих округах. Не передбачалося органу влади, подібного до З'їзду народних депутатів СРСР.

Напередодні виборчої кампанії в УРСР сформувався **Демократичний блок**. До нього увійшли 43 громадські організації та групи (осередки НРУ, «Меморіал», УГС, «зелені» та ін.). У виборчому маніфесті були проголошені такі гасла, як досягнення реального політичного й економічного суверенітету України, створення багатопартійної системи, рівноправність усіх форм власності, розроблення нової конституції, реальна свобода віросповідання.

4 березня 1990 р. відбулися перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Вони відзначалися активністю: на дільниці з'явилися 85 % тих, хто був внесений до виборчих списків. Бюлетені містили по одній кандидатурі лише в чотирьох округах із 450.

Вибори засвідчили, що компартійно-радянський апарат контролював ситуацію. Демократичний блок зазнав поразки. Номенклатура перемогла в усіх областях, окрім Львівської, Івано-Франківської й Тернопільської. У цих трьох областях за кандидатів Демократичного блоку віддали голоси 85 % виборців, тож комуністичні депутати опинилися в опозиції.

← Пікетувальники біля будівлі Верховної Ради УРСР. Київ, 15 травня 1990 р.

Роздивіться фотодокумент. Які гасла на транспарантах свідчать про обстоювання пікетувальниками ідеї незалежності України? Унаслідок яких обставин суспільно-політичного життя в УРСР стало можливим швидке поширення цієї ідеї?

2. Зародження багатопартійності

На початку 1990-х рр. з'явилися перші політичні партії, альтернативні КПРС-КПУ. **Українська національна партія (УНП)** була утворена у Львові ще в жовтні 1989 р., але на початок 1991 р. вона налічувала лише півтори сотні членів. **У квітні 1990 р.** у Києві відбувся установчий з'їзд **Української республіканської партії (УРП)**, а у Львові – **Української християнсько-демократичної партії (УХДП)**. УРП охопила відразу майже всі області України, оскільки спиралася на осередки та кадри УГС. На першому з'їзді УРП були присутні делегати від 28 філій і 219 осередків, які об'єднували 2300 членів партії. На початок 1991 р. чисельність УРП зросла до 7646 членів і кандидатів, з-поміж яких були 10 народних депутатів Верховної Ради України. Основною метою партії було визначено створення Української самостійної держави. У національному питанні проголошувалася рівність громадян незалежно від походження та національності. Наголошувалося на праві кримських татар на організоване повернення в Україну. УХДП теж пов'язувала питання державності з досягненням політичної незалежності, акцентуючи на потребі відновлення національної символіки й наданні українській мові статусу державної.

У червні 1990 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка відбулася установча конференція **Ліберально-демократичної партії**. У вересні в Теревовлі створено **Демократичну партію України (ДемПУ)**, а в Києві – **Партію зелених України**. У грудні 1990 р. засновано **Партію демократичного відродження України**. Це була партія депутатів: кожний п'ятий член мав мандат рад різного рівня.

Утім стихійно створювана багатопартійна система була специфічною. На початок 1991 р. усі партії (їх було 13), окрім комуністичної, мали сукупну чисельність 30 тис. осіб, натомість КПУ – 2 млн 964 тис. Процес реформування КПУ в умовах гострої суспільно-політичної кризи не розпочинався, й активно діяти в нових умовах вона не могла. Майже всі комуністи виявилися пасивними спостерігачами подій, що розгорталися на їхніх очах.

На підставі інформації, викладеної в підручнику та інтернеті, складіть таблицю «Зародження багатопартійності в УРСР». Чому КПУ не могла активно діяти в нових умовах? У чому виявлялася нездатність партії до реформування? Чи можна вважати це наслідком кризи суспільно-політичної системи тоталітарної держави? Відповідь обгрунтуйте.

Таблиця. Зародження багатопартійності в УРСР

Назва партії	Час створення	Програмні ідеї

3. Ухвалення Декларації про державний суверенітет України

Після виборів у березні 1990 р. Верховна Рада УРСР уперше почала працювати як парламент – на постійній основі. В ній сформувалися **два блоки: парламентська більшість «За суверенну радянську Україну» на чолі з О. Морозом і опозиційна «Народна рада» з лідером І. Юхновським**. Сесію Верховної Ради транслювали по радіо й телебаченню, полеміка між депутатами впливала на

Суверенітет – риса, притаманна державі, яка полягає в незалежності від інших держав та самостійності в урегулюванні внутрішніх проблем. Складниками суверенітету є контроль за територією, незалежність, вільний від зовнішнього втручання політичний, соціальний та економічний устрій тощо.

настрої суспільства. Головою парламенту обрали першого секретаря ЦК Компартії України **В. Івашка**. У червні він звільнився з партійної посади.

У Москві на З'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. **М. Горбачова обрали президентом СРСР**. Запровадженням цієї посади він зміцнив своє владне становище в державі. Одночасно було скасовано 6-ту статтю Конституції СРСР, що визначала КПРС як керівну і спрямовуючу силу суспільства, ядро його державних і громадських організацій.

12 червня 1990 р. Верховна Рада Російської Федерації з ініціативи голови Верховної Ради

РРФСР Б. Єльцина ухвалила декларацію про державний суверенітет.

Приклад Росії надихнув і підштовхнув українських парламентарів до історичного кроку. **16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенітет України була ухвалена** абсолютною більшістю голосів. Депутати задовольнили прохання голови ВР УРСР В. Івашка про відставку. Він дав згоду балотуватися на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Серед 27 претендентів на посаду голови Верховної Ради УРСР реальні шанси мав тільки другий секретар ЦК КПУ **Леонід Кравчук**. 18 липня 1990 р. він був обраний.

Компартія України залишалася «складовою і невіддільною» частиною КПРС, дисциплінованим провідником волі союзних структур влади. Питання про організаційне відокремлення від КПРС, яке дедалі частіше ставили рядові комуністи, політбюро ЦК КПУ вважало єретичним. Але таким його не вважали мільйони громадян України, які воліли наповнити Декларацію про державний суверенітет реальним змістом. Зважаючи на настрої населення, частина комуністичної більшості Верховної Ради почала віддалятися від ЦК КПУ. Так звані **суверен-комуністи** об'єднувалися навколо Л. Кравчука. Останній взяв курс на реальну суверенізацію УРСР.

Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став Закон «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р.

➔ Зал засідань Верховної Ради УРСР під час ухвалення Декларації про державний суверенітет України. Виступає голова Ради Міністрів УРСР В. Масол. Київ, 16 липня 1990 р.

Прочитайте фрагменти з Декларації про державний суверенітет України. Оберіть один із фрагментів і прокоментуйте його. У чому полягає історичне значення документа?

ДОКУМЕНТ
1

«Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ. Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення...

II. НАРОДОВЛАДДЯ. Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України...

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО. Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди...

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ. ...Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю...

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК. ...Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя...

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА. Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

4. Революція на граніті

«Народна рада» в українському парламенті прагнула розпочати передбачуваний радянськими конституціями процес виходу із СРСР. Натомість загально-союзний центр на чолі з М. Горбачовим і російський лідер Б. Єльцин, борючись одне з одним за владу, були єдині в намаганні запобігти розпаду країни. Росія першою із союзних республік проголосила Декларацію про державний суверенітет, але заявила в ній *«про рішучість створити правову державу у складі оновленого Союзу РСР»* і про об'єднання РФ з іншими республіками *«на основі Договору»*.

Небажання Верховної Ради УРСР здійснювати задекларовані революційні перетворення спричинило протести в суспільстві. **На початку жовтня 1990 р. в Києві розпочалося голодування студентів під політичними гаслами.**

Київські студенти висунули три вимоги: 1) достроково припинити повноваження Верховної Ради УРСР і призначити нові вибори на багатопартійних засадах восени 1991 р.; 2) ухвалити закон про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; 3) не допустити підписання Союзного договору. Львівські студенти доповнили ці вимоги ще двома: затвердити рішення про проходження військової служби громадянами України виключно в межах республіки та відправити у відставку голову Ради Міністрів УРСР В. Масола.

← Наметове містечко на площі Жовтневої революції у Києві під час Революції на граніті. Жовтень 1990 р.

У наметовому містечку на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності) було до півсотні наметів.

У голодуванні брало участь 158 студентів із Києва, Львова, Дніпропетровська, Івано-Франківська та інших міст. Містечко рясніло плакатами: «*Наше ярмо: 239*, КДБ, КПУ*», «*Комуністам – комунізм, Україні – свободу*», «*КПРС – на смітник історії*» та іншими. Учасників голодування регулярно доправляли до 14-ї лікарні, де їм у разі потреби надавали медичну допомогу.

11 жовтня в Києві відбулася 100-тисячна демонстрація на підтримку студентів-голодувальників. Мітинги й демонстрації солідарності пройшли в Донецьку, Горлівці, Херсоні, Дніпропетровську, Тернополі, Рівному, Кременчуці. У центрі Житомира, Донецька і Сум були організовані наметові містечка голодувальників. 16 жовтня в Києві голодувало вже 298 студентів, 27 з них – від першого дня.

17 жовтня Верховна Рада УРСР затвердила постанову, яка частково задовольнила вимоги протестувальників, після чого припинилося голодування студентської молоді. Однак реального результату, як виявилось, студенти досягли тільки в одному пункті своїх вимог – кадровому. Голова уряду В. Масол був звільнений, на його місце призначили першого заступника – В. Фокіна.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Яку кардинальну зміну в суспільно-політичному житті України, зокрема в протестному русі, порівнюючи з дисидентським рухом, засвідчують щоденникові нотатки О. Гончара? » 2. Які події, на вашу думку, мали вирішальне значення для таких змін? » 3. Які фрагменти спогадів указують на кризу влади в УРСР? » 4. Чому студентські протести називають Революцією на граніті?

* Парламентська більшість «За суверенну радянську Україну» мала неофіційну назву «група 239». Такою кількістю голосів Л. Кравчук був обраний Головою Верховної Ради.

Зі «Щоденника» *Олеся Гончара*: «До Києва стягуються війська. Біля Верховної Ради омонівці вчинили розправу над тернопільськими жінками... Місто вирує тривожно. На Хрещатику, розкинувши намети, оголосили голодівку студенти на знак протесту проти нав'язування Союзного договору. Девіз – “Краще вмерти, ніж жити в Радянському Союзі”. Бачу мученицькі юні обличчя. Серце розривається... На підтримку голодуючим прибули студенти з Омська, з Іркутська... Десятки тисяч студентів Києва вийшли на Хрещатик... У Верховній Раді України вже лунають голоси з вимогою... запровадити надзвичайний стан в Україні, тобто потопити студентські страйки в крові... Страшні ці в парламенті! Юхновський як голова комісії доповідає їм про вимоги голодуючих студентів, про те, що звідчайні молоді люди готові на все “аж до масового самоспалення”, а у відповідь йому – регіт, жирне іржання цих парламентських жеребців! І серед таких – жити? Від таких ждати гуманних законів? Ні, неможливий з ними ніякий мир, ніяке порозуміння».

➔ 8 жовтня 1990 р. наметове містечко відвідав Олесь Гончар, визнав вимоги студентства цілком справедливими. Наступного дня він залишив лави КППС, мотивуючи рішення тим, що «з такими, з безмежно жорстокими, що глумливим сміхом зустрічають трагедію власного народу, страждання дітей України, я не хочу мати нічого спільного»

Проаналізуйте таблицю-схему. Прокоментуйте твердження, проілюструвавши кожне конкретними історичними фактами.

Наслідки процесу «перебудови» в політичному та соціально-економічному житті України

- ➔ Утвердження «повновладдя рад», тобто ліквідація диктатури компартійних вождів над суспільством – основи основ радянської форми тоталітаризму.
- ➔ Повернення історичної пам'яті народу внаслідок запровадження політики гласності та її переростання у свободу слова.
- ➔ Утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, що означало припинення війни держави з релігією та церквою, ліквідацію конфронтації наддержав на світовій арені, формування повномасштабних зв'язків українського народу з його діаспорою в країнах Заходу, створення умов для безперешкодного економічного, культурного й гуманітарного спілкування громадян України з народами по той бік колишньої «залізної завіси».
- ➔ Крах командно-адміністративних методів керівництва економічним життям, який розчистив шлях до утвердження ринкових методів господарювання.
- ➔ Перетворення суто формальних конституційних засад радянської державності на цілком реальні, що зумовило суверенізацію УРСР і поетапне перетворення її на політично незалежну державу.

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку історика. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Студентська революція на граніті, яку нині називають першим українським Майданом, була успішним ненасильницьким політичним протестом проти чинної тоді комуністичної влади в Україні. Разом з іншими акціями громадянської непокори, що охопили Україну в жовтні 1990 р., вона заклала традиції демократичних форм протесту» (український історик В. Даниленко).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. **Установіть хронологічну послідовність подій:** **»** Революція на граніті **»** Конституційна реформа **»** Перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР **»** Прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.
2. **Складіть речення про події та явища доби «перебудови», використавши поняття, терміни і гасла:** *суверенітет, багатопартійність, «повновладдя рад», «парад суверенітетів».*
3. **Поясніть написи на плакатах під час Революції на граніті:** *«Наше ядро: 239, КДБ, КПУ», «Комуністам – комунізм, Україні – свободу», «КПРС – на смітник історії».*
4. **Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.**

» Центральною подією в суспільному житті республіки були вибори в березні 1990 р. народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих рад народних депутатів. **»** Прагнучи зберегти контроль за суспільно-політичним життям, партійні реформатори зважилися на конституційну реформу, яка покликана була надати реальну владу радам. **»** Суть і зміст Декларації про державний суверенітет засвідчили фактичну відмову України від участі у підготовці нового союзного договору.

5. **Проілюструйте конкретними фактами тези про події та явища доби «перебудови»:** **»** Революція на граніті – молодіжна акція громадянської непокори з вимогою розпочати реалізацію положень Декларації про державний суверенітет України. **»** По суті, конституційна реформа започатковувала своєрідну революцію знизу, яка перетворила політичний режим з диктаторського на демократичний.
6. **Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.**

«Коли б ми послушали студентів і провели дострокові вибори до Верховної Ради, сценарій розвитку в Україні міг би бути зовсім інший – і політичний, і економічний. На хвилі піднесення ми могли б обрати до ВР справжніх патріотів, людей, які хочуть для України добра» (Л. Кравчук).

7. **Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження.**

«З часом трансформувалася суть перебудови. Загальні вибори на альтернативній основі; гарантування свободи друку; розвиток багатопартійності; розширення прав трудових колективів; розмежування функцій партійних і державних органів; утвердження в суспільстві спочатку ідейного, а невдовзі й політичного плюралізму; законодавче оформлення економічної свободи; розширення прав союзних та автономних республік наближали крах тоталітарної системи...» (український історик О. Бойко).

41–42 Утвердження незалежності України

Путч консервативних сил у Москві у серпні 1991 р. прискорив невідворотний розвиток подій у напрямі суверенізації України. Проголошений Верховною Радою 24 серпня Акт незалежності України підтримала переважна більшість громадян. У революційній ситуації, що поглибилася в результаті путчу, КПРС припинила існування. Розпався й Радянський Союз. Україна здобула незалежність.

Наприкінці 1991 р. завершилася епоха, що тривала майже сім з половиною десятиліть. Відійшла в минуле радянська форма державності, яка намертво прив'язувала Україну до комуністичної російсько-радянської імперії.

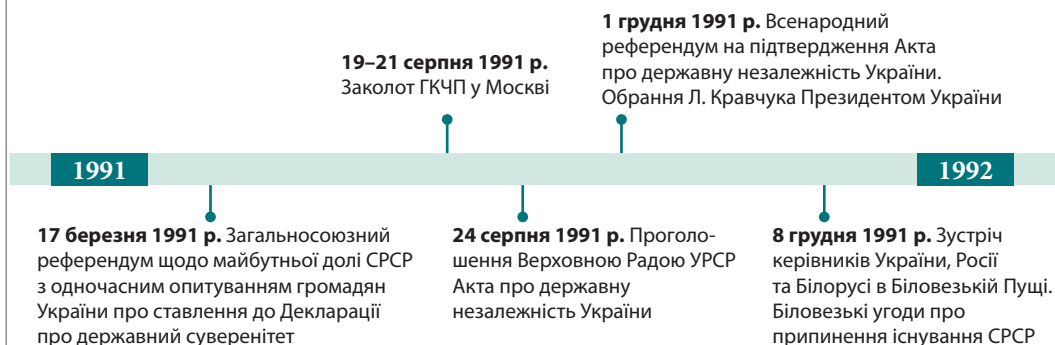
Народилася нова Україна.

1. Підготовка нового Союзного договору

Консервативні сили КПРС і Верховної Ради СРСР боролися за збереження радянської держави, яка фактично була унітарною. Вони погоджувалися лише на «оновлення» або «вдосконалення» Союзу. Республіки ж вимагали перетворення СРСР на справжню федерацію або навіть конфедерацію. Національні політичні еліти дедалі більше поверталися обличчям до власного суспільства. Ситуація загострилася взимку 1991 р., коли центр силою зброї захотів придушити спроби прибалтійських республік стати незалежними.

У березні М. Горбачов виніс на всенародний референдум питання про майбутню долю СРСР. Складність його формулювання наперед передбачала позитивну відповідь більшості учасників референдуму. Тоді Л. Кравчук запропонував одночасно із загальнодержавним референдумом провести в республіці опитування з додатковим запитанням: *«Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»*.

За результатами референдуму 17 березня 1991 р. на запитання союзного бюлетеня про збереження СРСР «так» відповіли 70,2 % осіб, а на запитання республіканського бюлетеня – 80,2 %. Таким чином, не вступаючи в пряму конфронтацію з Верховною Радою СРСР, українські парламентарі домоглися всенародного схвалення Декларації про державний суверенітет України.

Варіант Союзного договору, представлений командою М. Горбачова, був гостро розкритикований у Верховній Раді України. Народні депутати наголошували, що його зміст у принципових положеннях суперечить ухваленій 16 липня 1990 р. і підтриманій 17 березня 1991 р. на Всеукраїнському опитуванні Декларації про державний суверенітет України. Верховна Рада зобов'язувалася розглянути Союзний договір після 1 вересня 1991 р. і доручила Кабінету Міністрів та Академії наук УРСР підготувати для такого розгляду економічні й правові висновки про можливість чи неможливість входження України до Союзу Суверенних Держав.

Роздивіться фотографії на мітингах з акціями протесту проти укладення нового Союзного договору. Прокоментуйте гасла на плакатах. Які політичні ідеї втілено в кожному?

↑ Мітинг із закликом бойкоту Союзного договору. Грудень 1990 р.

↑ Демонстрація донбаських шахтарів на Хрещатику. Квітень 1991 р.

↑ Мітинг демократичних сил у Києві. Виступає поет І. Драч. Березень 1991 р.

2. Спроба державного перевороту в СРСР

У ніч на 19 серпня найближчі підлеглі президента СРСР, які обіймали головні посади в союзних структурах, ізолювали його в кримській резиденції й зробили спробу перебрати на себе всю повноту влади. Не маючи позитивної програми, вони прагнули лише одного – зупинити процес демократизації суспільного життя й повернутися до становища, яке існувало в країні до оголошеної М. Горбачовим «перебудови». Проте наступ неосталіністів на штовхнувся на опір народу, який підтримував президента РРФСР Б. Єльцина. Президент Російської Федерації тимчасово узяв на себе функції союзного президента. Одночасно виявилось небажання силових структур брати участь у розпалюваній путчистами громадянській війні. На третій день організатори перевороту визнали свою поразку.

СЛОВНИК

ГКЧП – аббревіатура на позначення *Государственного комитета по чрезвычайному положению*, який 19 серпня 1991 р. почав антиконституційний путч у Москві, щоб не допустити розпаду СРСР.

Головні події в Україні відбувалися в Києві. Вранці 19 серпня командувач Сухопутних військ СРСР генерал В. Варенніков у супроводі першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуценка і місцевих генералів прибув до голови Верховної Ради УРСР і попередив його, що спроби невиконання наказів ГКЧП призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. Варенніков вимагав від Л. Кравчука такої лінії поведінки: *«У західних областях необхідно ввести надзвичайний стан. Припинити страйки. Закрити всі партії, крім КПРС, їхні газети, припинити і розганяти мітинги. Вам необхідно здійснити екстрені заходи, щоб не складалася думка, що ви йдете старим курсом... Війська доведені до повної бойової готовності, і ми застосуємо заходи аж до пролиття крові»*.

Не контролюючи розміщені в Україні Збройні сили СРСР, Л. Кравчук зайняв обережну позицію. Обачність у спілкуванні із заколотниками була єдиною зброєю українських політиків, які гостро відчували свою безпорадність перед загальносоюзними силовими структурами, розміщеними на території України. Демократична опозиція 19 серпня організувала мітинги протесту в Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі, Харкові, Чернігові та Києві. Б. Горинь на засіданні Львівської обласної організації Української республіканської партії заявив: *«Україна може скористатися ситуацією і стати незалежною»*. ЦК Компартії України, під впливом якого до початку путчу залишалася переважна частина депутатів Верховної Ради, 19 серпня зберігав мовчання. Але напередодні секретаріат ЦК надіслав керівникам обласних і міських організацій партії шифрограму із вказівками, як діяти в ситуації після утворення ГКЧП. Ішлося про беззастережну підтримку заколотників.

20 серпня окреслився успіх Б. Єльцина у протистоянні із заколотниками та їхня нездатність опанувати ситуацію в країні. Ввечері була оприлюднена заява Президії Верховної Ради України, у якій дія постанов ГКЧП на території республіки не визнавалася. Однак контрольовані Компартією України облвиконкоми (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський, Чернігівський та ін.) і Кримська АРСР визнали ГКЧП, до того ж не під тиском, оскільки надзвичайного стану в Україні не запровадили, а з ідейних переконань.

Уранці 21 серпня Л. Кравчук зустрівся з представниками Донецького страйкового комітету й погодився з вимогами страйкомів Донецька, Макіївки та Красноармійська про визнання ГКЧП незаконним і про суд над його членами. Розвиток подій у Москві на той час уже давав цілковиті підстави говорити про суд над заколотниками.

Прочитайте уривки з джерела. » 1. У чому, на думку автора, полягав драматизм ситуації, що склалася в Україні через заколот у Москві? » 2. Чому події в центрі підштовхнули українських політиків до проголошення незалежності України? » 3. Чому серед місцевої номенклатури не було єдності у питанні оцінки ситуації в Москві?

ДОКУМЕНТ
1

Зі спогадів українського історика Юрія Шаповала: «Озираюсь на ту подію... і не можу повірити в те, як ми 19 серпня 1991-го разом з однією відомою згодом у незалежній Україні людиною слухали “Звернення до советського народу”, що його оголошували по тоді ще всесоюзному радіо від імені ГКЧП. “Ну, як вам усе це?” – наївно запитав я. “Ти розумієш, – відповів неквапливо мій співрозмовник, – по формі примітивно, навіть трохи брутально, але по суті правильно”. Я здригнувся. Що ж там правильно, коли це – реваншистські інвективи, прикриті словами про “крах перебудови”, втрату владою довіри населення, про некерованість країни, про економічні проблеми, про страх і відчай простих людей, про міжнаціональну й громадянську конфронтацію, хаос, анархію?! Якщо є такий Непорядок, значить, повинен бути ПОРЯДОК.

І підтвердження моєму припущенню не забарилося. Номером другим згаданої радіопрограми диктор зачитав постанову № 1 ГКЧП, якою тимчасово зупинялася діяльність непідконтрольних владі політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонялося проведення мітингів, демонстрацій, страйків. В окремих місцевостях СРСР із 19 серпня на шість місяців запроваджувався надзвичайний стан. Силкові структури повинні були підтримувати режим надзвичайного стану.

“А це як розцінювати?” – продовжував я розпитувати свого досвідченого співрозмовника. Він витримав паузу, дивлячись на мене, потім вимовив: “Ти як думав?! Порядок треба утримувати!” У мене миттєво закрутилися в голові слова, що належать (якщо не помиляюся) Екзюпері: “Порядок не творить життя, а навпаки – життя творить порядок”. Та гекачепісти думали інакше, маючи для цього власні мотиви».

3. Акт проголошення незалежності України

Невдала спроба державного перевороту цілком змінила політичну ситуацію в Україні.

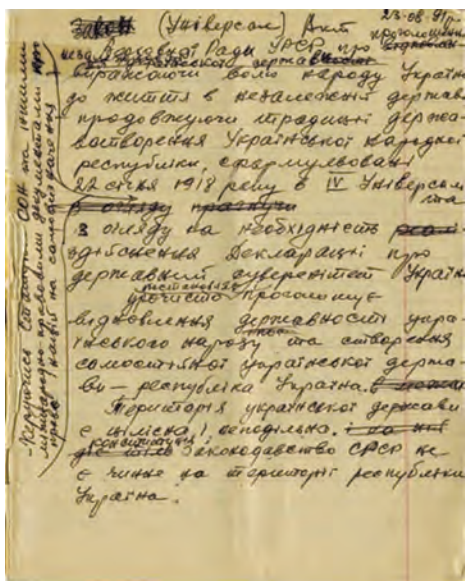
Вранці 24 серпня в Києві відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України. Виступаючи від імені «Народної ради», І. Юхновський запропонував проголосити акт, у якому зафіксувати незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення акта пропонувалося підтвердити наступним проведенням референдуму в республіці. «Народна рада» виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України.

Увечері цього історичного дня **Л. Кравчук виніс на голосування проект Акта проголошення незалежності України:**

«Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв’язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р.,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

↑ Чернетка Акта проголошення незалежності України, написана Левком Лук'яненком

↑ 24 серпня представники від громадськості внесли у приміщення парламенту величезний синьо-жовтий стяг. А 4 вересня Верховна Рада ухвалила постанову про підняття над будівлею парламенту синьо-жовтого національного прапора, що започаткувало процес відмови нової держави від радянської символіки

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Акт проголошення незалежності України було схвалено конституційною більшістю голосів: 346 народних депутатів проголосували «за», 4 – «проти», незначна група утрималася. Референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України призначили на 1 грудня 1991 р., одночасно з виборами Президента України.

Верховна Рада України ухвалила також постанову про політичну ситуацію й нагальні заходи зі створення умов для запобігання новим спробам військового перевороту. Визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні Сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного Суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, увести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

Президія Верховної Ради 26 серпня видала указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень її партійних комітетів, щоб убезпечити майно та

документи від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради комісія довела участь партапарату в підготовці та здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу на території України.

» Проаналізуйте таблицю-схему. Прокоментуйте твердження, проілюструвавши кожне конкретними історичними фактами.

ЧИННИКИ, ЩО ЗУМОВИЛИ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

- Глибока політична криза російсько-радянської імперії, яка виявилася насамперед у протистоянні загальносоюзного (М. Горбачов) і російського (Б. Єльцин) політичних центрів у Москві.
- Тимчасова деморалізація імперських сил після поразки путчу, що його намагалося здійснити найближче оточення М. Горбачова.
- Перетворення переважної більшості компартійно-радянської номенклатури республіканського рівня на суверен-комуністів.
- Пробудження національного самоусвідомлення населення основної частини радянської України під впливом кількох років політики гласності.
- Наявність в українському суспільстві мільйонів людей, які зазнали масових репресій сталінської доби.
- Наявність в Україні структур національної державності, які в ситуації глибокої політичної кризи в імперському центрі могли скористатися конституційно утвердженими правами, зокрема правом на вихід із Радянського Союзу.
- Колапс радянської системи директивного господарювання, який зумовив глибоку політичну кризу в імперському центрі й спонукав радянських людей до радикальних дій з метою знайти вихід із глухого кута.

4. Референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р.

Дата 1 грудня 1991 р. назавжди вкарбована в історію українського народу. Цього дня відбулися референдум щодо незалежності та вибори Президента України.

У бюлетень референдуму було внесено текст Акта, ухваленого Верховною Радою 24 серпня, і запитання: «*Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?*».

У голосуванні взяло участь 31 млн 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 % від загальної кількості осіб, внесених до списків. На запитання бюлетеня відповіли **«Так, підтверджую» 28 млн 804,1 тис. громадян, або 90,3 %**. Позитивну відповідь дало населення всіх областей України незалежно від їхнього національного складу. Отже, **за незалежність проголосували не тільки українці, а й представники інших народів, для яких українська земля є батьківщиною**.

У голосуванні на виборах Президента України взяли участь 31 млн 892,4 тис. осіб. До виборчого бюлетеня були включені шість кандидатів: В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл та І. Юхновський. **За Л. Кравчука віддали свій голос 19 млн 643,6 тис. громадян із тих, хто взяв участь у голосуванні, тобто 61,8 %**. Отже, Голову Верховної Ради підтримала більш як половина українських виборців.

5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради Л. Кравчук склав присягу народові України.

Через тиждень після українського референдуму, 8 грудня 1991 р., президент Російської Федерації Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук і голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич зібралися в **Біловезькій Пущі під Мінськом і заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє існування**. Була підписана угода про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). За цих обставин М. Горбачов оголосив про припинення виконання ним функцій президента СРСР у зв'язку зі зникненням самої держави.

Реакція світової спільноти на результати референдуму була позитивною: протягом грудня незалежну Україну визнали 68 держав. Уже **наступного дня про визнання нової держави оголосили Канада та Польща**. 3 грудня до них приєдналася Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва. 5 грудня Україну визнали п'ять держав, серед яких – Російська Федерація. 25 грудня Україну визнали Сполучені Штати Америки.

ОСОБИСТІСТЬ

Леонід Кравчук (1934)

Народився на Рівненщині. Закінчив економічний факультет Київського державного університету. З 1960 р. працював у партійних органах, з 1970 р. – в апараті ЦК Компартії України. У 1990 р. обраний Головою Верховної Ради України. Перший всенародно обраний Президент України (1991–1994). З 1994 р. – політичний і громадський діяч.

«...Я знав, що приречений бути Президентом. Тому що серед тих кандидатів, які були, і серед тих розбіжностей, які були між ними, навіть між кандидатами демократичної, тоді, орієнтації... і Чорновіл, і Юхновський, і Лук'яненко, – це три кандидати від одного напрямку – всі вони входили до Народної ради... Я відчув, що між ними вже єдності немає, і справді не було. Потім там Гриньов... Я знав, що його ніхто не знає в Україні, і я... Мої зустрічі тоді, в цю кампанію перетворювались у величезні мітинги. Знаєте, збиралося по 20 тисяч людей і більше. І я бачив, як люди до мене ставляться, навіть тільки подивитись приходили... Я це кажу відверто, мене більше хвилював референдум, тому що я дуже багато наобіцяв Горбачову і всім, що референдум ми виграємо, але в душі, розумієте, я все ж таки думав, – як же, особливо схід, південь, це ж такі...» (з інтерв'ю Л. Кравчука).

«...1991-го в ситуації з ГКЧП він виявив політичну майстерність, сприяв безкровному постанову незалежної України, ставши її першим всенародно обраним президентом. Він був ЕФЕКТИВНИМ у своїх діях, а це для українських політиків 20 століття (і не лише 20) – риса унікальна» (український історик Ю. Шаповал).

Поясніть, як варто розуміти оцінку постаті Л. Кравчука як ефективного українського політика. Що, на вашу думку, визначало цю ефективність: риси вдачі, ґрунтовне знання політичної ситуації, обставини політичного життя в Україні чи якісь інші якості? Що дізналися про діяльність Л. Кравчука на вищих республіканських посадах із попередніх параграфів?

Проаналізуйте карту. Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію: історичні факти (події, явища, процеси) та історико-географічні об'єкти. Прокоментуйте кожен із виявлених вами на карті фактів. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді. Узагальніть інформацію.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Як ви гадаєте, чому учасникам переговорів було непросто досягти компромісу? У чому, на вашу думку, полягала складність проблеми, яку вони обговорювали? Чому не можна було не поінформувати М. Горбачова? » 2. Що надавало легітимності зустрічі керівників України, Білорусі та Росії? » 3. Чому результати українського референдуму вкрай здивували колег Л. Кравчука? » 4. Що вас вразило найбільше у спогадах першого Президента України?

← Президент України Л. Кравчук, голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич і президент Росії Б. Єльцин під час підписання Біловезької угоди

Зі спогадів Л. Кравчука (грудень 1991 р.):
«7 грудня пізно увечері ми зібралися у резиденції “Віскулі” – Борис Єльцин, Станіслав Шушкевич, я, два прем’єри – Володимир Кебіч та Вітольд Фокін, а також

російський держсекретар Геннадій Бурбуліс... О десятій 8-го грудня ми сіли за стіл переговорів. Безумовно, усі присутні знали про підсумки нещодавнього референдуму в Україні. Але я вважав принциповим якнайширше ознайомити своїх колег по переговорному процесу з тим, що відбулося у нашій країні кількома днями раніше. Незабаром я пересвідчився, що не помилився. Навіть не очікував, що росіяни та білоруси будуть настільки вражені результатами голосування, особливо у традиційно російськомовних регіонах – у Криму, на Півдні та Сході України. Те, що переважна більшість неукраїнців (а їх кількість у республіці становила близько 14 мільйонів) настільки активно підтримала державну незалежність, виявилось для них справжнім відкриттям.

Це, як на мене, й стало поворотним моментом складної зустрічі. Саме тоді ми всі підсвідомо відчули, що сьогодні буде вирішено подальшу долю Союзу. Єльцин нічого не говорив, але дивився на мене вичікувально. Дуже красномовним був і погляд Шушкевича. Тоді я запропонував перейти до безпосереднього обговорення майбутньої угоди й ознайомив присутніх з тим, що розроблено моєю командою. Обговорення, що тривало понад дві години, виявилось бурхливим і важким. Як завжди буває в таких випадках, з’явився камінь спотикання. Виникло питання: чи мають три країни право приймати рішення щодо розпуску Союзу, який був створений за участю більшої кількості учасників? Після довгих перемовин і консультацій з правниками ми нарешті відшукали компроміс.

Як відомо, саме Росія, Україна та Білорусь стояли біля витоків утворення СРСР, отже, вказані республіки мали історичне право задекларувати процес ліквідації цього державного утворення та сформулювати фундаментальні принципи нового утворення. При цьому передбачалася необхідність ратифікації договору парламентами та можливість приєднання до нього інших республік.

Відтоді робота пішла веселіше. Участь в обговоренні брали всі, роль добровільних “писарів” взяли на себе я і Бурбуліс. Коли важка праця була завершена, всі ми відчули велике піднесення... У першому абзаці документа, підписаному керівниками Білорусі, Росії та України, зазначалося: “Союз РСР як суб’єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування”.

Але ми повинні були рухатися далі. Звичайно, необхідно було поінформувати Горбачова, хоча, зі зрозумілих причин, говорити з президентом СРСР добровільно ніхто не зголосився. Колегіально вирішили доручити це вельми делікатне питання Станіславу Шушкевичу як

господарю зустрічі. Бориса Миколайовича ми уповноважили безпосередньо поспілкуватися з Михайлом Сергійовичем у Кремлі 9 грудня.

Раптом Єльцин запропонував зателефонувати президентові США Джорджу Бушу, аби повідомити йому про наші переговори та їх наслідки. Ми не заперечували, розуміючи, що Єльцин (він ще не забув серпень 91-го) хотів убезпечити себе від можливих несподіванок. До речі, пізніше з “Віскулі” президент Росії зробив ще один дзвінок – міністру оборони СРСР Євгену Шапошникову й заручився його підтримкою на випадок надзвичайних обставин.

Цікаво, що зв'язок з Вашингтоном встановили раніше, ніж з Москвою. Реакція обох президентів відома: спокійна, врівноважена – Буша, обурена, збуджена – Горбачова. Спілкування останнього з Шушкевичем тривало недовго: Михайло Сергійович вимагав викликати до дзвінка Єльцина. У розмові з ним Горбачов наполягав, щоб ми утрюх з'явилися до нього 9 грудня. Російський президент повідомив, що на зустріч з'явиться лише він. Це викликало додаткове роздратування Горбачова...

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. **Установіть хронологічну послідовність подій:** » Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України та вибори президента » Заколот ГКЧП у Москві » Підписання Біловезької угоди керівниками України, Росії, Білорусі » Прийняття Акта проголошення незалежності України.
2. **Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях 1991 р.:** Л. Кравчук, М. Горбачов, Б. Єльцин.
3. **Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на його підтвердження або спростування.**

Ініціатива України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував поверненням до комуністичної диктатури, втратою національного суверенітету й масовими репресіями, створила принципово нову ситуацію в питанні про Союзний договір.

4. **Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.**

» Серпневий комуністичний путч переконливо продемонстрував справжню мету компартійної верхівки: збереження влади будь-якою ціною – і методи досягнення цієї мети – будь-які, аж до насильницьких. » Заколот консервативних сил прискорив розпад КПРС і СРСР. Прийняття Верховною Радою 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України завершило процес суверенізації. Україна здобула незалежність.

5. **Витлумачте вислів «Після провалу серпневого путчу “парад суверенітетів” змінився на “парад незалежності”».**
6. **Прокоментуйте телефонну розмову М. Горбачова і Л. Кравчука, яка відбулася вранці 9 грудня 1991 р.**

«Горбачов мені зателефонував – це не я йому. Це ми прилетіли пізно ввечері, а наступного дня вранці мені телефонує Горбачов. І каже: “Леонід Макарович, Ви повинні, – прямо починає з того, – Ви повинні приїхати до Москви”. Я кажу: “Чого?” – “Як чого? – каже. – Ви ж там таке натворили. Ви навіть собі не уявляєте – весь світ стоїть дибом”. Я кажу: “Ну, що ж ми натворили – це оприлюднено вже...”» (Л. Кравчук).

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ (1992–2013)

43–46 Державотворчі процеси та стан економіки

Попри жорстку боротьбу в українському парламенті між компартійно-радянською більшістю й демократичною меншістю, державотворення відбувалося успішно. Демократична опозиція висувала гасла й забезпечувала їм народну підтримку, а номенклатура змушена була втілювати ці гасла в життя, щоб не втратити влади.

Утвердження національної державності забезпечувалося формуванням власної грошової системи, виробленням законодавства про українське громадянство й кордони тощо. Принципову роль у створенні обличчя нової України відіграла вимушена згода компартійно-радянської номенклатури замінити радянську символіку на національну.

Успадкована від радянських часів економічна криза рік від року поглиблювалася. Це пояснювалося як об'єктивними обставинами, так і прорахунками в економічній політиці українського керівництва. Захоплена боротьбою за владу та повноваження, українська політична еліта не приділила достатньої уваги розвитку економіки й не змогла розв'язати більшість надзвичайно складних проблем переходу до ринку. На об'єктивні економічні труднощі накладалися некомпетентне керівництво господарством і небажання здійснювати ринкові реформи. Тому проблеми, що інші посткомуністичні країни рано чи пізно подолали, в Україні залишилися.

1. Державотворчий процес 1992–1994 рр.

У середині січня 1992 р. Президія Верховної Ради України видала указ «Про Державний гімн України». Приймалася музична редакція національного гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля...», автором якої був композитор М. Вербицький. 22 січня в Києві відбувся мітинг громадськості за участю

1991	1992	1994	1996	1999	
6 грудня 1991 р. Заснування Збройних Сил України	1992 р. Затвердження ВР України Державного гімну, Державного прапора України, малого герба держави	1994 р. Обрання Президентом України Л. Кучми (1994–1999)	28 червня 1996 р. Ухвалення Конституції України	1 вересня 1996 р. Запрова- дження нової національної валюти – гривні	1999 р. Переобрання Л. Кучми на посаді Президента України (1999–2005)

новообраного Президента України Л. Кравчука, присвячений Дню соборності українських земель. **28 січня**, коли почала роботу 5-та сесія Верховної Ради XII скликання, **національний синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України.**

19 лютого після тривалих дебатів парламент **затвердив знак князя Володимира Великого (тризуб) як малий герб України.** У постанові зазначалося, що тризуб є основним елементом майбутнього великого Державного герба України.

← Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк передає державні атрибути УНР Президентові України Л. Кравчуку. Серпень 1992 р.

Верховна Рада ще 24 серпня 1991 р. затвердила постанову про негайні заходи із запобігання можливим спробам військового перевороту. У ній йшлося про потребу невідкладного створення управлінських і силових структур, безпосередньо підпорядкованих парламенту. Після підготовки 20 вересня було ухвалено постанову Верховної Ради «Про створення Служби національної безпеки України», а 4 листопада – закони «Про Національну гвардію України», «Про державний кордон України», «Про Прикордонні війська України».

6 грудня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про Збройні Сили України». Проголошувалося, що Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права створює власні Збройні Сили: війська наземної оборони, війська оборони повітряного простору та військово-морські сили.

Керівництву України не вдалося вплинути на командування Чорноморського флоту, який майже цілком перебував на українських військово-морських базах, щоб флот служив новій державі. У жовтні 1993 р. парламент затвердив Воєнну доктрину. Вона проголошувала, що Україна не вбачає в сусідніх країнах супротивників і не є потенційним противником жодної держави.

У жовтні 1991 р. був прийнятий Закон України «Про громадянство України». Він не передбачав подвійного громадянства, що мало колосальне значення для новоствореної держави, якій потрібно було відходити від радянського минулого.

У липні 1991 р. Верховна Рада ухвалила закон про запровадження посади Президента України. У Конституцію УРСР 1978 р., яка не втратила чинності, було внесено доповнення: *«Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України»*. Однак це доповнення не роз'яснювало, як розподіляються повноваження між Президентом України і Верховною Радою, як їм підпорядковуються виконавчі органи влади.

Невизначеність розподілу владних повноважень між Президентом і Верховною Радою призводила до постійного тертя. Не були чітко прописані в Конституції й відносини найвищих посадових осіб усередині виконавчої гілки влади,

передусім президента і прем'єр-міністра. Безсумнівною була лише підпорядкованість останнього президентові.

Основна частина компартійно-радянської номенклатури після заборони КПРС **утворила так звану партію влади**. Це були фахівці з різних галузей економіки й культури, свого часу ретельно відібрані номенклатурними структурами для керівної роботи. Без таких фахівців із досвідом організаційної роботи – вихідців із компартійно-комсомольської та радянської номенклатури – життя суспільства розвалилося б.

Не маючи справжніх конкурентів, «партія влади», однак, зіткнулася з викликом людей, які виринули на поверхню політичного життя на хвилі мітингів початку 1990-х. Висуваючи антикомуністичні гасла, підкріплені історичними свідченнями про жахиття сталінщини, ці люди спробували скинути компартійних функціонерів, щоб посісти їхні місця. Проте демагогія зазвичай не спрацьовувала. *По-перше*, надто низькою виявилася підготовка багатьох політиків нової генерації. *По-друге*, «партія влади» не заперечувала проти залучення до своїх лав професійно придатних «мітингових» політиків.

У сформованій після березня 1990 р. Верховній Раді «партія влади» отримала більшість місць. Депутати парламенту з-поміж колишньої номенклатури не заперечили проти запровадження інституту президентства. Коли Л. Кравчук почав домагатися, щоб наповнити президентську владу реальним змістом, вони поставилися до цього здебільшого негативно.

Протистояння Президента України та Верховної Ради на тлі всеохопної кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити повноваження і звернутися до виборців із проханням підтвердити мандати. У березні й квітні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі, але за мажоритарною системою.

У жовтні 1991 р. на установчому з'їзді прихильники комуністичної ідеї заснували **Соціалістичну партію України (СПУ)** на чолі з О. Морозом. У червні 1993 р. у Донецьку пройшов «відбудовчий» з'їзд **Компартії України (КПУ)**. Першим секретарем ЦК КПУ обрали П. Симоненка. На II з'їзді в березні 1995 р. КПУ проголосила себе наступницею партії, що існувала у складі КПРС. КПУ була наймасовішою на той час партією. Основу її становили пенсіонери, ветерани війни, робітники. Аграрна частина компартійно-радянської номенклатури в 1993 р. утворила політичну партію, яку назвали **Селянською (СелПУ)** – очолював процес колишній міністр сільського господарства УРСР О. Ткаченко. На IV з'їзді **Народного руху** в грудні 1992 р. завершилося його перетворення на політичну партію. Її лідером став **В. Чорновіл**.

Понад половину мандатів, здобутих партіями на виборах до парламенту, припало на КПУ – 90. Ще 13 партій, які спромоглися провести своїх представників у парламент, здобули загалом 88 мандатів. За кількістю місць Народний рух опинився на другому місці (20 мандатів), СелПУ – на третьому (19), СПУ – на четвертому (15), УРП – на п'ятому (11). Інші партії були представлені одним або кількома депутатами. Таким чином парламент України потрапив під

СЛОВНИК

Мажоритарна система – система визначення результатів голосування, за якої обраним вважають кандидата, що одержав більшість (абсолютну чи відносну) голосів виборців у певному окрузі.

контроль комуністів, які набрали відносно більшість голосів. Головою Верховної Ради депутати обрали лідера СПУ О. Мороза.

У результаті політичного компромісу влітку **1994 р. відбулися позачергові вибори Президента України**. Президентом став **Леонід Кучма**.

ОСОБИСТІСТЬ

Леонід Кучма (1938)

Народився на Чернігівщині у сім'ї колгоспників. З 1960 р. працював у конструкторському бюро (КБ) «Південне» (Дніпропетровськ), пройшов шлях від інженера до першого заступника начальника і генерального конструктора. З 1986 р. – генеральний директор виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». «Південмаш» – одне з найбільших у Радянському Союзі підприємств, основною продукцією якого були міжконтинентальні та космічні ракети.

1992 р. обраний прем'єр-міністром України, 1993 р. подав у відставку, мотивуючи це конфліктом із тодішнім Президентом України Л. Кравчуком. 1994 р. обраний Президентом України. 1999 р. вдруге обраний Президентом України.

«До здобутків першого президентського терміну Л. Кучми зараховують стабілізацію національної валюти, прийняття 1996 р. Конституції України (співголова Конституційної комісії), економічні укази, що відіграли ключову роль у реформуванні відносин власності, переході української економіки на ринкові відносини. Л. Кучма доклав багато зусиль для зміцнення взаємин України та РФ (укладення і ратифікація Договору про дружбу та співпрацю), поглиблення польсько-українських взаємин. Водночас проголошений курс на боротьбу з корупцією і організованою злочинністю повністю провалився... Під час другого президентського терміну Л. Кучма в зовнішній політиці реалізовував лінію на багатовекторність і заявляв, що Україна зацікавлена в подальшій інтеграції в Європу, а також у розвитку стратегічного партнерства з РФ та США, у внутрішній – балансування між олігархічними угрупованнями. Загалом обіцянки Л. Кучми побудувати соціально відповідальну державу, економіку добробуту залишилися нереалізованими, країни Заходу почали поступово дистанціюватися від України...» (український історик Ю. Шаповал).

Проаналізуйте факти, викладені в тексті підручника й біографічній довідці. Чому Л. Кучму залучають до когорти «червоних директорів»? Як це позначилося на його політичній кар'єрі? Які суперечності характерні для президентства Л. Кучми?

2. Ухвалення Конституції України 1996 р.

Восени 1990 р. Верховна Рада затвердила Конституційну комісію, що була покликана опрацювати концепцію Основного закону, і відтак розпочалася безпосередня робота над текстом Конституції. У його основу були покладені Загальна декларація прав людини, пакти ООН про економічні, соціальні й культурні права та інші основоположні міжнародні документи.

Найскладнішою виявилася проблема розподілу владних повноважень між Верховною Радою та Президентом України. Більшість депутатів парламенту не бажала передавати Президенту реальної виконавчої влади. Через це конститу-

→ Підписання Конституційного договору між Верховною Радою України і Президентом України. Голова Верховної Ради України О. Мороз (ліворуч) і Президент України Л. Кучма (праворуч)

ційний процес зайшов у глухий кут. Чинною залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої внесли понад двісті поправок.

Після президентських виборів 1994 р. була створена нова Конституційна комісія з двома співголовами – Л. Кучмою й О. Морозом. 8 червня 1995 р. Президент України та Верховна Рада уклали Конституційний договір терміном на один рік, і таким чином кризу влади було подолано.

Рік минув у гострих суперечках. Ліві партії не погоджувалися з президентською стороною за такими головними пунктами: розподіл повноважень між гілками влади, визнання приватної власності на засоби виробництва, перетворення української національної символіки на державну, ненадання російській мові державного статусу, статус Республіки Крим.

У ситуації гострої політичної кризи в парламенті була сформована узгоджувальна комісія, яку очолив народний депутат **Михайло Сирота**. 27 червня 1996 р. Верховна Рада почала засідання, присвячене розглядові Конституції. Крок за кроком узгоджувалися позиції різних політичних сил і визначався той текст, який міг бути прийнятий конституційною більшістю голосів. Президентська сторона не відступила від принципових позицій у сфері розподілу влади, права приватної власності, державної символіки, державного статусу української мови. З деяких питань були досягнуті взаємні поступки. Ліві не заблокували затвердження синьо-жовтого прапора як державного, а праві погодилися зберегти за Кримом статус автономної республіки.

Постатейне узгодження проекту Конституції тривало день і ніч. Остаточне голосування відбулося вранці 28 червня.

→ Мітингувальники перед Верховною Радою вимагають прийняти Конституцію України. Червень 1996 р.

Прокоментуйте кожне з тверджень схеми-таблиці. Зробіть висновок про те, чому ухвалення Конституції було одним з найважливіших етапів утвердження України як незалежної держави. Яке значення мала ця подія для подолання посттоталітарної спадщини в суспільній свідомості?

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ УХВАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

- Конституція закріпила правові основи незалежної України, її суверенітет і територіальну цілісність.
- Конституція створила необхідні умови для діяльності державних структур і відносин між ними, стала механізмом конструктивної взаємодії всіх гілок влади.
- Конституція створила нові засади для утвердження стабільності в країні, морально-психологічної єдності народу, піднесення його духовності. Вона є важливим засобом забезпечення прав людини в Україні.
- Конституція утвердила міжнародний авторитет України.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Які деталі «конституційної ночі» свідчать про глибокі політичні суперечності в українській владі? Яка, на вашу думку, причина цих суперечностей? » 2. Чому питання ухвалення Конституції було відповіддю тим, хто не хотів української державності? » 3. Що мав на увазі М. Сирота, коли в одному з інтерв'ю, зокрема, сказав, що «прийняття Конституції стало чи не єдиним актом консолідації для українського світу, справою, так би мовити, навіть цивілізаційної ваги...»?

З книжки Георгія Касьянова «Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії»: «Наступного дня вранішня пленарна сесія Верховної Ради розпочалася із закритого засідання. У перерві журналістам повідомили, що депутати залишатимуться в парламенті, доки не буде ухвалено нову Конституцію. Удень депутати поділилися на кілька робочих груп для обговорення найбільш суперечливих статей: про мову, статус Криму, державну символіку, приватну власність.

О 18:30 розпочалося пленарне засідання, яке відкрило знамениту “конституційну ніч”, – із цієї миті майже протягом 14 годин без перерви депутати поіменно голосували по кожній окремій (зі 160) статті Конституції. Для затвердження кожної статті потрібно було не менше 300 голосів. Героєм “конституційної ночі” став депутат Михайло Сирота, який представляв проект Конституції, запропонований погоджувальною комісією, – весь цей час він стояв на трибуні та був змушений за регламентом представляти кожну статтю, коментувати й пропонувати поправки, виголошувати стандартну фразу: “Комісія просить прийняти”. Під час голосування в залі працювали “піаністи” – депутати, яким їх відсутні колеги віддали реєстраційні картки для участі в голосуванні. Був тут і свій “диригент” – лідер комуністів П. Симоненко, який у потрібні моменти подавав своїм колегам знаки не реєструватися. Журналісти, які вщент заповнили балкон Верховної Ради, напружено сліdkували за процесом. Усі присутні розуміли історичну вагу подій, що відбуваються.

Протягом ночі до будинку парламенту “підтягувалися” відсутні депутати. Близько другої години ночі залу засідань несподівано полишили всі члени уряду, що були за сумісництвом депутатами. Їх обурені колеги перервали голосування й поставили питання про позбавлення їх депутатських мандатів. “Прогульникам” довелося повернутися.

Час від часу процедуру монотонного голосування окремих статей переривали спалахи емоцій. О першій ночі було поставлено на голосування статтю про національну символіку. Комуністи категорично повстали проти синьо-жовтого прапора та тризуба. Один з них, явно глузуючи з опонентів, запропонував натомість козацький малиновий прапор, заявивши, що синьо-жовтий назавжди пов'язаний з “колабораціоністами”, – обурені праві депутати спробу-

вали стягти його з трибуни, і лише зусиллями інших парламентарів вдалося запобігти бійці. Питання про статус Криму (об'єднане зі статтею про символіку в один "пакет") викликало подібну реакцію – праві дружно скандували: "Область! Область!", тоді як ліві обстоювали республіканський статус автономії. Голосування по цих статтях загрожувало зривом усього заходу, тому було вирішено провести його таємно (за решту статей голосували поіменно). У результаті Україна, будучи унітарною державою, отримала у своєму складі автономну республіку і здобула, нарешті, конституційне право на синьо-жовтий прапор і тризуб.

Близько 9:00 28 червня в залі засідань з'явився невиспаний, насторожений, але впевнений у собі президент. За кілька хвилин розпочалося поіменне голосування з ухвалення всієї Конституції загалом. На тлі всіх попередніх виснажливих подій його результати були приголомшливими: 315 – "за", 36 – "проти", 12 – утрималися, 30 – не голосували.

Коли на табло з'явилися результати голосування, зала засідань вибухнула істеричною овацією, вчорашні супротивники в ейфорії розцілювалися та обіймалися, виснажений М. Сирота втирав сльози щастя, а напівживі журналісти полегшено аплодували їм з балкона. Дещо пізніше Л. Кучма нагородив усіх учасників засідання орденами, а хол Верховної Ради прикрасили алегоричною картиною, що символізувала зв'язок поколінь борців за незалежність з учасниками ухвалення Конституції (цей художній кітч адекватно віддзеркалював політичний)».

3. Прорахунки й успіхи економічної політики

Розпад Радянського Союзу негативно вплинув на економічне становище кожної з колишніх союзних республік. Проте наслідки дезінтеграції єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу меншою мірою позначалися на Росії й більшою – на інших республіках, які істотно поступалися їй за територією та економічним потенціалом. Ця особливість впливала із самої суті командної економіки – її централізації.

Україна виходила на ринок слідом за Росією. Російська Федерація значно менше постраждала від розриву економічних зв'язків, тому що мала більшу кількість підприємств із замкненими в межах власних кордонів виробничими циклами. У неї був стартовий капітал для ринкових реформ у вигляді «валютних» природних багатств: нафти, газу, золота, алмазів тощо.

Україна успадкувала економічну кризу від радянських часів. Однак тяжкий стан економіки спричинили і власні невдачі молодій державі.

По-перше, українська управлінська еліта була недосвідченою. Вона несміливо ухвалювала рішення, бо раніше її привчали тільки виконувати вказівки союзного центру. *По-друге*, навіть вдалі рішення важко втілювалися в життя. Виконавча вертикаль радянських часів була зруйнована, а створення нової постійно натрапляло на перешкоди, що їх чинили одне одному політичні супротивники. *По-третє*, після зруйнування попередньої системи управління економіка вже перестала бути командною, але ще не стала ринковою. Вона перебувала в хаотичному стані.

Надто тісно пов'язане з російською економікою, українське господарство змушене було пасти задніх, прокладаючи курс за межами нової держави. Це був найгірший з усіх можливих варіантів трансформації командної економіки в ринкову.

Ринкові реформи почалися в Росії на початку 1992 р. з лібералізації цін. Унаслідок цього ціни на газ в Україні зросли за 1992 рік у 100 разів, а на нафту – у 300 разів. Зростання цін на енергоносії почало розкручувати спіраль інфляції.

↑ Купюра в 1 мільйон українських купонокарбованців. 1995 р.

На початку 1992 р. були введені **купонокарбованці** багаторазового використання як попередники повноцінної національної валюти – гривні. У середині року Україна вийшла з рублевої зони. Гривневі купюри були видрукувані й зберігалися у сховищах Національного банку. Однак погіршення ситуації в економіці унеможливило грошову реформу. За рік купонокарбо-

ванці знецінилися у 21 раз, за 1993 р. – у 103 рази. **Такої гіперінфляції не спостерігалось у ті часи в жодній країні світу.**

У 1994 р. Національний банк України започаткував дефляційну політику. Але приборкання інфляції досягалося через штучне затримання виплат зарплатні, пенсій, інших соціальних видатків, зростання неплатежів за товари й послуги. Утім ситуація в економіці невпинно погіршувалася, курс купонокарбованця стрімко падав. У травні 1995 р. в обігу з'явилася купюра в 1 мільйон купонокарбованців, реальна вартість якої не перевищувала 6,8 долара.

Щоб перешкодити знеціненню купонокарбованця, уряд запровадив фіксований курс купонів щодо долара і рубля. Але це призвело лише до зростання **тіньової економіки**, колосального посилення корупції в управлінському апараті й відпливу вітчизняних капіталів за кордон.

Прагнучи знайти ресурси для бюджету, уряд почав збільшувати податки. В Україні було встановлено найвищу у світі ставку податку з громадян – 90 відсотків від одержаного прибутку. Будь-яка легальна комерційна діяльність ставала не вигідною.

У 1996 р. з'явилися ознаки економічної стабілізації, зміцнилася фінансово-банківська система, була подолана інфляція. Наслідком цих сприятливих зрушень стала грошова реформа. У вересні **1996 р. в обіг була запроваджена гривня**, що поліпшило умови для подолання доларизації економіки й припинення «втечі» вітчизняних капіталів за межі країни.

4. Приватизаційні процеси

За 1991-й і першу половину 1992 р. Верховна Рада України ухвалила низку законів і постанов, які полегшували процеси роздержавлення та приватизації. Протягом наступних років законодавча база поповнювалася новими законами.

У 1995–1998 рр. здійснювалася **сертифікатна приватизація**. 19 млн громадян України одержали приватизаційні майнові сертифікати (ваучери), тобто формально стали акціонерами приватних компаній. За цей час було приватизовано майже 50 тис. об'єктів, з-поміж них понад 11 тис. середніх і великих підприємств.

СЛОВНИК

Приватизація – процес передачі об'єктів державної та інших форм публічної власності у приватну власність фізичних або юридичних осіб. Приватизація є одним із головних напрямів переходу від командної до ринкової економіки в посткомуністичних країнах.

У приватну власність перейшло понад 90 % підприємств торгівлі, сфери обслуговування та громадського харчування. Було створено більш ніж 40 тис. малих підприємств. Завдяки приватизації досить швидко був подоланий товарний дефіцит і з'явилися передумови для формування середнього класу.

Унаслідок сертифікатної приватизації в країні з'явилися фондові біржі й позабіржовий фондовий ринок торговельних систем. Утворився вторинний ринок цінних паперів, стала можливою вже не паперова (сертифікатна, ваучерна), а **грошова приватизація**. Почалася концентрація власності на засоби виробництва в руках невеликої групи людей, здатних скуповувати цінні папери найперспективніших підприємств.

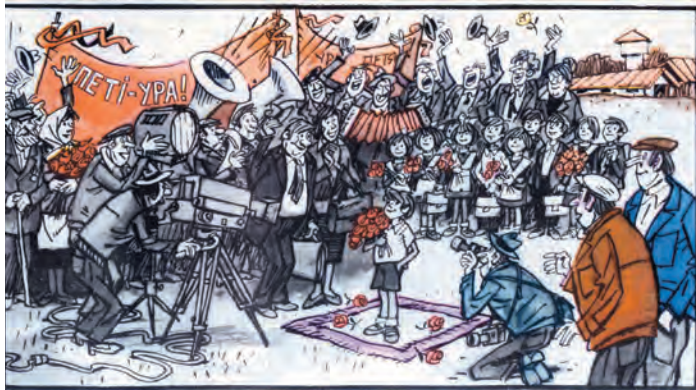
Грошова приватизація почалася в Україні з 1999 р. Вона мала істотні переваги перед сертифікатною, проте в українських умовах негайно обросла тіньовими схемами, у яких брали участь представники владної верхівки. Потенційні власники, зазвичай фінансово-промислові групи олігархічного походження, часто-густо використовували механізм штучного банкрутства, щоб придбати приватизаційні об'єкти без конкурентів і фінансових зобов'язань перед кредиторами. Приватизацію за участю олігархічного капіталу в народі називали «прихвизацією».

5. Зміни в сільському господарстві

Сільське господарство реформувалося значно повільніше. У березні 1991 р. землю оголосили об'єктом реформи, але лише через рік почалося перетворення колгоспів на асоціації та колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). До 1994 р. реформувалося 8,8 тис. колгоспів (94 % від загальної кількості). Майже всі вони здійснили паювання майна – надання права власності на частку майна (пай) членам колгоспів. Селяни могли використати земельний пай для заснування фермерського господарства або здавати в оренду КСП. З-поміж колишніх колгоспників не виявилося багато охочих стати фермерами, адже у демографічній структурі сільського населення переважали люди старшого віку. Також у селян не було капіталів для купівлі техніки, та й техніка для господарств фермерського типу в країні не вироблялася.

Роздивіться карикатуру. Які соціально-демографічні проблеми вона висвітлює? З яких причин реформування сільського господарства відбувалося найповільніше?

– У вас, як видно, сьогодні свято?

– Так. Петя Сидоренко пообіцяв після закінчення школи та ВНЗ залишитися працювати в селі.

Обсяг виробництва в сільському господарстві невпинно скорочувався. Продукція колгоспів і радгоспів обходилася суспільству дедалі дорожче. У 1991–1994 рр. сільське господарство було одним з основних чинників зростання інфляції.

Наприкінці грудня 1999 р. вийшов указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Його реалізація забезпечила остаточну ліквідацію колгоспно-радгоспного ладу й зростання виробництва валової сільськогосподарської продукції: у 2000 р. – на 9 %, у 2001 р. – на 10 %.

6. Соціальні наслідки економічної кризи

Погіршення матеріального становища населення виявлялося у зниженні реальної заробітної плати й неможливості одержати зароблені гроші через багатомісячні затримки виплат. Інфляція цілком знецінила заробітну плату. Власне, й купувати щось у магазинах стало проблемою. Населення різко обмежило купівлю товарів тривалого користування й витратило кошти переважно на продовольчі товари. Витрати на їжу в сімейних бюджетах у середині 1990-х перевищили 70 %. На інші потреби (одяг, взуття, побутові й культурні потреби тощо) залишалося не більш як 30–25 % чистого доходу сім'ї. На межі зuboжіння опинилася переважна частина суспільства. Заощадження, накопичені в радянські часи громадянами в ощадбанках, інфляція перетворила на ніщо.

У другій половині 1990-х становище мало змінилося. Постійно підвищувана тоді заробітна плата не могла наздогнати інфляцію. Тільки в першій половині 2000-х, коли інфляцію було майже приборкано, зарплата почала зростати.

Чимдалі більше зuboжіння основної маси населення й водночас колосальна концентрація коштів та майна в руках нечисленних скоробагатків засвідчували явну неспроможність державних інститутів регулювати здійснення ринкових реформ. Соціальна поляризація стимулювала економічну стагнацію, гальмувала демократичні перетворення й нагромаджувала в суспільстві небезпечний протестний потенціал.

Системна криза початку 1990-х рр. містила й демографічну кризу. На початку 1993 р. в Україні чисельність населення становила 52,2 млн осіб. Перепис 2001 р. зареєстрував 48 млн 457 тис., а на початок 2011 р. у країні проживало 45 млн 779 тис. осіб. Скорочення чисельності населення спричинювалося **депопуляцією**, тобто перевищенням смертності над народжуваністю.

Вікова структура народонаселення в Україні була особливо несприятливою у сільській місцевості.

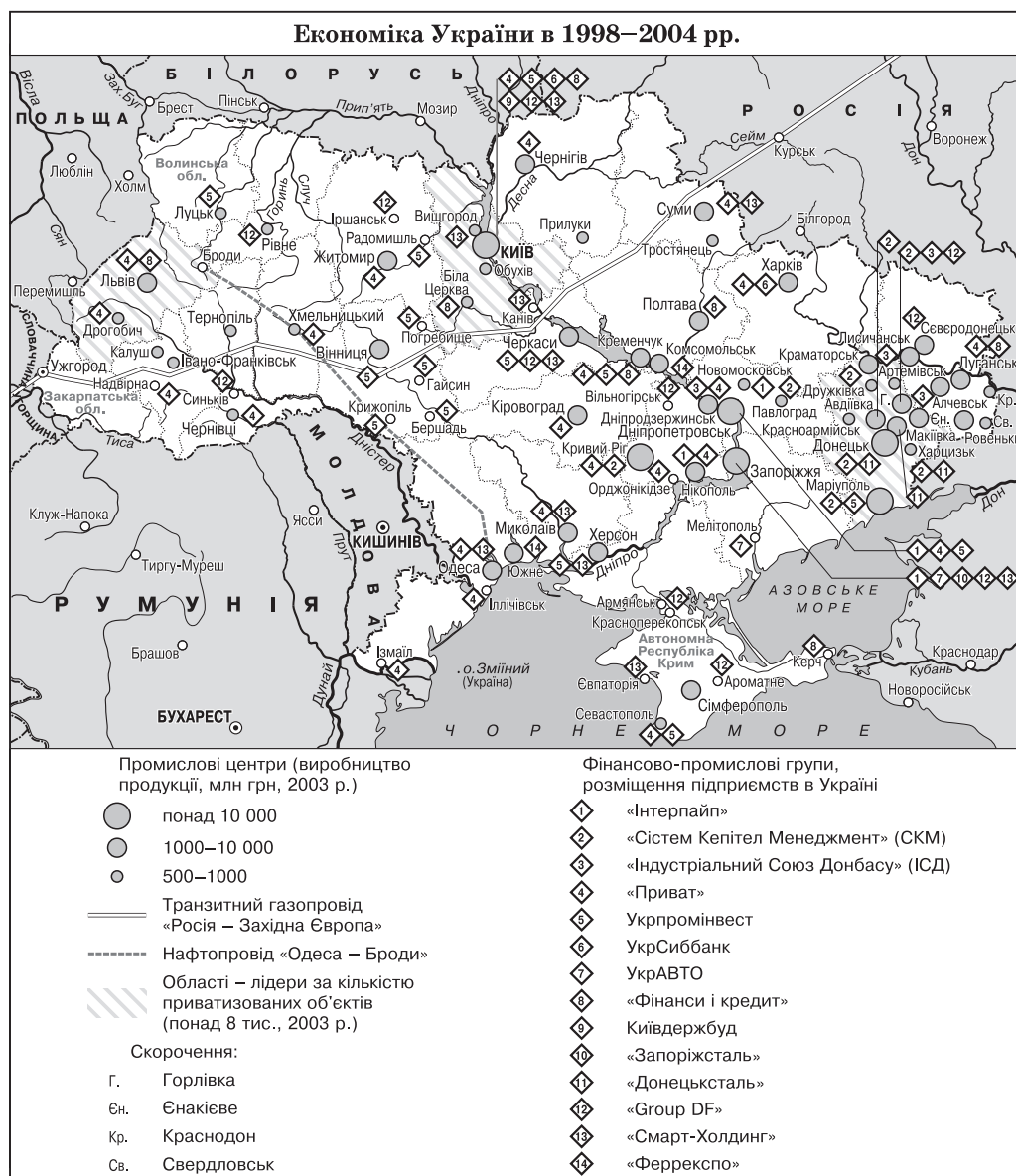

Злиденність негативно впливала на стан здоров'я та фізичний розвиток людей. Показник смертності погіршувався й через кризовий стан системи охорони здоров'я. Доступ до високоякісних медичних послуг став обмеженим, ліки багаторазово подорожчали.

← Прилавки магазинів на початку 1990-х рр.

Проаналізуйте карту. Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію: історичні факти (події, явища, процеси) та історико-географічні об'єкти. Прокоментуйте кожен із виявлених вами на карті фактів. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді. Узагальніть інформацію.

У чому Л. Кучма вбачав найбільшу ваду заходів перших українських урядів (зокрема, й власного) у здійсненні реформ? Підтвердіть історичними фактами, викладеними в тексті параграфа, слушність його критичних міркувань.

З виступу Л. Кучми на науковій конференції, присвяченій ринковим трансформаціям (Київ, 2000): «Формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалася впродовж наступних років – спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань, – виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона зветься до добре відомого: реформи – за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами. Усе це стало повною протилежністю реформам, що здійснювалися, наприклад, у Німеччині, а також в інших країнах повоєнної Європи, де завжди й в усьому був визначальним принцип соціальної спрямованості економічних перетворень».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Ухвалення Конституції України **»** Заснування Збройних Сил України **»** Обрання Президентом України Л. Кучми **»** Затвердження Верховною Радою державних символів України.
2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: *приватизація, «партія влади», «конституційна ніч», мажоритарна виборча система, гіперінфляція, купонокарбованці.*
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях 1990-х рр.: Л. Кучма, О. Мороз, М. Сирота.
4. У чому полягає історичне значення ухвалення Конституції України?
5. До положень, що характеризують розвиток економіки 1990-х рр., доберіть конкретні факти.
» Основною причиною стрімкого падіння народжуваності у 1990-х рр. було чимдалі більше зuboжіння населення. **»** Ситуація в сільській місцевості України була справжньою демографічною катастрофою. **»** Приватизація була шляхом до ринкової економіки.
6. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.
» Провідна роль «партії влади» у творенні державності України призводила до надто повільного просування в реформах. **»** Зволікання з реформою державних інститутів загальмувало перехід до демократичного устрою й негативно позначилося на ефективності влади.
7. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на його підтвердження або спростування.

Захоплена боротьбою за владу й повноваження, українська політична еліта не приділила достатньої уваги розвитку економіки і не змогла розв'язати більшість надзвичайно складних проблем переходу до ринку.

47–48 Міжнародні відносини України. Помаранчева революція

Поява незалежної України цілком змінила геополітичну ситуацію в Європі. Реакція світової спільноти на цей факт була несподівано дружньою та одностайною. Що ж до визнання незалежності України Росією, то воно не мало безумовного характеру. Російський уряд прагнув відтворити Радянський Союз у новій формі – через Співдружність Незалежних Держав.

Керівники нової Росії тривалий час були переконані в тому, що Україна не зможе існувати як самостійна держава. Вони тримали в замороженому стані проблему Чорноморського флоту і дотичну до неї кримську проблему, використовуючи їх як важіль тиску на Україну. Тільки в травні 1997 р. президент РФ Б. Єльцин дійшов висновку, що з Україною треба укласти повномасштабний договір, у якому обидві сторони визнавали б територіальну цілісність держав і підтверджували непорушність кордонів, що існують між ними.

Налагодження співпраці з країнами Заходу тривалий час наражалося на перешкоди, зумовлені фактичною нерозв'язаністю неядерного статусу України. Лише в 1994 р. після приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї склалися сприятливі обставини для входження України до світової спільноти. Відтоді Україну почали сприймати як державу, що є вагомим чинником міжнародного життя.

На перші шпальти світових ЗМІ Україна потрапила у зв'язку з **Помаранчевою революцією** – хвилею мирних акцій протесту впродовж листопада – грудня 2004 р. через очевидні зловживання влади, що поставили під сумнів чесність виборів Президента України. Ця подія мала вагоме значення для історії України, бо пробудила в мільйонів українців почуття національної гідності й гордості, змусила їх поважати себе.

1. Відносини України із США, НАТО та ЄС

Найбільш плідних результатів у перші десятиліття незалежності Україна досягла на міжнародній арені.

На початок 2004 р. Україну визнали й установили з нею дипломатичні відносини 173 країни. Визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні.

1994 р. Ратифікація Верховною Радою України Договору про партнерство і співробітництво між Україною та Євросоюзом

1994

Грудень 1994 р. Підписання в Будапешті вищими керівниками України, США, Великої Британії та Російської Федерації Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

1995

1995 р. Вступ України до Ради Європи

1997

Травень 1997 р. Підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією

2004

22 листопада – 3 грудня 2004 р. Помаранчева революція

Грудень 2004 р. Обрання В. Ющенка Президентом України

30 січня 1992 р. Україна стала членом Конференції з безпеки та співробітництва в Європі (з 1995 р. – **Організації з безпеки та співробітництва в Європі**, скорочено **ОБСЄ**).

У перші роки незалежності американська адміністрація ставилася до України дуже стримано – як до країни, що, на їхню думку, неочікувано виявилася нелегітимним власником третього у світі за потужністю ракетно-ядерного потенціалу. Він складався зі 176 міжконтинентальних балістичних ракет з 1200 боєголовками, 41 бомбардувальника стратегічної авіації, здатних доставити до цілі 650 ядерних боєприпасів, і понад 2,5 тис. тактичних ядерних ракет. Сукупний потенціал розміщеної в Україні однієї лише 43-ї ракетної армії перевищував потенціал Великої Британії, Франції або КНР.

Ще напередодні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Верховна Рада зробила урочисту заяву про без'ядерний статус України. У травні 1992 р. у Лісабоні Україна разом з делегаціями Росії, Білорусі та Казахстану – нових держав, які стали власниками успадкованої від СРСР ядерної зброї, – підписала протокол до договору між СРСР і США від 31 липня 1991 р. про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1).

Коли президентську посаду обійняв Л. Кучма, він переконав народних депутатів поставити останню крапку в перетворенні України на неядерну державу: приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 16 листопада 1994 р. парламент ухвалив Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.».

5 грудня 1994 р. у Будапешті відбувалася зустріч глав держав і урядів – учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі. **Президенти США і Російської Федерації, прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки.** Зокрема, вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та чинні кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, й у такий спосіб отримати будь-які переваги.

← Підписання Будапештського меморандуму

«Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» не передбачав жодних санкцій для ядерних держав, які могли б порушити його зобов'язання. Він був не юри-

дично обов'язковим міжнародним договором, а фіксацією політичної домовленості. Керівники ядерних держав могли застосувати санкції проти тієї держави, що порушила цю домовленість, суто з моральних мотивів.

Відмова від ядерної зброї й визначення статусу України як неядерної держави змінили відносини із США. Під час візиту в листопаді 1994 р. Л. Кучма підписав Хартію українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. Були укладені угоди про надання американської допомоги Україні

у здійсненні економічних реформ. Незабаром серед країн, які одержували фінансову допомогу від США, Україна посіла третє місце після Ізраїлю та Єгипту.

Кредити, надані Україні урядами США, ФРН, Італії, інших країн, а також міжнародними організаціями – Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції і розвитку, допомогли поліпшити платіжний баланс. Без них, зокрема, не можна було б розплатитися з Росією за нафту й газ. Водночас, домагаючись кредитів, український уряд ціною збільшення зовнішньої заборгованості відсував на майбутнє розв'язання невирішених у умовах гострої економічної кризи проблем.

Успішні кроки Л. Кучми у здійсненні ринкових реформ заохотили американську адміністрацію налагодити співпрацю з Україною. Поступово, однак, США розчарувалися в можливостях і перспективах на українських теренах, і це позначилося передусім на скороченні обсягів фінансової допомоги. Місцеві олігархи створювали несприятливі умови для американських бізнес-партнерів. Але частіше лунали сигнали про «нецільове використання» американської фінансової допомоги.

Не одразу керівництво України виявило інтерес до співробітництва з НАТО. Проте коли ця організація в січні 1994 р. ініціювала програму «Партнерство заради миру» (ПЗМ), Україна першою з країн СНД приєдналася до неї. За 1995–1996 рр. українські військовослужбовці взяли участь у трьох десятках міжнародних навчань миротворчих сил як на вітчизняних полігонах, так і за кордоном. У липні **1997 р.** під час саміту країн – членів НАТО в Мадриді було підписано **Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору.** Українські та російські миротворчі контингенти взяли участь у припиненні збройного протистояння в Боснії та Герцеговині. У травні 1997 р. Альянс відкрив у Києві Центр інформації та документації, а Україна – своє представництво у штаб-квартирі НАТО. Київський центр розгорнув велику просвітницьку роботу, прагнучи розвіяти радянські стереотипи серед українських громадян.

Однак у червні 2004 р. на саміті НАТО в Стамбулі Л. Кучма визнав, що Україна не відповідає критеріям членства в Альянсі, а 15 липня переглянув Воєнну доктрину України, скасувавши пункт про майбутній вступ країни до Північноатлантичного альянсу. Така зміна позиції була на користь Росії, яка сприймала членство посткомуністичних і пострадянських країн у НАТО як наближення ворожих військ до кордонів Росії.

Першим важливим етапом співпраці України з Європейським Союзом став вступ України до Ради Європи 9 листопада 1995 р. Він зробив можливим прагнення наступної мети – про асоціацію з **Євросоюзом** і далі – про повноцінне членство в ньому.

СЛОВНИК

Європейський Союз, ЄС – міжнародне політико-економічне об'єднання європейських держав. Кордони Європейського Союзу на початок 2019 р. охоплюють 28 країн. У червні 1993 р. на саміті в Копенгагені Євросоюз затвердив критерії, яким мали відповідати країни, якщо вони бажали долучитися до цієї інтегрованої спільноти. Вимагалось, щоб держава-кандидат дотримувалася демократичних принципів, була правовою й поважала права людини. У такій країні мають визнаватися загальні правила і стандарти Євросоюзу, функціонувати конкурентна ринкова економіка.

↑ Прапор Євросоюзу

Політико-правові засади співпраці ЄС з Україною були закладені **Договором про партнерство і співробітництво між Україною і Євросоюзом**, підписаним у червні 1994 р. в Люксембурзі (набув чинності 1 березня 1998 р.). У 2007 р. розпочато переговори про укладення нового договору, який мав замінити Договір про партнерство і співробітництво. Представники ЄС наполягали на налагодженні стратегічних відносин з Україною як з країною-сусідом. Під час паризького Саміту Укра-

їна – ЄС (вересень 2008 р.) досягнуто компромісне рішення щодо назви цієї угоди як **Угоди про асоціацію України з ЄС**. Вона давала змогу перейти від партнерства і співпраці до політичної асоціації та економічної інтеграції.

Прочитайте уривки з Будапештського меморандуму. Поділіться міркуваннями/припущеннями, чому цей документ не став запобіжником російській агресії проти України у 2014 р.

ДОКУМЕНТ
1

З Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (грудень 1994 р.):

«1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їхні зобов'язання згідно з принципами Заключеного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України.

2. ...підтверджують їхні зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй».

2. Відносини України з Росією

Найвагомішим для України було визнання її незалежності Росією. Водночас визнання України не перешкоджало Російській Федерації заявляти про свої територіальні претензії. У травні 1992 р. Верховна Рада РФ заявила, що документи про передання в 1954 р. Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття. Російських законодавців особливо хвилювала доля Севастополя. Виконуючи доручення З'їзду народних депутатів Росії, російський парламент у липні 1993 р. ухвалив безпрецедентне рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Рада Безпеки ООН висловила здивування з цього приводу, а президент РФ Б. Єльцин змушений був заявити про юридичну неспроможність такого рішення.

Переговори про укладення повномасштабного рамкового договору між Україною та Росією тривали роками.

Одним із найдражливіших для обох сторін було питання Чорноморського флоту, вартість якого, за оцінками міжнародних експертів, дорівнювала станом на початок 1992 р. приблизно 80 млрд доларів США. Переговорний марафон закінчився 28 травня 1997 р. Цього дня голови урядів України й Росії **підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України**, про параметри розподілу флоту і взаємороз-

рахунки, пов'язані з перебуванням російського флоту на території України. Зокрема, було домовлено, що Севастополь залишиться базою тимчасового перебування Чорноморського флоту РФ до 2017 р. на правах оренди (97 млн доларів США на рік). Плавсклад був поділений порівну, але Росія викупувала не потрібні Україні кораблі. Сума викупу й вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалися боргом України за енергоносії.

30–31 травня 1997 р. Б. Єльцин здійснив свій перший державний візит в Україну з метою підписання **Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією**. Кінцева редакція однієї зі статей містила положення: *«Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів»*. Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності й непорушності кордонів відповідно до норм міжнародного права. **Російська Федерація уклала міждержавний договір, у якому було зафіксовано територіальну цілісність України і російсько-український кордон, який склався історично.**

Підписання цього документа стало можливим тільки у 1997 р. завдяки двом обставинам. *По-перше*, українська сторона пішла назустріч російській у справі розв'язання проблеми Чорноморського флоту. Попри об'єктивні обставини, що склалися історично, базування Чорноморського флоту Російської Федерації в Севастополі могло розглядатися як порушення ст. 17 Конституції України. Останній пункт цієї статті проголошував: *«На території України не допускається розташування іноземних військових баз»*. *По-друге*, усі російські державні діячі незалежно від політичної орієнтації нарешті зрозуміли, що висування територіальних претензій до сусідньої країни або демонстративне ігнорування визнання її кордонів державними могло мати тільки один результат – цілковиту переорієнтацію України на Захід.

Владні кола Російської Федерації з тривогою спостерігали за тим, як змінюється обличчя Європи. Розширення Євросоюзу й НАТО в східному напрямі вони розглядали як зазіхання англо-американського світу на власну сферу впливу. У такій ситуації посилювався тиск Кремля на Україну. 23 лютого 2003 р. у Москві відбулася неформальна зустріч чотирьох президентів: В. Путіна (Росія), Л. Кучми (Україна), Н. Назарбаєва (Казахстан) і О. Лукашенка (Білорусь). Президенти підписали заяву «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регуляційної міждержавної комісії з торгівлі і тарифів». Так у повсякденне життя увійшло поняття **Єдиного економічного простору (ЄЕП)**.

Упродовж 2005 р. тривала експертна робота з розроблення угод, які мали забезпечити функціонування ЄЕП. Умовою створення зони вільної торгівлі було

ЗАУВАЖТЕ

6 грудня 2018 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією», внесений Президентом України. У законі зазначено, що дію договору припинено, зважаючи на збройну агресію РФ проти України, що становить істотне порушення Росією закріплених у ньому домовленостей.

Єдиний економічний простір (ЄЕП) – проект створення спільного ринку товарів, послуг, капіталів і робочої сили для Білорусі, Казахстану, РФ та України.

запропоновано визнати формування єдиного наднаціонального координаційного органу, рішення якого були б обов'язковими для виконання країнами – членами ЄЕП. Це призвело до того, що переговори зайшли в глухий кут.

У контексті створення ЄЕП варто розглядати «тузлинську кризу», яку російські дипломати використовували, щоб прив'язати Україну до євразійського геополітичного простору.

29 вересня 2003 р. російська сторона почала наживати ґрунт для дамби, яка мала з'єднати Таманський півострів з піщаною косою Тузла. Цей невеликий малозаселений острів-коса є територією України. Знаючи це, представник прикордонної служби Російської Федерації заявив про намір росіян установити на Тузлі прикордонну заставу, коли дамба з'єднає її з Таманським півостровом. 30 вересня МЗС України направило Росії ноту протесту, наголосивши, що Тузла є островом, який належить Україні. За кілька днів українці облаштували на ньому прикордонну заставу.

У жовтні Президент України Л. Кучма особисто проінспектував прикордонну заставу на Тузлі. Верховна Рада повторно звернулася із заявою до Федеральних Зборів РФ з приводу ситуації навколо Тузли й попередила про можливий перегляд засад стратегічного партнерства. 23 жовтня 2003 р. будівництво дамби було зупинено.

Після підписання плану заходів щодо реалізації Угоди про створення Єдиного економічного простору та узгодження положень Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки в грудні 2003 р. у Керчі президентами України та Росії Л. Кучмою та В. Путіним проблема Тузли відпала.

Звичним курсом перших українських президентів було балансування між Сходом і Заходом, завдяки якому вони намагалися отримати зиск з обох сторін.

3. Президентські вибори 2004 р. Помаранчева революція

У 2004 р. Україна привернула до себе увагу всього світу. Інтрига розгорталася навколо президентських виборів, під час яких боротьба точилася між двома учасниками перегонів. Опозиційні сили висунули на посаду Президента України лідера блоку «Наша Україна» В. Ющенка. Провладним кандидатом у президенти став чинний прем'єр-міністр В. Янукович, якого висунула Партія регіонів. **Президентські вибори відбулися 31 жовтня 2004 р.** У західних і центральних областях перевага була за В. Ющенком, у південних і східних – за В. Януковичем: Ющенко набрав 39,87 % голосів, Янукович – 39,32 %, тобто на 0,55 % менше. Від початку було зрозуміло, що другий тур голосування неминучий. **У другому турі 21 листопада** Захід і Центр проголосували переважно за В. Ющенка, а Південь і Схід – за Януковича. Загалом по Україні Ющенко виграв вибори в другому турі, якби не високий рівень фальсифікацій в окремих регіонах.

Увечері В. Ющенко провів зустріч із представниками дипломатичного корпусу, на якій були присутні послы Канади, США, Франції, Великої Британії, Німеччини та інших країн. Під час зустрічі представники опозиції повідомили,

↑ Помаранчевий майдан на київському Хрещатику. Грудень 2004 р.

що в Донецькій області В. Янукович «намалював» собі 1 млн 200 тис. голосів, у Луганській – до 500 тис., у Миколаївській, Херсонській, Одеській, Запорізькій та Дніпропетровській, разом узятих – 1 млн голосів. За словами В. Ющенка, у Донецькій області на 2020 дільницях працювало тільки 19 його представників. Кандидат у президенти просив демократичні країни дати оцінку перебігу виборів в Україні.

Прочитайте фрагменти документів та роздивіться карикатури. » 1. За допомогою яких технологій відбувалося фальшування результатів виборів Президента України у 2004 р.? » 2. Які особливості суспільно-політичного життя в Україні створювали можливості для застосування таких маніпуляцій? » 3. Про що свідчить той факт, що голоси виборців розділилися майже навпіл? » 4. Чому в Україні в ті роки були сильними проросійські настрої серед частини населення? Як це пов'язано з політичним курсом багатовекторності?

ДОКУМЕНТ
2

Голова Верховної Ради двох скликань В. Литвин у книжці «2004: події, документи, факти» переповідає такий епізод: «У Донецьку, у Ворошиловському районі, на одній з дільниць 42-го територіального округу членів комісії змусили підписати чистий протокол. Потім, як повідомив очевидець, у протокол були вписані фальсифіковані результати виборів. Так, за його словами, з майже 2 тисяч виборців дільниці за Віктора Ющенка були віддані 133 голоси, але в протокол були вписані тільки 2 голоси. Більше того, ніякого фактичного підрахунку голосів, відданих за кандидата Віктора Януковича, не робили, просто в протокол були вписані за нього 1947 голосів. Фальсифікація результатів стала можливою через те, що на цю виборчу дільницю не був допущений жоден спостерігач від В. Ющенка».

ДОКУМЕНТ
3

З інформації на сайті «Української правди», яка оприлюднила перехоплені співробітниками СБУ телефонні розмови штабу В. Януковича: «Ці дані свідчать, що в штабі Януковича повністю контролювали хід голосування і підрахунок голосів під час обох турів виборів Президента. За допомогою відкріпних талонів, голосувань на закритих дільницях, за рахунок голосувань на дому команда Януковича планомірно досягла потрібного результату. Знання точної кількості відкріпних талонів, виїзних голосувань та обсяги інших маніпулятивних технологій зіставляли з даними екзит-полів і таким чином заздалегідь знали, який буде отримано результат».

– Ми прибули голосувати за відкріпними талонами.

– Шефе! Ми вже обробили двісті відсотків бюлетенів!

– Пане майоре! Бандити!
– Не мели дурниць, це група підтримки
одного із претендентів на папаху.

На Майдані Незалежності в Києві почали збиратися прихильники В. Ющенка. У ніч на 23 листопада на Майдані Незалежності й на Хрещатику перебувало до 10 тис. громадян. Біля пам'ятника Незалежності стояли 27 наметів, куди звозилися протоколи з мокрими печатками. Біля будинку Консерваторії поставили польову кухню. Досить швидко містечко розрослося до 400 наметів, розташованих уздовж усього Хрещатика – до Бессарабки. Штаб В. Ющенка організував пряму супутникову трансляцію з місця подій, якою одразу скористалися провідні телеканали світу. Панорама київського Майдану потрапила в поле зору багатьох країн. Удень кількість людей на Хрещатику зросла до 100–150 тис. 23 листопада відбулися мітинги на підтримку В. Ющенка у переважній більшості великих міст України.

Від ранку 25 листопада під контроль протестувальників перейшли Будинок профспілок на Майдані Незалежності та Міжнародний центр культури і мистецтв на вулиці Інститутській. У профспілковому приміщенні розташовувався оперативний штаб, який керував організацією дій на Майдані Незалежності.

Одразу після оголошення ЦВК фальсифікованих результатів другого туру В. Ющенко звернувся через довірену особу до Верховного Суду України з вимогою визнати недійсними результати голосування в Донецькій і Луганській областях через масові порушення законодавства, що спотворювали результати народного волевиявлення.

Увечері 25 листопада Верховний Суд України заборонив ЦВК оприлюднювати результати виборів. Після багатьох днів протистояння Верховний Суд України визнав за необхідне відновити права суб'єкта виборчого процесу шляхом проведення повторного голосування за правилами, визначеними законом про вибори Президента України. Повторне голосування другого туру було призначене на 26 грудня.

Вихід з політичної кризи вдалося знайти завдяки тривалим переговорам і напрацюванню компромісного рішення: з боку влади головною поступкою була згода на проведення переголосування другого туру виборів, а з боку опозиції – згода на конституційну реформу, за якою з 2006 р. Україна стала парламентсько-президентською республікою.

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України законодавчо започаткувала **конституційну реформу**.

- » Кабінет Міністрів ставав вищим органом у системі органів виконавчої влади.
- » Уряд призначався парламентом за поданням Президента України.
- » Кандидатуру для призначення на посаду прем'єр-міністра Президент України вносив за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді, яка становила більшість у парламенті.
- » Верховна Рада мала працювати не 4, а 5 років.
- » Вибори до парламенту відбувалися на пропорційній основі.
- » Президент здобував право достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо протягом одного місяця вона не змогла сформувати парламентську більшість.

Повторне голосування другого туру відбулося 26 грудня 2004 р. Його загальні підсумки, за даними ЦВК, були такі:

- » за В. Ющенка проголосували **15 млн 116 тис. осіб** (51,99 % кількості виборців, які взяли участь у голосуванні);
- » за В. Януковича проголосували **12 млн 849 тис. осіб** (44,2 %).

Президентом став В. Ющенко.

Прочитайте фрагмент документа. » 1. Чому Помаранчева революція стала свідченням формування громадянського суспільства в Україні? Чому його поява ознаменувала подолання тоталітарної спадщини в суспільній свідомості?

» 2. Чому саме громадянське суспільство є запорукою демократичного розвитку й дотримання прав та свобод громадян, поваги до законів? » 3. Як характеризує В. Ющенко те, що він очолив протести громадян? Чи були здатні на такі дії політичні діячі радянської епохи? Чому?

ДОКУМЕНТ
4

«...Українські громадяни не були задоволені економічним і політичним становищем у своїй країні. Вони розуміли, що "партія влади" створила імітацію демократичного устрою, за лаштунками якого дбала тільки про власні інтереси. Вони розуміли, що в них залишилася єдина зброя, яку не можна було імітувати: конституційне право на вибір

державних посадовців, починаючи від президента країни. Нарешті, вони розуміли те, що чинна влада намагатиметься перетворити ці вибори на фарс і залишити все так, як було. Але в них уже не вистачало сил, щоб терпіти далі засилля симбіозу вищих державних чиновників і олігархів. Їх особливо обурював той факт, що олігархи кляли у свої глибокі кишені здобутки економічного піднесення. Вони відчували, що напруження в суспільстві зростає...» (український історик С. Кульчицький).

Проаналізуйте карту. Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію: історичні факти (події, явища, процеси) та історико-географічні об'єкти. Прокоментуйте кожен із виявлених вами на карті фактів. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді. Узагальніть інформацію.

1. **Установіть хронологічну послідовність подій:** » Обрання В. Ющенка Президентом України » Підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією » Вступ України до Ради Європи » Підписання Будапештського меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.
2. **Складіть речення, використавши поняття і терміни:** *Європейський Союз, євроінтеграція, Єдиний економічний простір (ЄЕП), «тузлинська криза», Помаранчева революція, парламентсько-президентська республіка.*
3. **Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби:** Л. Кучма, В. Янукович, В. Ющенко.
4. **Визначте суть Будапештського меморандуму, підписаного вищими керівниками України, США, Великої Британії та Росії, про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. Яке значення цих документів?**
5. **Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.**

«У всіх студентів, які приїхали з нашої області, та й не тільки в студентів, настрої зараз революційний. Люди хочуть врешті-решт щось змінити. Влада це відчуває. І навіть коли ми виїжджали, за вказівкою згори було перекрито трасу. Тобто нам намагалися зашкодити приїхати до столиці й підтримати революційний рух. Нам же натомість хочеться відстояти справедливі результати виборів, а не ті, які надає ЦВК...» (*учасник Помаранчевого майдану, м. Новояворівськ*).

«Сьогодні можна скільки завгодно говорити про політичний характер рішень Верховної Ради і Верховного Суду України щодо визнання недійсними результатів другого туру голосування і недовіри Центральній виборчій комісії. Але при цьому не слід забувати, що саме вони відкрили єдиний за даних обставин – правовий і легітимний – вихід, розрядили гранично напружену політичну атмосферу і стали тим пробліском надії, що дав змогу відступити від безодні громадянського конфлікту, зберегти державну незалежність і територіальну цілісність України...» (*екс-голова Верховної Ради України В. Литвин*).
6. **Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження.**

Вибух народного гніву у 2004 р. в масштабах, які дивували весь світ, був викликаний не так неочікуваними результатами президентських виборів, як глибоким незадоволенням народу своїм становищем.

49–50 Суспільно-політичне життя України у 2005–2013 рр.

Десятиріччя після Помаранчевої революції – це надзвичайно насичений подіями історичний період, що несе на собі відбитки особистостей політичних діячів, зокрема двох українських президентів, які боролися між собою за владу під час Помаранчевої революції: В. Ющенко та В. Януковича. Ці люди впливали на перебіг подій і певною мірою визначали їх характер та послідовність. Однак набагато більшою мірою події визначалися не діями окремих осіб, навіть обтяжених високими повноваженнями, а об'єктивними закономірностями пострадянського розвитку.

Найбільші зміни відбулися в суспільній свідомості. Громадяни України засвідчили, що українське суспільство долає в собі наслідки посткомуністичної «совковості». Люди відчували свою згуртованість, перетворюючи задекларовані конституційні права з примари на реальність і показуючи олігархічній Україні, хто в домі господар.

Революційного помаранчевого потенціалу не вистачило, щоб радикально змінити світобачення та звички поколінь, які народилися й виростили в умовах радянської дійсності. Однак український народ спромігся відповісти на виклик віджилих політичних сил новим Майданом. Наявність у нього такої спроможності є найпереконливішим свідченням значення Помаранчевої революції.

1. Політичне життя за президентства В. Ющенка

З обранням Президентом України В. Ющенка всі очікували реформ, які змінять обличчя країни. Реформи, однак, не відбулися. Свою каденцію В. Ющенко розпочав з кадрових перестановок на державній службі. Одразу після інавгурації він перейменував свою адміністрацію на секретаріат, але майже не скоротив кількості його служб.

Заміна чиновників здійснювалася за політичною, а не кваліфікаційною ознакою. У 2005 р. вибуло 48 622 державних службовців (18,9 % від загальної чисельності) і було прийнято на роботу 56 531 особу.

За влучно сформульованими тезами про торжество демократії та загальнолюдських цінностей не проглядалося конструктивної стратегії просування країни євроінтеграційним курсом. За патріотичною риторикою про зміцнення української державності не відчувалося бажання шукати шляхи національної

Квітень 2010 р. Харківські угоди. Подовження строку перебування Чорноморського флоту РФ та оренди берегової інфраструктури до 2042 р.

консолідації суспільства, поділеного на прибічників помаранчевого і біло-блакитного кольорів.

Сотні кримінальних справ щодо фальсифікації президентських виборів 2004 р. були спущені на гальмах.

Діючи згідно з коаліційними домовленостями, В. Ющенко в січні 2005 р. підписав указ про призначення Юлії Тимошенко на пост виконавчої обов'язків прем'єр-міністра. На початку лютого Верховна Рада затвердила її на цій посаді.

Перші кроки Ю. Тимошенко на чолі уряду були успішними. Вона усунула чимало бюрократичних перепон у підприємницькій діяльності, запроваджених за часів Л. Кучми. Уряд енергійно взявся за боротьбу з контрабандою, що дало змогу збільшити митні надходження. Були істотно обмежені махінації, пов'язані з поверненням податку на додану вартість у державний бюджет.

➔ Святкування 60-річчя перемоги в німецько-радянській війні 1941–1945 рр. Президент В. Ющенко закликав до примирення ветеранів Радянської армії та воїнів УПА

Загострення конфлікту між Ю. Тимошенко й секретарем Ради національної безпеки та оборони П. Порошенком змусило В. Ющенка прийняти відставку обох. Наступником Ю. Тимошенко став **Юрій Єхануров**. Щоб затвердити його на посаді прем'єр-міністра, Президенту довелося домовлятися з В. Януковичем – лідером опозиційної фракції в парламенті. 22 вересня 2005 р. В. Ющенко, В. Янукович і в. о. прем'єр-міністра Ю. Єхануров підписали меморандум порозуміння між владою та опозицією.

Від січня 2006 р. набула чинності конституційна реформа, затверджена парламентом під час Помаранчевої революції. Вона істотно підвищила роль партій у політичному житті. **Тепер вибори до Верховної Ради мали відбуватися тільки за партійними списками.** Владні повноваження Президента України суттєво скорочувалися, а повноваження прем'єр-міністра відповідно розширювалися. Президент мусив вносити на затвердження ту кандидатуру голови уряду, яку йому рекомендувала створена в парламенті коаліційна більшість депутатів. Усі 450 місць у Верховній Раді України заповнювалися кандидатами в народні депутати, які здобули перемогу в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі. Поріг проходження в парламент знижувався з 4 до 3 % набраних голосів.

Під час виборів 26 березня 2006 р. тривідсотковий бар'єр подолали п'ять політичних сил: Партія регіонів з 32,14 % голосів; «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ) з 22,29 %; «Наша Україна» з 13,95 %; соціалісти з 5,69 % та комуністи – з 3,66 % голосів. Помаранчева коаліція здобула в сумі 41,93 % голосів, а Партія регіонів з комуністами – 35,8 %. Отже, коаліція мала запропонувати президентові кандидатуру прем'єр-міністра.

Проте справа з розподілом посад закінчилася неочікувано: соціалісти перейшли на бік регіоналів, створивши інше співвідношення сил у Верховній Раді.

← Президент України Віктор Ющенко та прем'єр-міністр Віктор Янукович на церемонії відкриття пам'ятника В'ячеславу Чорноволу в Києві. Серпень 2006 р.

Переможці в парламентських виборах стали переможеними, а помаранчева коаліція припинила існування. Лідер соціалістів О. Мороз досяг мети і став головою парламенту, після чого 7 липня проголосив утворення так званої антикризової коаліції на чолі з В. Януковичем.

Антикризова коаліція проіснувала недовго. Суперечності між В. Ющенком та В. Януковичем у принципових питаннях дійшли до того, що у червні 2007 р. Президент України розпустив парламент і призначив позачергові вибори на 30 вересня.

Найбільшу фракцію в парламенті 6-го скликання мала Партія регіонів – 174 народні депутати. Значних успіхів, якщо порівняти з попередніми виборами, досяг БЮТ, здобувши 156 мандатів (у попередньому складі – 129). Президентський блок «Наша Україна – Народна самооборона» скоротив представництво в парламенті з 81 до 72 мандатів. КПУ здобула 27 мандатів. Блок В. Литвина одержав 20 мандатів.

29 листопада 2007 р. було оголошено про створення Коаліції демократичних сил у складі 228 депутатів (БЮТ і НУ-НС). Головою Верховної Ради став А. Яценюк. 11 грудня в парламенті відбулося голосування щодо кандидатури прем'єр-міністра. Перебуваючи на чолі коаліції, Ю. Тимошенко отримала підтримку тільки 225 депутатів, до обрання їй не вистачило одного голосу. Лише на наступному пленарному засіданні вона була затверджена голосами 226 депутатів.

Внутрішньофракційні суперечності позначилися на роботі парламенту. Блокування трибуни різними політичними силами стало нормою в діяльності вищого законодавчого органу. А. Яценюк подав у вересні 2008 р. письмову заяву про відставку з посади голови парламенту, але й далі виконував обов'язки голови, оскільки парламент не розглядав заяву. 9 грудня до коаліції БЮТ і НУ-НС приєднався Блок Литвина. В. Литвина цього ж дня обрали головою парламенту.

Чергові президентські вибори було призначено на 17 січня 2010 р.

Як і всі попередні, президентські вибори 2010 р. стали ареною боротьби двох Україн – демократичної та олігархічної. В. Ющенко обіцяв, що вибори пройдуть максимально прозоро, без застосування «адміністративного ресурсу». У другий тур з істотним розривом вийшли В. Янукович та Ю. Тимошенко. Ю. Тимошенко вдалося скоротити відставання, але вона все-таки залишилася позаду з 45,47 % голосів (11 млн 593 тис.). В. Янукович набрав 48,95 % (12 млн 481 тис.). Інавгурація нового президента відбулася 25 лютого.

На підставі тексту параграфа наведіть п'ять фактів політичного життя за президентства В. Ющенка, які свідчать про суперечності між очікуваннями суспільства після Помаранчевої революції та реальною політикою.

ОСОБИСТІСТЬ

Віктор Ющенко (1954)

Політичний і державний діяч. Від січня 1993 р. – голова правління Національного банку України, брав участь у проведенні фінансових реформ, запровадженні в обіг гривні. Після обрання Л. Кучми Президентом України на другий термін у грудні 1999 р. призначений прем'єр-міністром України. У травні 2001 р. був відправлений у відставку й невдовзі приєднався до опозиції. Створений ним блок «Наша Україна» отримав найбільшу кількість голосів на виборах до Верховної Ради України в березні 2002 р., хоча не сформував парламентської більшості.

У 2004 р. балотувався на пост Президента України як самовисуванець. Відверті фальсифікації виборів, здійснені владою, спричинили масові протести та кампанію непокори – Помаранчеву революцію. За результатами переголосування другого туру виборів набрав більшу кількість голосів. 23 січня 2005 р. вступив на посаду Президента України.

» Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. У чому журналістка вбачає позитивні та негативні результати президентства В. Ющенка? Які факти слугують аргументами для такої оцінки?

ДОКУМЕНТ 1

«Віктор Ющенко увійшов в історію України як перший президент – демократ та українофіл. Він не втомлювався повторювати, що громадяни України мають знати свою історію та шанувати демократичні цінності. Він не втомлювався закликати всіх до широкої суспільної дискусії. Але він нічого не зробив для реального об'єднання національно-демократичних сил та подолання поділу країни на Схід і Захід. Публічна конфронтація Віктора Ющенка з Юлією Тимошенко нівелювала здобутий Майданом міжнародний імідж України і привела до перемоги на виборах Віктора Януковича. Такої думки політики, колишні близькі соратники Ющенка» (журналістка І. Штогрін).

2 листопада 2006 р. Президент України В. Ющенко вніс на розгляд Верховної Ради проект Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». 28 листопада закон було ухвалено.

» 1. Прочитайте фрагмент документа. Поміркуйте, яке значення в контексті декомунізації та дерадянзації мало ухвалення цього закону. » 2. Чи міг бути ухвалений закон раніше? Чому?

ДОКУМЕНТ 2

Із Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»: «Верховна Рада України по с т а н о в л я є: вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідків; шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу; усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства; відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч; засуджуючи злочинні дії

СЛОВНИК

Пригадайте!

Геноцид – дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення життєвих умов, розрахованих на повне або часткове її знищення (стаття II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.).

тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності; співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору... визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається порушенням над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним...»

» Пригадайте, чому радянсько-комуністична влада СРСР десятиліттями приховувала факти про Голодомор 1932–1933 рр. Чому держава Україна прагне міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом?

2. Загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні за президентства В. Януковича

Блок Литвина після перемоги В. Януковича вийшов з коаліції, сформованої Ю. Тимошенко, і приєднався до регіоналів в обмін на обіцянку президента зберегти за його лідером пост голови парламенту. Перетворившись на президентську партію, регіонали взялися за скуповування народних депутатів. У Верховній Раді сформувалася нова більшість «Стабільність і реформи», яку журналісти назвали «*коаліцією тушок**». Парламент висловив недовіру уряду Ю. Тимошенко і 11 березня 2010 р. голосами 237 депутатів відправив його у відставку. Прем'єр-міністром став М. Азаров.

Звичними методами регіонали здобули контроль над Конституційним Судом, після чого той наважився у вересні 2010 р. на закритому засіданні безпідставно скасувати політичну реформу 2004 р. Україна знову перетворилася з парламентсько-президентською на президентсько-парламентську республіку.

Парламентські вибори за новими правилами відбулися в жовтні 2012 р. На першому місці опинилася Партія регіонів (30 % голосів), далі йшли «Батьківщина» на чолі з Ю. Тимошенко (25,5 %), «Удар» В. Кличка (14 %), Компартія України (13,3 %) і «Свобода» (10,4 %). Маючи в сумі 49,9 % голосів, три опозиційні політсили («Батьківщина», «Удар», «Свобода») одержували в парламенті більшість завдяки голосам, поданим за партії, які не подолали встановленого прохідного бар'єра. Але більша частина депутатів-мажоритарників, чий бізнесові інтереси залежали від влади, приєдналися до провладної коаліції. Використання адміністративного ресурсу допомогло Партії регіонів сформувати пропрезидентську більшість і в облрадах (крім трьох областей).

Узурпація державної влади супроводжувалася репресіями, спрямованими на залякування і придушення опозиції. У квітні 2010 р. М. Азаров заявив у парламенті, що «*дії уряду*

↑ Інавгурація Президента України Віктора Януковича. 25 лютого 2010 р.

*Тушки – іронічна назва народних депутатів, яких обирали від однієї політичної сили, проте, вони переходили до іншої.

Тимошенко завдали збитків державі в 100 млрд грн, у зв'язку з чим Тимошенко й посадові особи повинні понести кримінальну відповідальність». Услід за цим Генеральна прокуратура відновила призупинену Л. Кучмою в 2004 р. «справу Тимошенко», за якою вона бездоказово звинувачувалася. Коли висунуті звинувачення не підтверджувалися, їй висували нові. 24 травня 2011 р. Ю. Тимошенко запросили до Генеральної прокуратури для висунення нового звинувачення та арешту. У Генеральній прокуратурі вона з'явилася в супроводі послів провідних європейських держав і США, а також посла Євросоюзу, які висловили протест проти незаконних дій українських правоохоронців. Янукович тоді дав команду пригальмувати, й Тимошенко зачитали рішення про закриття справи та звільнення з-під арешту. Проте в червні 2011 р. Генпрокуратура висунула нові звинувачення, а в жовтні суд визнав її винною в перевищенні влади та службових повноважень і засудив до семи років ув'язнення. Звинувачення політичних противників у кримінальних злочинах стали буденною справою.

У країні погіршилося економічне становище. У 2013 р. вона посіла 161-ше місце з 46,3 бала серед 177 країн, що увійшли до рейтингу економічної свободи. Цей показник був найгіршим серед 43 європейських країн. Коментуючи його, розробники індексу економічної свободи зауважили: *«Корупція квітне, закони функціонують погано»*.

За час президентських повноважень В. Януковича істотно погіршився й політичний клімат у країні. На запитання соціологічного опитування **«Чи можуть сьогодні люди в Україні вільно висловлювати свої політичні погляди?»** у 2012–2013 рр. відповідь «ні» обирав кожен третій респондент.

Прочитайте текст до фотографії, на якій зображено резиденцію В. Януковича «Межигір'я», та коментар європейської політичної діячки. Як пов'язане згортання демократичних свобод в Україні з корупцією? Чому, на вашу думку, демократія в Україні виявилася, за визначенням співдоповідачки Парламентської асамблеї Ради Європи, вразливою?

Будинок В. Януковича у його резиденції «Межигір'я» в селі Нові Петрівці Київської області. Загальна площа резиденції – 136 гектарів. Комплекс «Межигір'я» огорожений парканом заввишки 5 м і завдовжки 54 км (по периметру). На його території розташовано яхтовий причал, кінний клуб, тир, тенісний корт, басейн, оранжерею, парники, а також мисливські угіддя, зоопарк, гараж на 70 одиниць техніки тощо. Журналісти та політики називають «Межигір'я» символом корупції президентського масштабу

З коментаря співдоповідачки Парламентської асамблеї Ради Європи по Україні Ханне Северінсен: «Я дуже занепокоєна. Я завжди знала, що в Україні вразлива демократія. Але я навіть не уявляла, що за два місяці, відколи працює новий президент, він використав їх для того, щоб підібрати під себе уряд, скасувати результати виборів 2007 р., повністю підкорити собі Вищу раду юстиції, Верховний Суд, СБУ і навіть парламент».

3. Дискусії навколо геополітичного вибору України

Перші візити новообраного Президента України В. Ющенка в Європу і США були тріумфальними. Захід вітав героя Помаранчевого майдану.

Перед президентськими виборами 2004 р. Л. Кучма скасував у Воєнній доктрині України положення про стратегічну мету, яка полягала у вступі до Євро-союзу і НАТО. У квітні 2005 р. В. Ющенко відновив цей пункт і навіть потурбувався про те, щоб запровадити у План дій Україна – НАТО на 2005 р. деякі заходи, спрямовані на інтеграцію Збройних Сил України з військами НАТО.

У січні 2008 р. за підписом Президента В. Ющенка, Голови Верховної Ради А. Яценюка та прем'єр-міністра Ю. Тимошенко в НАТО було надіслано заяву про готовність приєднатися до Плану дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі (ПДЧ). У відповідь на це Партія регіонів заблокувала роботу парламенту, організувала масові акції протесту і провела у Сєвєродонецьку II Всеукраїнський з'їзд депутатів рад усіх рівнів з метою показати, що південні та східні регіони країни проти поглиблення відносин з НАТО.

Доволі оптимістичною видавалася перспектива членства в Європейському Союзі. Єврооптимісти вважали, що за десять років Україна подолає всі етапи інтеграції з Європою: Митний союз, безвізовий режим, вільний рух товарів, капіталів, послуг, робочої сили.

Проте інтеграція України в НАТО і ЄС залежала не тільки від бажання цих двох сторін. Існувала й третя сторона – Росія. У Москві від України чекали вступу в Єдиний економічний простір разом з Білоруссю і Казахстаном. За президентства В. Ющенка почалося загострення українсько-російських відносин, пов'язане з розподілом азовсько-керченської акваторії. Окрім суперечок про лінію розмежування в морі, українська сторона вимагала збільшити символічну

ціну за оренду баз Чорноморського флоту Російської Федерації у 5–10 разів, що було неприйнятним для Росії.

Про наміри останньої тримати Україну в полі свого геополітичного впливу свідчила і «газова атака». Термін дії укладеного 2004 р. контракту на постачання газу та його прокачування через територію України в Європу завершувався у 2009 р. Російська сторона хотіла змінити умови нового контракту на 2009–2019 рр. таким чином, щоб якомога надійніше закріпити енергетичну залежність України.

↑ Зрив регіоналами та комуністами засідання Верховної Ради, на якому мали затвердити звернення щодо включення України в План дій щодо членства в НАТО. Лютий 2008 р.

Партія регіонів ще з весни 2006 р. розгорнула масштабну інформаційну кампанію з дискредитації НАТО, а В. Янукович, ставши прем'єр-міністром, повідомив, що Україна відкладає приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО, допоки не підвищиться рівень інформованості населення про цю організацію.

На посаді Президента України В. Янукович пішов на стратегічні поступки в питанні присутності в Криму Чорноморського флоту Російської Федерації. **Укладені В. Януковичем 21 квітня 2010 р. так звані Харківські угоди подовжували термін оренди на 25 років – до 2042 р.** Угода підлягала ратифікації парламентарями. Верховна Рада ратифікувала угоду, укладену президентом, без будь-яких консультацій із громадськістю.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. **Установіть хронологічну послідовність подій:** » Обрання В. Януковича Президентом України » Початок президентства В. Ющенка » Помаранчева революція » Ухвалення Верховною Радою Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».
2. **Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях 2005–2013 рр.:** В. Ющенко, В. Янукович, Ю. Тимошенко.
3. **Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.**

«Час президентства Ющенка, на жаль, виявився для країни періодом втрачених можливостей. Відповідальність за це лежить також і на президенті, й на його секретаріаті, які перебували в ситуації конфлікту з Кабінетом Міністрів» (*екс-посол США в Україні Стівен Пфайфер*).

«Для більшості українців новий президент асоціювався з двома речами: по-перше, вульгарними за розмірами витратами на життєдіяльність першої особи в державі, по-друге, невласливою сильним людям мстивістю. Резиденції в Межигір'ї та Криму, гелікоптерний майданчик на Дніпровській набережній у не найбагатшій країні світу є, делікатно кажучи, моветоном*».

4. **Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.**

«Експерти тоді ж говорили, що угода, яку згодом назвали “харківською”, суперечить Конституції України, а прості посполиті казали, що “нас ще раз продали”. Зрештою, 27 квітня 2010 року, після мітингів, протистоянь з міліцією, яєць і диму у Верховній Раді, Угоду ратифікували парламенти обох країн...»

«Рада ЄС підтверджує своє серйозне занепокоєння з приводу політично вмотивованих ув'язнень членів колишнього уряду, що мали місце після судів, які не шанували міжнародних стандартів чесного, прозорого та незалежного процесу... Рада очікує, що українська влада негайно розв'яже питання політично вмотивованих арештів і зробить подальші кроки для реформування судової системи» (з *постанови Ради міністрів закордонних справ Євросоюзу*).

* *Моветон* (з фр.) – поведінка, манери та вчинки, неприйнятні у пристойній спільноті.

ТВОРЕННЯ
НОВОЇ УКРАЇНИ (з 2014 р.)

51–52 Революція Гідності 2013–2014 рр.

Реакція українського громадянського суспільства на загрозу втрати державного суверенітету внаслідок утягування країни до Митного та Євразійського союзів – об'єднань, у яких домінувала Росія, започаткувала знакові події у новітній історії не лише України, а і Європи та світу.

Революція Гідності, у яку переріс **Євромайдан**, стала можливою завдяки героїзму й самопожертві десятків тисяч українських громадян. Організовані в сотні загони самооборони успішно протистояли озброєному до зубів напівкримінальному режиму Януковича. Загалом на центральних вулицях Києва у грудні 2013 р. – лютому 2014 р. загинуло 107 протестувальників, названих **Небесною Сотнею**. Небесна Сотня – українські патріоти, які віддали своє життя, обстоюючи права і свободи вільної людини, гідне майбутнє своєї країни.

Кожній жертві режиму було присвоєно звання Героя України. Іменем Небесної Сотні названі десятки вулиць і площ. 22 червня 2014 р. з'явився указ Президента України про заснування ордену Героїв Небесної Сотні – для відзначення осіб *«за громадянську мужність, патріотизм, відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, активну благодійну, гуманістичну, громадську діяльність в Україні, самовіддане служіння Українському народу, виявлене під час Революції Гідності (листопад 2013 – лютий 2014 року), інших подій, пов'язаних із захистом незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України»*.

30 листопада 2013 р.

Перший силовий розгін «Беркутом» мирних протестувальників Євромайдану, побиття студентів

16 січня 2014 р. Ухвалення

пропрезидентською більшістю Верховної Ради законів, які обмежували громадянські права («диктаторські закони»)

20 лютого 2014 р.

«Кривавий четвер» – трагічна загибель десятків протестувальників у Києві

25 травня 2014 р.

Позачергові вибори. Обрання П. Порошенка Президентом України

2013

2014

21 листопада 2013 р.

Виступ протестувальників у Києві із закликами не відмовлятися від євроінтеграційного курсу – початок Євромайдану

8 грудня 2013 р.

«Марш мільйона» – найчисельніше віче на Майдані Незалежності у Києві

18–20 лютого 2014 р. Штурм («зачистка») Майдану силовиками

22 лютого 2014 р. Ухвалення Верховною Радою України постанови «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України»

1. Євромайдан

Подією, яка спричинила соціальний вибух, стала неочікувана відмова Президента України В. Януковича підписати Угоду про асоціацію з Євросоюзом. У зв'язку з цим протестні акції почали називати **Євромайданом**.

Перемовини щодо асоціації з Євросоюзом тривали ще з часів президентства В. Ющенка і продовжилися за каденції В. Януковича – з 2007 по 2012 рр. 30 березня 2012 р. глави делегацій України й усіх країн Євросоюзу парафували (попередньо підписали) угоду. Підписання її мало відбутися в листопаді 2013 р. на зустрічі голів урядів Євросоюзу у Вільнюсі.

За лічені тижні до саміту у Вільнюсі ситуація докорінно змінилася. Влада змінила своє рішення й оголосила про припинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом.

Ця сенсаційна новина збурила українське суспільство. **21 листопада 2013 р. кілька журналістів вийшли на Майдан Незалежності в Києві та поширили в соціальних мережах заклик до всіх небайдужих приєднатися.** На Майдані того дня зібралося півтори тисячі осіб, здебільшого журналісти і молодь. Першими до Євромайдану долучилися студенти. Тоді ж у соціальних мережах уперше з'явився термін «Євромайдан». 22 листопада почалися акції протесту в Донецьку, Івано-Франківську, Луцьку, Ужгороді, Львові.

24 листопада в Києві відбулася найбільша за період президентства Януковича маніфестація – до 150 тис. учасників. Колони маніфестантів розтягнулися від бульвару Шевченка до Європейської площі. Мітинг на Майдані Незалежності затвердив документ під назвою «Вимоги Євромайдану», який складався з трьох пунктів: відставка прем'єр-міністра М. Азарова, скликання позачергової сесії Верховної Ради для ухвалення євроінтеграційних законів, яких бракувало, і підписання В. Януковичем у Вільнюсі Угоди про асоціацію з Євросоюзом. На Майдані Незалежності було встановлено 15 армійських брезентових наметів, комендантом наметового містечка обрано Андрія Парубія.

Саміт у Вільнюсі відбувся 28 і 29 листопада 2013 р. Янукович поїхав на нього, але на зустрічі з європейськими партнерами заявив, що підписання угоди Україною не на часі. Тоді протестувальники вирішили залишитися на Майдані Незалежності. Тепер вони вимагали від парламентської опозиції розпочати процедуру імпідменту президента.

↑ Мітингувальники на Майдані Незалежності в Києві. Листопад 2013 р.

↓ Зачистка Євромайдану силовиками 30 листопада 2013 р.

← «Ленінопад». Повалення пам'ятника Леніну на Бессарабській площі в Києві

↓ «Марш мільйона» – третє віче Революції Гідності, що відбулося в центрі Києва. У демонстрації взяло участь понад мільйон громадян. 8 грудня 2013 р.

У ніч на 30 листопада Майдан оточили 2 тис. бійців загону особливого призначення МВС «Беркута». У цей час у наметах перебувало до 400 протестувальників, переважно студентів. Міліція знищила намети і жорстко побила всіх, хто потрапив під руку. Зафіксовані на мобільні телефони кадри обійшли всю планету.

1 грудня на майдани та вулиці Києва вийшло від 500 тис. до 1 млн громадян. Цього дня було створено Штаб національного спротиву, який розмістився в Будинку профспілок. До столиці почали з'їжджатися тисячі протестувальників з усіх міст України. 8 грудня було повалено пам'ятник Леніну на Бессарабській площі. Ця подія започаткувала «ленінопад» на всій території України. Країна прощалася з матеріалізованими залишками радянської епохи.

У ніч на 11 грудня влада зробила нову спробу розігнати Євромайдан. Бійцям «Беркута» вдалося підійти впритул до Будинку профспілок. З Михайлівського Золотоверхого собору вдарив набат, підхоплений дзвіницями інших церков. Тисячі киян кинулися на допомогу протестувальникам, «Беркут» відступив. За кілька годин на Майдані вже стояли нові намети й довкола них – барикади 2–3 метри заввишки.

На вічі 14 грудня Євромайдан висунув нову вимогу: повернутися до легітимної Конституції від 8 грудня 2004 р., тобто перетворити Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

Понад місяць В. Янукович утримувався від активних дій, побоюючись реакції світової спільноти. Події в Україні були весь цей час головним сюжетом провідних ЗМІ світу. Та 16 січня 2014 р. пропрезидентська більшість у Верховній Раді з порушенням установленної процедури голосування ухвалила пакет із 10 законів, що суттєво звужували конституційні права та свободи громадян. Тепер уже вимога підписати Угоду про асоціацію з Євросоюзом відійшла на другий план. **Євромайдан почав переростати в Революцію Гідності.** Основною вимогою протестувальників стало скасування прийнятого 16 січня диктаторського законодавства. Антиурядові виступи ширилися по всій країні.

Проаналізуйте зміст так званих диктаторських законів, стисло викладених нижче. Прокоментуйте, які конституційні права і свободи вони обмежують. Чому ухвалення цих законів різко радикалізувало протести?

- ▶ Заборона їздити колонами понад п'ять автомобілів;
- ▶ обмеження діяльності інтернет-ЗМІ;
- ▶ запровадження арешту за організацію мітингу;
- ▶ тюремне ув'язнення до 2 років за груповий протест, носіння захисного шолома, встановлення намету;
- ▶ арешт до 15 діб за благодійну допомогу протестувальникам;
- ▶ до 6 років ув'язнення за блокування місць перебування політиків і чиновників;
- ▶ обмеження волі або ув'язнення на строк до 3 років за виготовлення та поширення екстремістських матеріалів у засобах масової інформації та інтернеті.

2. Революція Гідності

Ухвалені Верховною Радою України диктаторські закони блискавично радикалізували політичну ситуацію. Десятки тисяч протестувальників, які користувалися своїм конституційним правом на проведення мітингів, вуличних походів і демонстрацій, раптом опинилися перед загрозою кримінального переслідування. Тим часом лідери опозиції В. Кличко, А. Яценюк і О. Тягнибок на черговому вічі 19 січня 2014 р. запропонували їм абстрактні, неузгоджені навіть між ними самими плани дальших дій.

На цьому вічі протестувальники порадили лідерам трьох партій домовитися, хто з них найголовніший, а самі вирішили йти до Верховної Ради, щоб змусити народних депутатів скасувати диктаторські закони. Йшли трьома колонами – від Маріїнського парку, вулицями Інститутською і Грушевського. Колони одразу наштовхнулися на міліційний кордон, вишикуваний по периметру урядового кварталу. Намагаючись прокласти шлях до парламенту, протестувальники використовували в сутичках з бійцями внутрішніх військ і загонами «Беркута» палки й розібрану бруківку. Уперше на вулиці Грушевського мітингувальники почали кидати пляшки з бензином – «коктейлі Молотова». У відповідь «Бер-

➔ Початок сутичок на вулиці Грушевського. 19 січня 2014 р.

кут» застосував терміново доставлені з Росії світло-шумові гранати, гумові кулі та слезогінний газ. Навечір пішов у хід заборонений за мінусової температури засіб – водомет. Протистояння із застосуванням цих видів зброї безрезультатно тривало наступні два дні. Хаотичний спершу наступ став організованим. На вул. Грушевського почали формуватися нові сотні самооборони, з'явилися свої польові командири.

22 січня 2014 р., у День соборності України, снайпери «Беркута» застрелили на вулиці Грушевського п'ятьох активістів Євромайдану. Пішов відлік жертв режиму В. Януковича, пізніше названих Небесною Сотнею. Одночасно в Києві та інших містах розпочалося захоплення будівель адміністрацій. Протистояння із силовиками вступило в критичну фазу.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Які деталі у спогадах передають відчуття і настрої протестувальників на Майдані? Чому народна лемківська пісня «Гей, пливе кача» стала сумним символом Революції Гідності?

ДОКУМЕНТ
1

Зі спогадів «голосу Майдану» Євгена Нищука: «Пам'ятаю, загиблого Сергія Нігояна одразу повезли на Дніпропетровщину, Юрія Вербицького – у Львів, а от Сергія Жизневського до Білорусі одразу відправити не виходило. Поки чекали на маму та сестру, з'ясувалося – вони не знали, що він на Майдані, давно його не бачили. Коли його принесли до сцени, якісь слова знайти було надзвичайно важко. У мене тоді не те що в горлі пересохло... було просто страшно щось сказати. Мати, сестра також не хотіли виходити й говорити. Гімн один раз пустили... Ну скільки разів його можуть пустити?.. Саме тоді я сказав звуорежисеру: «Пустити цю пісню». – «Яку?» – «Пливе кача». Я знав, що він любив цю пісню. До того ж вона такого ритуального, плакального характеру і його ситуації відповідала – він етнічний білорус, загинув в Україні, а в пісні ж і є слова: «...Погину я в чужім краю... Хто ж ми буде брати яму?»».

На Раді Майдану 14 лютого було вирішено йти під Верховну Раду. На відміну від парламентської опозиції, Майдан вимагав, щоб Янукович припинив ганьбити пост Президента України, тобто подав у відставку.

Вранці **18 лютого** колони протестувальників почали просуватися вулицями Інститутської і Шовковичною до Верховної Ради. Офіс Партії регіонів на Липській був розгромлений. Під тиском силовиків повстанські сотні змушені були в середині дня відступити на вихідні позиції. **До обіду силовики витіснили Євромайданівців з урядового кварталу і приступили до «зачистки» Майдану Незалежності.** Силовики підпалили наметове містечко та Будинок профспілок. Ситуація в останньому склалася катастрофічна: люди рятувалися, вистрибуючи з верхніх поверхів охопленої полум'ям будівлі. Будинок профспілок горів цілу ніч.

О 16-й годині голова Київської держадміністрації В. Макеєнко розпорядився закрити метрополітен. Сотні тисяч киян після роботи змушені були добиратися додому пішки, оскільки наземний транспорт не справився з неочікуваним навантаженням. Менш ніж за добу на Майдані загинуло 36 громадян, з них дев'ять силовиків і два співробітники ДАІ.

19 лютого СБУ оголосила про початок антитерористичної операції на території України. Серйозні бої йшли в Івано-Франківську, Львові, Луцьку, Полтаві, Тернополі.

«Кривавий четвер» 20 лютого на вулиці Інститутській додав до жертв режиму 53 людини, з них чотирьох силовиків.

Роздивіться
фотодоку-
менти. Які

драматичні момен-
ти Революції Гід-
ності вони засвідчу-
ють? У чому героїзм
протестувальників?
У чому, на вашу
думку, полягав дра-
матизм ситуації?

↑ 19 лютого. Штурм Майдану силовиками

Ці жахливі події набули гучного резонансу в усьому світі. 20 лютого Верховна Рада України затвердила постанову «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі мирних громадян України». Наступного дня В. Янукович на зустрічі з лідерами опозиції та європейськими міністрами погодився на позачергові президентські вибори не пізніше ніж у грудні. Обидві сторони вирішили повернутися до легітимної конституції в редакції від 8 грудня 2004 р., після чого Верховна Рада схвалила відповідну постанову. Парламент зобов'язав Кабінет Міністрів, СБУ, МВС і Міноборони припинити застосування сили, заборонив використання будь-яких видів зброї та спецзасобів проти громадян України і наказав усім силовим підрозділам повернутися в місця постійного базування.

22 лютого міліційна охорона Адміністрації Президента України поклала свої щити на землю і почала сідати в автобуси. Побачивши це, Янукович залишив

будівлю Адміністрації й подався до своєї резиденції в Межигір'ї, після чого покинув Україну. О 15-й годині цього дня Верховна Рада констатувала, що В. Янукович самоусунувся від виконання президентських обов'язків, і постановила провести позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 р. Виконання обов'язків Президента України було покладено на Голову Верховної Ради України О. Турчинова.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Які деталі в спогадах свідчать про масову підтримку киянами протестів у центрі міста? Що свідчить про зрілість громадянського суспільства?

Зі спогадів громадської активістки Юлії Пішми: «18 лютого я, пам'ятаю, була на роботі, а на Майдані вже почався той страшний штурм. Все місто стоїть, метро перекрили... Я якимсь дивом доїхала до Дорогожичів – і все стоїть! Усе, що в напрямку Майдану від Дорогожичів, Лук'янівка, вулиця Артема – все стояло! Мені дзвонять люди: "Дуже багато поранених, неси якісь ліки..." Я зайшла в аптеку на Лук'янівці (мусила пішки пройти з Дорогожичів до Лук'янівки) – мене попросили купити зеленки, знеболювального, бинтів, таблеток, вати, тампонів, щоб зупиняти кров. Продавець питає: "Це все на Майдан?" Я кажу: "Так". Він мені зробив 50-відсоткову знижку – вважайте, половину купив за свої кошти. Коли виходила з аптеки, він мені: "Слава Україні!" Я йому: "Героям слава!"

"Беркут" і ВВ-шники наступали з Європейської площі. Коли вони барикаду біля "Профспілок" знесли повністю (вона була не дуже добре укріплена насправді), почали закидати бруківкою наших хлопців. Багато хто непритомнів. Ми їх піднімали, тягнули до "Профспілок" і зразу надавали допомогу...»

3. Відновлення владної вертикалі

У лютому 2014 р. Україна опинилася без глави держави. Верховна Рада функціонувала, але була неспроможна ухвалювати закони, які могли б змінити обличчя країни. Більшість народних депутатів або належала до Партії регіонів, або була перекупленими нею «тушками». Тож **найпершою умовою для здійснення економічних і соціальних реформ було відновлення владної вертикалі.**

Уся виборча кампанія укладалася в три місяці. Переможцем позачергових президентських виборів став **Петро Порошенко**. За його кандидатуру висловилися 54,7 % усіх, хто брав участь у голосуванні. Основний конкурент Порошенка Юлія Тимошенко набрала 12,8 %. Українські громадяни відчували, що голосувати треба консолідовано, щоб кандидатура президента визначилася в першому турі. В умовах воєнної агресії з боку Російської Федерації країна не могла залишатися без очільника, багато важив кожен день.

ОСОБИСТІСТЬ

Петро Порошенко (1965)

Народився в м. Болград Одеської області. Закінчив факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського університету ім. Т. Шевченка за спеціальністю «міжнародні економічні відносини». У політиці з 1998 р. Обирався народним депутатом, посідав урядові посади.

25 травня 2014 р. на позачергових виборах у першому турі обраний Президентом України. Перебував на посаді до 20 травня 2019 р.

Зі щорічного послання Президента П. Порошенка про внутрішнє та зовнішнє становище України Верховній Раді. 20 вересня 2018 р.:

» «1 вересня виповнився рік, як набула чинності Угода про асоціацію з Європейським Союзом. Завтра Україна видає десятимільйонний біометричний паспорт. Це, до речі, відповідь тим, хто намагається применшити значення так важко здобутого безвізового режиму». » «Лише інтеграція України до євроатлантичного простору гарантує всім нам і мир, і безпеку, Україні – незалежність, а народу – підвищення рівня життя». » «Ми створили армію, що звільнила дві третини території Донбасу, які були окуповані навесні 2014 року. Армію, яка локалізувала конфлікт і міцно тримає оборону на лінії фронту. Нова армія повинна мати сучасну ідеологію. Дерадянiзація армії – це нові назви військових частин, нові вітання, нові знаки, нові традиції, нові свята». » «У гуманітарній сфері провели декомунізацію. Визнали на державному рівні Армію УНР та Українську повстанську армію як учасниць національно-визвольних змагань. Сформували чітку політику національної пам'яті для зміцнення української ідентичності».

» *На підставі уривків з президентського послання сформулюйте основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Президента П. Порошенка. Доведіть, що Революція Гідності сприяла кристалізації геополітичних пріоритетів України.*

П. Порошенко під час виборчої кампанії пообіцяв розпустити Верховну Раду й дотримав слова. У стислі строки, 26 жовтня 2014 р., відбулися позачергові вибори до парламенту.

Найчисленнішою фракцією парламенту став Блок П. Порошенка (146 депутатів). На другому місці перебувала фракція «Народний фронт» (83 депутати). Далі йшли «Опозиційний блок» (40 депутатів), об'єднання «Самопоміч» (32 депутати), Радикальна партія (22 депутати), «Батьківщина» (19 депутатів).

27 листопада 2014 р. новообраний Голова Верховної Ради **Володимир Гройсман** оголосив у сесійній залі ВР про створення парламентської коаліції «Європейська Україна» у складі п'ятих фракцій: Блоку П. Порошенка, «Народного фронту», «Самопоміч», Радикальної партії та «Батьківщини». До коаліції увійшло 302 депутати. Отже, в парламенті склалася конституційна більшість, здатна розробляти й ухвалювати реформаторські закони. Виступаючи в цей день на засіданні Верховної Ради, П. Порошенко наголосив, що переважна більшість громадян підтримує Угоду про асоціацію між Україною і Європейським Союзом. Він зазначив також, що більшість громадян виступає за українську мову як єдину державну.

На засіданні парламенту 27 листопада Президент України повідомив, що до нього надійшло подання за підписом п'яти керівників депутатських фракцій **про призначення на посаду прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка**. Верховна Рада підтримала це кадрове призначення.

21 листопада 2014 р. коаліційна угода була остаточно узгоджена. Вона передбачала здійснення глибоких змін у всіх сферах суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Зрушення мали бути забезпечені відповідними реформами. Коаліція у складі п'яти партій упродовж тривалого часу розробляла план спільних дій на 2015-й і наступні роки.

Наслідками Революції Гідності стали:

- ▶ збереження державного суверенітету України;
- ▶ ліквідація диктатури в результаті скасування «диктаторських законів», відновлення основних демократичних свобод;
- ▶ ліквідація корумпованого режиму В. Януковича;
- ▶ Угода про асоціацію з Європейським Союзом;
- ▶ зміцнення зв'язків з Північноатлантичним альянсом;
- ▶ зростання ідей патріотизму та солідарності серед громадян України;
- ▶ прискорене сформування вертикалі влади;
- ▶ створення передумов для назрілих суспільно-політичних і соціально-економічних реформ;
- ▶ прискорення процесу формування громадянського суспільства.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. ► 1. Як у спогадах засвідчено переростання Євромайдану в Революцію Гідності? Як ця зміна позначилася на настроях учасників протесту? Чому вона сприяла зростанню відповідальності, самоорганізованості, солідарності українців? ► 2. Що мотивувало учасників революції до боротьби?

ДОКУМЕНТ
4

«Перше недільне віче пройшло спокійно (тоді це ще був мирний протест). За наступний тиждень по багатьох містах організувалися свої майдани, на які приходили сотні, а то й тисячі людей. У Львові в цей час панувала позитивна атмосфера, всі раділи й танцювали і майже всі вірили, що Янукович усе ж таки підпише асоціацію, але все дуже швидко змінилося... Після того, як 30 листопада асоціація так і не була підписана, а київський Євромайдан був жорстоко розігнаний. Пам'ятаю, як наступного дня, прийшовши на Львівський майдан, я побачив уже зовсім іншу картину, не було вже ні музики, ні веселощів. До цього дня більшістю протестувальників були студенти, а в цей день на Майдані були майже одні хлопці і чоловіки, які вийшли захистити своїх дітей та своє місто, адже всі чекали, що у Львові теж таким же чином спробують нас розігнати. Цього ж дня я знову поїхав у Київ. Першого грудня в Києві почалися перші спроби захопити адмінбудівлі. Біля ВР ми почули, що поблизу Адміністрації Президента тоді було дуже гаряче, тут почалися перші масові сутички з «представниками закону», полетіла перша бруківка й уперше проти нас застосували сльозогінний газ. Спочатку було дуже страшно, але в крові швидко піднімався адреналін, і вже нікого не лякали ані звукові гранати, ані сльозогінний газ. До ночі майже всі протестувальники повернулися на Майдан, де почали будувати перші барикади, адже вночі всі чекали нового розгону... Після прийняття законів 16 січня і перших убивств на Майдані всі зрозуміли, що якщо ми відступимо, то нам уже не буде життя в цій країні. Від цього часу й почалися найрадикальніші дії.

Наступний місяць був найжахливіший, спочатку водомети у 20-градусний мороз, а потім і снайпери, які вбивали один за одним наших побратимів на передовій. Але всі розуміли, що шляху назад немає і що нам потрібно подолати цю владу. По обласних і районних центрах теж почали вдаватися до радикальних заходів і захоплювати адміністрації.

І ось 22 лютого повідомили, що Янукович утік. Усі, хто брав участь у Євромайдані, з легшенням зітхнули, але мало хто сильно цьому радів, адже розуміли, якою великою ціною нам далася ця перемога. Ми тоді думали, що це кінець, але, на жаль, це був лише початок усіх випробувань, які українці повинні пережити, щоб зберегти свою свободу і незалежність» (зі спогадів учасника Революції Гідності).

1. Установіть хронологічну послідовність подій:

» «Кривавий четвер» – загибель півсотні протестувальників Революції Гідності
 » Позачергові президентські вибори. Обрання Петра Порошенка Президентом України
 » Перше застосування сили для розгону мирних протестувальників Євромайдану
 » Прийняття пропрезидентською більшістю Верховної Ради «диктаторських законів».

2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: економічна інтеграція, Євромайдан, Революція Гідності, Небесна Сотня, «Кривавий четвер», «Марш мільйона», «ленінопад».

3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях кінця 2013 – початку 2014 рр.: В. Кличко, А. Яценюк, О. Турчинов, П. Порошенко, В. Янукович.

4. Які вимоги висунув Євромайдан під час мітингу 24 листопада 2013 р.?

» Притягнення до кримінальної відповідальності керівників силових структур.
 » Відставка прем'єр-міністра М. Азарова.
 » Ухвалення євроінтеграційних законів.
 » Підписання В. Януковичем у Вільнюсі Угоди про асоціацію з Євросоюзом.
 » Початок процедури імпідменту президента.
 » Повернення до легітимної Конституції від 8 грудня 2004 р.

5. Які політичні сили набрали найбільше голосів на парламентських виборах 26 жовтня 2014 р.?

» Політична партія «Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”».
 » Політична партія «Об'єднання “Самопоміч”».
 » Політична партія «Опозиційний блок».
 » Радикальна партія Олега Ляшка.
 » Партія «Блок Петра Порошенка».
 » Політична партія «Народний фронт».

6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку.

«У лютому 2014 р. відбулося фактично “друге народження незалежності України”, коли сотня найкращих українських хлопців і дівчат незалежно від того, якої вони були національності й громадянами якої країни вони були, віддали своє життя для того, щоб народилася нова країна та новий народ» (з виступу П. Порошенка).

7. Підтвердіть фактами або спростуйте слухність тверджень.

Євромайдан і Революція Гідності стали вирішальним кроком у процесі десовєтизації України, тривалого й болісного процесу трансформації посттоталітарного суспільства та спрямування його до демократичного майбутнього. Вони незворотно спрямували країну на шлях до Європи, спричинивши війну із сусідньою Росією.

53–54 Збройна агресія Російської Федерації проти України

Крах підтримуваного Кремлем режиму В. Януковича підштовхнув російську владу до прямої агресії проти України. Наприкінці лютого – на початку березня 2014 р. Російська Федерація перекинула до Криму свої війська без розпізнавальних знаків й окупувала півострів.

Наступні акти «гібридної війни» – так називають цю агресію з огляду на невизнання РФ своєї участі в ній, – це активне використання проти України невоєнних засобів – де-стабілізація ситуації у східних і південних областях України та воєнні дії на Донбасі. Розпочалася вона із захоплення адмінбудівель у Луганській та Донецькій областях, що дало змогу терористам перебрати владу в багатьох містах регіону. Попри усі намагання, українські війська не змогли повернути контроль над частиною (майже 400 км) східного російсько-українського кордону.

У ході проведення антитерористичної операції більшу частину окупованих територій було звільнено. Проте в серпні 2014 р. під час звільнення Іловайська українським військом довелось протистояти уже регулярним підрозділам російської армії. Зусиллями світових лідерів конфлікт на Донбасі було стабілізовано, хоча воєнні дії різної інтенсивності продовжуються.

ЗАУВАЖТЕ

«Гібридну війну» агресор веде без прямого застосування власних військ і навіть може заперечувати ворожі наміри щодо країни-жертви. У такій війні застосовують приховані операції (диверсії, акти терору, кібервтручання, інформаційний терор) з метою посіяти в суспільстві страх і хаос. Агресор надає організаційну, фінансову і збройну підтримку найманцям, засилає на територію країни-жертви «відпускників» з метою обслуговування складної зброї в руках у найманців. Важливим самостійним елементом «гібридної війни» є встановлення контролю за свідомістю людей з допомогою засобів масової інформації.

1. Окупація Російською Федерацією АР Крим

Вище керівництво Російської Федерації уважно спостерігало за подіями, що розгорталися на Майдані Незалежності в Києві, та ситуацією в Україні. 20 лютого 2014 р., коли стало зрозуміло, що режим В. Януковича агонізує, В. Путін

Квітень 2014 р. Захоплення терористами Донецька та Луганська. Встановлення ними контролю над значною частиною Донбасу

Серпень 2014 р. Бої за Іловайськ. Іловайський котел

26 травня 2014 р. – 22 січня 2015 р. Оборона Донецького аеропорту

2014

2015

20 лютого – 14 березня 2014 р.
Окупація Криму РФ

14 квітня 2014 р.
Початок антитерористичної операції (АТО)

13 червня 2014 р.
Звільнення Маріуполя

5 липня 2014 р.
Звільнення Слов'янська, Краматорська, Костянтинівки

5 вересня 2014 р.
Підписання в Мінську представниками ОБСЄ, України та РФ угоди про тимчасове перемир'я у війні на Сході України

11 лютого 2015 р.
Переговори «нормандської четвірки» в Мінську щодо деескалації збройного конфлікту на Сході України

↑ Медаль «За повернення Криму»

↑ «Зелені чоловічки» у Криму

ухвалив рішення щодо введення в дію плану анексії Криму. Операція з окупації Кримського півострова розпочалася 20 лютого.

Дороги, які вели в Крим з материкової України, були перекриті блокпостами. Вишколені люди у військовій формі без знаків розрізнення, так звані **зелені чоловічки** (РФ не визнавала їх своїми військовослужбовцями), озброєні новою зброєю, захоплювали аеропорти, приміщення місцевих органів влади, блокували українські військові частини, вимагали від їхніх командирів здати зброю і перейти на бік «кримського народу».

Кримські гарнізони зруйнованої В. Януковичем української армії було заблоковано, російська агентура створила альтернативні «органи влади» й організувала 16 березня так званий референдум щодо статусу Криму із заздалегідь передбачуваними результатами. Ці результати не визнали ні Україна, ні Європейський Союз, ні США. За два дні в Кремлі було підписано договір про прийняття Криму й Севастополя до складу Російської Федерації – як Республіку Крим, що увійшла до складу Південного федерального округу. ООН, ПАРЕ, ПА ОБСЄ уважають Крим тимчасово окупованою Російською Федерацією територією.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

■ Початковий період (20 лютого – початок квітня 2014 р.)

Окупація РФ АР Крим.

Дестабілізація обстановки у східних та південних областях України.

■ I період збройної агресії на Сході України (початок квітня – 5 вересня 2014 р.)

Боротьба з «гібридною агресією» РФ.

Звільнення силами АТО території Донецької та Луганської областей від терористів.

Відбиття вторгнення військ РФ.

■ II період збройної агресії на Сході України (5 вересня 2014 – 30 квітня 2018 р.)

Локалізація конфлікту в окремих районах Донецької та Луганської областей.

■ III період збройної агресії на Сході України (з 30 квітня 2018 р.)

Проведення Операції об'єднаних сил.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Перед якими труднощами постала українська влада після повалення режиму Януковича? » 2. Чому українська армія мала такий низький рівень боєздатності? » 3. Які, на вашу думку, мотиви агресивної політики Росії щодо України після перемоги Революції Гідності?

ДОКУМЕНТ
1

З інтерв'ю О. Турчинова, виконувача обов'язків Президента України з 23 лютого по 7 червня 2014 р.: «Після падіння режиму Януковича попередня влада розсипалася, нова ще не сформувалася. Саме в цей час, чудово розуміючи, у якому важкому становищі перебуває Україна, Росія вдерлася в Крим. Вдерлася, розраховуючи на те, що в підсумку проллється кров, і під цим приводом – нібито заради захисту співвітчизників – можна буде ввести війська в континентальну Україну... Маючи таку інформацію, ми докладали максимум зусиль для підготовки до відбиття агресії... Російські війська були сконцентровані вздовж нашого кордону з півночі, сходу і півдня. Це були потужні угруповання з бронетанковою технікою, артилерією, авіацією і т. п.».

Прочитайте міркування історика. » 1. Як ви думаєте, чи пов'язані історичні події – розпад СРСР та збройна агресія РФ проти України, що розпочалася 2014 р.? » 2. Які ще колишні радянські республіки, утверджуючи незалежність, наразилися на агресивну зовнішню політику РФ?

ДОКУМЕНТ
2

«Росія мала на меті загарбати стільки території, скільки зможе. Гаслом “Новоросії” та “русского міра”, що його підняла російська пропаганда, намагалися виправдати агресію проти українського народу, позбавлення його права на власну державу, культуру, історію. Більша частина земель, які в Росії шовіністи називали “Новоросією”, історично належали до Київського князівства та Війська Запорізького, а їхні сучасні мешканці, за авторитетними соціологічними опитуваннями, у своїй більшості вважають Україну своєю Батьківщиною і не прагнуть відокремлюватися. Розраховуючи, що все піде, як при загарбанні Криму, Путін прорахувався щодо готовності українців захищати рідну землю» (український історик В. Головка).

2. Російська агресія на Сході України

Вдавшись до окупації Криму та маючи плани захоплення території на Сході та півдні України, російські спецслужби навесні 2014 р. провели серію операцій з метою формування так званої Новоросії. Частина громадян українського сходу очікувала повторення «кримського сценарію», тому не передбачала небезпеки збройного протистояння, людських жертв, руйнувань інфраструктури.

Антиукраїнські виступи на Сході України були інспіровані російськими спецслужбами, які направили в Україну своїх співробітників, диверсантів, провокаторів. Вони озброювали людей із сумнівною репутацією, співробітників правоохоронних органів, безробітну молодь, найманців з РФ та інших країн.

← Мітинг у Донецьку під гаслами «За єдину Україну», «Донбас – це Україна»

На їх основі виникали незаконні збройні формування, які силою захоплювали адміністративні приміщення, знищували українську символіку, влаштовували збройні напади на військові та цивільні об'єкти.

Події, що вочевидь були не стихійними, а завчасно ретельно готувалися, почалися з 6 квітня, коли приміщення Донецької облдержадміністрації було атаковане двотисячним натовпом. Керованість дій цього натовпу забезпечували люди, які намагалися не потрапляти в об'єкти телекамер. Над приміщенням ОДА підняли російський прапор, хтось зачитав резолюцію мітингу з вимогою негайно скликати позачергову сесію обласної ради і винести на порядок денний референдум про входження Донецької області до складу РФ. Наступного дня мітинг ухвалив розпустити раду. Тут же було обрано її новий склад, який затвердив резолюцію про створення Донецької республіки та її входження до складу Російської Федерації.

Ці дії розгорталися за заздалегідь складеним сценарієм. У Луганську 6 квітня захопили обласне відділення СБУ, у Харкові – обласну держадміністрацію. Перед захопленими приміщеннями місцевої влади зводили барикади.

Проте військове вторгнення також мусило набути замаскованої форми, щоб не збурити міжнародну громадськість, яка призвичаїлася до думки, що у 21 ст. такі речі неможливі. У квітні 2014 р. профінансовані й добре озброєні Кремлем групи терористів почали захоплювати адміністративні будівлі та міліційні відділки у Слов'янську, Артемівську (нині – Бахмут), Краматорську та інших містах Донбасу.

Ситуація у південно-східному регіоні залишалася нестабільною.

7 квітня керовані російськими спецслужбами колаборанти проголосили створення «Донецької народної республіки» і «Харківської народної республіки». Того самого дня СБУ ухвалила рішення про проведення антитерористичної операції (АТО).

Результативними були дії підрозділів спецпризначення МВС України у Харкові, де до 8 квітня вдалося звільнити адміністративні приміщення та затримати правопорушників. Однак у Донецькій і Луганській областях ситуація загострювалася. 12 квітня поблизу Слов'янська потрапила в засідку група офіцерів СБУ та підрозділу «Альфа». Це стало першим боєм українських військово-службовців з російською диверсійною групою. **14 квітня 2014 р.** виконував обов'язків Президента України О. Турчинов увів у дію рішення РНБО, після чого **розпочалася широкомасштабна антитерористична операція.** До АТО були залучені сили СБУ, ЗСУ, МВС, Нацгвардія, інші військові формування та правоохоронні органи, а також добровольчі формування, відомі як добровольчі батальйони.

До кінця квітня 2014 р. на території багатьох населених пунктів Донецької та Луганської областей бойовики захопили десятки об'єктів державної інфраструктури, вчинили збройні напади на підрозділи і частини українських силових структур. **27 квітня було проголошено «Луганську народну республіку».**

З 12 квітня тривали бої під Слов'янськом. 2 травня сили АТО здійснили штурм міста й

ЗАУВАЖТЕ

Добровольчі батальйони почали формуватися навесні 2014 р. На базі внутрішніх військ було створено перші два добровольчі батальйони Нацгвардії. Ядром більшості добровольчих формувань стали активісти Майдану.

захопили телевежу на горі Карачун. У ніч на 5 липня сили АТО вибили терористів зі Слов'янська, їхні угруповання відступили до Горлівки і Донецька. Услід за Слов'янськом від терористів було звільнено Краматорськ, Дружківку, Артемівськ і Костянтинівку.

Просуваючись у напрямку українсько-російського кордону, сили АТО були обстріляні артилерією та системами залпового вогню з території РФ. Утім, їм вдалося зменшити окуповану територію втричі порівняно із захопленою терористами навесні. Постає реальна можливість звільнення Сходу України від російських окупаційних сил.

18 серпня ударні частини добровольчого батальйону «Донбас» увірвалися в Іловайськ. Під Іловайськом сконцентрувалося шість батальйонів МВС («Донбас», «Дніпро», «Світязь», «Миротворець», «Херсон», «Івано-Франківськ») і 14 підрозділів ВСУ загальною чисельністю до 1000 бійців. Звільнення Іловайська забезпечувало блокаду Донецька, але операція зупинилася, тому що добровольчі батальйони не мали важкого озброєння.

У ніч на 25 серпня РФ ввела на територію України вісім батальйонно-тактичних груп чисельністю до 4000 військовослужбовців. Стратегічна ситуація одразу змінилася. **Підрозділи ВСУ та добровольчі батальйони опинилися в оточенні під Іловайськом.**

Під Іловайськом сили АТО зазнали найбільших втрат за всю війну. Загинули, за неповними даними, 366 бійців, 128 потрапили в полон, 158 зникли безвісти, 429 зазнали поранень. Бої під Іловайськом стали одним із переламних моментів війни на Сході України: сили АТО віднині мали справу не лише з терористами, а й із регулярними військами РФ та вимушені були перейти до оборони, аби не допустити подальшого просування окупаційних військ.

У 2018 р. стало зрозуміло, що АТО вийшла за межі свого призначення і набула чітко вираженого військово-оборонного характеру. Створювалися нові механізми спрямовані на забезпечення національної безпеки та оборони. 30 квітня 2018 р. було розпочато Операцію об'єднаних сил (ООС). Управління бойовими діями остаточно зосередилося в руках військових, а не СБУ, яка формально керувала АТО з 2014 р.

↑ Українські військові під час бою в Іловайську. 26 серпня 2014 р.

ЗАУВАЖТЕ

Важливою прикметою 2014 р. стало поширення **волонтерського руху**, який виник під час Революції Гідності, набув ним масового характеру. В умовах зростання зовнішньої загрози волонтерський рух був сфокусований на допомозі Збройним Силам України, а також вимушеним переселенцям з окупованих територій півострова Крим і Донбасу.

Утім, на ситуацію на фронті це вплинуло мало. Позиції українських військових у зоні АТО/ООС зазнають постійних обстрілів, зокрема із забороненого озброєння.

↑ Донецький аеропорт. Башта управління в грудні 2014 р.

242 дні (від 26 травня 2014 р. до 22 січня 2015 р.) тривала оборона Донецького аеропорту. Бої за Донецький аеропорт, що стали символом мужності і героїзму наших бійців, були одними з найзапекліших у війні на Сході України. **Українських вояків, що обороняли аеропорт, за мужність і непереможність назвали «кіборгами».**

«Аеропорт – це був Майдан на війні. Той Майдан, який узяв у руки зброю і з Києва переселився на війну. Саме тут Кремль обламав свої вовчі зуби, адже, коли ця символічна битва в аеропорту досягла свого апогею, вийшло, що в ній бере участь зібрання людей з Майдану різних вікових, соціальних груп і національностей, які не чекали ніяких наказів, а просто захищали своє повітря свободи... В аеропорту люди перетворювалися на кіборгів, у них зникали всі фізіологічні потреби, їм не потрібен був сон, адже вони весь час були на війні і насолоджувалися кожною секундою, адже на якомусь дуже ранньому етапі усвідомили, що вже мертві» (російсько-американський військовий кореспондент С. Лойко).

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Які докази вторгнення збройних сил Російської Федерації на територію України були отримані й задокументовані під час боїв за Іловайськ? » 2. Про що свідчить розстріл колон українських військ, які виходили з Іловайська?

ДОКУМЕНТ
3

Зі звіту Міністерства оборони України з аналізом бойових дій у районі Іловайська після вторгнення російських військ 24–29 серпня 2014 р.: «...Була досягнута домовленість керівництва сектора Б з представниками збройних сил РФ про вихід з технікою та зброєю... О 6 ранку до с. Многопілля прибув російський бронетранспортер, де офіцер Повітряно-десантних військ ЗС РФ повідомив начальнику розвідки оперативного командування «Південь», що умови змінені і російська сторона дозволить вихід українських підрозділів за одним маршрутом, без зброї, боєприпасів, бойової та іншої техніки.

Офіцери ЗС РФ неодноразово відтягували час проходження через так званий зелений коридор. Лише потім стало відомо, що цей час був потрібен ЗС РФ для інженерного облаштування засідок, з яких розстріляли наші колони.

Зрештою, російське командування підтвердило вихід сил АТО з захопленням озброєнням. За цей час підрозділи збройних сил Російської Федерації зайняли вигідні позиції та під час виходу і впритул розстріляли колони українських військ, які виходили з Іловайська».

3. Мінські домовленості

5 вересня 2014 р. у Мінську представники ОБСЄ, України та РФ підписали першу угоду про припинення вогню на Донбасі. Однак бойові зіткнення різної інтенсивності на лінії розмежування не припинялися ні на день.

Підписаний протокол складався з 12 пунктів і передбачав, зокрема, обмін військовополоненими, забезпечення гуманітарної допомоги й моніторинг режиму припинення вогню на кордоні. У протоколі згадувалося зобов'язання України законодавчим шляхом забезпечити «особливий статус» окремих районів Донецької і Луганської областей. Утім, це поняття було розмитим. Моніторинг режиму припинення вогню з боку ОБСЄ теж не конкретизовано.

Незважаючи на низку неузгодженостей щодо проведення на місцевості лінії розмежування сторін протистояння, сили АТО в цей період активних наступальних дій не здійснювали. Натомість російські окупаційні війська постійно вчиняли провокації, спрямовані на ескалацію збройного конфлікту. Так, з 5 вересня 2014 р. по 15 січня 2015 р. було вчинено понад 20 тис. обстрілів наших військ.

Прагнучи забезпечити виконання Мінських угод, **західні союзники України запровадили чергові санкції проти Російської Федерації**, проте це не змінило ситуацію на Сході України.

← Керівники держав у Мінському палаці незалежності 11 лютого 2015 р. під час переговорів «нормандської четвірки»

У ситуації, що склалася, українському керівництву довелося повністю перебудувати стратегію і тактику АТО. Постала потреба створення на Сході України лінії оборони, обладнаної потужними фортифікаційними спорудами. Було зведено опорні пункти, конструкції, проведено мінування території. Продовжувалося нарощування потужностей армії, проводились навчання особового складу, відроджувалась оборонна промисловість. З лютого 2015 р. почали діяти військово-цивільні адміністрації – тимчасові державні органи в зоні проведення АТО/ОСС.

Перемир'я на Сході України було відносним і поступово зійшло нанівець. **11 лютого 2015 р. у Мінському палаці незалежності зустрілися лідери Німеччини, Франції, Росії та України (формат «нормандської четвірки»)**, щоб обговорити план урегулювання конфлікту на Сході України. У результаті тривалих переговорів лідери «четвірки» домовилися про негайне і всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей, починаючи з 15 лютого, а також про моніторинг і верифікацію ОБСЄ режиму припинення вогню й відведення важкого озброєння із застосуванням усіх потрібних технічних систем, зокрема супутників та радіолокаційних систем.

Провідні держави світу сприйняли підсумки переговорів «нормандської четвірки» (Мінськ-2) з полегшенням. У заяві Білого дому зазначалося: *«Америка вітає угоду, досягнуту в Мінську. Вона є потенційно істотним кроком до мирного врегулювання конфлікту. Тепер услід за домовленістю потрібно зробити негайні конкретні кроки щодо виконання зобов'язань усіх сторін»*. Однак міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмаєр був менш оптимістичний і в день підписання документів сказав журналістам: *«Сьогоднішні домовленості не є всеосяжним рішенням або проривом. Однак “Мінськ-2” міг би розглядатися як крок уперед на тлі насилля, яке тривало протягом тижнів, міг би відвести нас від спіралі цього насилля в напрямі політичного рішення»*.

Побоювання Ф.-В. Штайнмаєра виявилися цілком обґрунтованими. На міжпарламентській раді Україна – НАТО в червні 2015 р. міністр оборони України С. Полторак поінформував присутніх, що за час перемир'я бойовики понад 4 тис. разів порушили «режим тиші». На непідконтрольну Україні територію в Луганській і Донецькій областях РФ стягнула велику кількість озброєння, зокрема 558 танків. Сукупна чисельність місцевих бойовиків і російських військовослужбовців у червні 2015 р. становила 42,5 тис. осіб. У Криму було розміщено 24 тис. військовослужбовців.

Дайте відповіді на запитання, обговоріть їх у групі. Запропонуйте кілька узагальнювальних тез. ► 1. Чого прагне Російська Федерація, порушуючи установлені норми міжнародного права? ► 2. Які факти свідчать про те, що сучасній зовнішній політиці РФ притаманні риси, характерні для СРСР часів «холодної війни»?

Прочитайте фрагмент джерела. ► 1. Чому для України є важливим визнання міжнародною спільнотою РФ як держави-агресора? ► 2. Чому для припинення агресії Російської Федерації щодо України світові лідери віддають перевагу дипломатичним заходам?

З Постанови Верховної Ради України «Про Звернення до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором»: «Попри злагоджені дипломатичні зусилля в Женевському, Нормандському та інших форматах, Росія не виконує своїх зобов'язань щодо дотримання загальновизнаних норм міжнародного права та вже досягнутих домовленостей. Так, Крим залишається окупованим, а вимоги демократичної спільноти щодо припинення агресії, постачання зброї, техніки та живої сили терористам ігноруються Кремлем. Добрі наміри залишати двері відкритими для діалогу з керівництвом Російської Федерації лише провокують нові криваві терористичні акти в Україні.

У зв'язку з цим, беручи до уваги Статут ООН та Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 3314 «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року, Верховна Рада України визнає Російську Федерацію державою-агресором та закликає міжнародних партнерів України:

не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України...

визнати Російську Федерацію державою-агресором, що всебічно підтримує тероризм та блокує діяльність Ради Безпеки ООН, чим ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку, а так звані «ДНР» і «ЛНР» визнати терористичними організаціями.

Закликаємо міжнародне співтовариство визнати факт агресії проти України, окупації її території і посилити вимоги щодо повернення до міжнародно визнаних кордонів України, запобігши створенню небезпечного прецеденту у вигляді грубого порушення світового порядку та системи безпеки, що склалися після Другої світової війни».

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Чому для України є важливим невизнання світом окупації Криму? » 2. Що дає підстави не визнавати результати «референдуму», проведеного в Криму?

З Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України» 68/262 від 27 березня 2014 р.:

«Генеральна Асамблея, знову підтверджуючи першочергове значення Статуту Організації Об'єднаних Націй у справі сприяння утвердженню верховенства права у відносинах між державами, **посилаючись** на передбачені у статті 2 Статуту зобов'язання всіх держав утримуватися в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави і вирішувати свої міжнародні суперечки мирними способами... **відзначаючи**, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 року, не був санкціонований Україною,

1. **підтверджує** свою прихильність до суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України в межах її визнаних на міжнародному рівні кордонів...

5. **підкреслює**, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 року, не маючи законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополя;

6. **закликає** всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-які зміни статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на основі вищезгаданого референдуму і утримуватися від будь-яких дій або кроків, які можна було б розуміти як визнання будь-якого таким чином зміненого статусу».

1. Установіть хронологічну послідовність подій: » Початок антитерористичної операції (АТО) » Переговори «нормандської четвірки» в Мінську » Окупація Криму РФ » Бої за Іловайськ. Іловайський котел » Звільнення Слов'янська.
2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: *антитерористична операція (АТО), Операція об'єднаних сил (ООС), добровольчі батальйони, «кіборги», тимчасово окуповані території, «гібридна війна», «нормандська четвірка».*
3. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованих думок політиків. Наведіть кілька аргументів на їх підтвердження або спростування.

«Америка давно мала діяти за Будапештським меморандумом... Відтепер буде складніше домовлятися з ядерними державами про те, щоб вони відмовилися від своєї ядерної зброї... Абсолютно очевидно, що домовленості Будапештського меморандуму, який мав гарантувати повну територіальну недоторканність Україні, включаючи Крим, цілком порушені... (сенатор від Республіканської партії США Дж. МакКейн).

«Анексія Криму – це подія, що нас у Німеччині та Євросоюзі вразила. Фундамент післявоєнної європейської політики, принцип територіальної цілісності кожної держави – цей принцип не просто поставлено під сумнів, а зовсім проігноровано. Це, м'яко кажучи, надзвичайно небезпечно для Європи. Це неприпустимо. Інакше ми дуже швидко зруйнуємо все, що вибудували після 1945 року» (канцлер Німеччини А. Меркель).

4. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«За нашими даними, в бік Іловайська, на Кутейникове, рухалося дві батальйонно-тактичні групи військ Російської Федерації. У нас не було свіжих підготовлених на той час військ, які могли б дати відсіч. Але наші війська постійно відчували допомогу, особливо далекобійної артилерії та реактивних систем, зокрема ракетного комплексу "Точка-У"... Не Іловайськ був головним. На мою думку та на думку багатьох військових фахівців, приблизно 28–30 серпня регулярні підрозділи російської армії повинні були заволодіти містом Маріуполь. Відрізати нас від Азовського моря та за сприятливих умов просунути вглиб нашої країни. Крім трагедії, Іловайськ – це й подвиг наших воїнів» (перший заступник командувача ракетних військ та артилерії Збройних Сил України полковник Ю. Ярусевич).

55–56 Суспільно-політичне і соціально-економічне становище України в умовах «гібридної війни». Релігійне життя

У ситуації «гібридної війни», яку Росія розгорнула проти України, потрібно було здійснювати реформи, «виловляючи» з радянського минулого. Після Революції Гідності комуністи позбавилися представництва в парламенті. Дедалі більше громадян усвідомлювали, що комуністична ідеологія не тільки облудна, а й небезпечна для суспільства через фундаментальну відмінність між формою і змістом.

Російська агресія почала рвати матеріальні й духовні «скрепи», що з'єднували Україну з імперською Росією.

1. Становище України після п'яти років «гібридної війни»

Після Революції Гідності прискорилося дерадяннізація країни. У квітні 2015 р. Верховна Рада України схвалила ініційований Українським інститутом національної пам'яті Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». У країні розгорнулася масштабна декомунізація. До кінця 2016 р. було перейменовано понад 50 тис. назв вулиць і населених пунктів. Зокрема, Дніпропетровськ став Дніпром, а Кіровоград – Кропивницьким.

Верховна Рада перетворилася на проєвропейську, а проросійські сили парламенту втратили свій вплив. Україна повернулася до парламентсько-президентської моделі влади, коли повноваження глави держави обмежуються національною безпекою, зовнішньою політикою й балансувальними функціями щодо інших органів влади. Отже, Президент України П. Порошенко зосередився на зовнішньополітичній діяльності. Тим більше, що Україні в умовах «гібридної війни» потрібна була консолідована допомога з боку цивілізованого світу. Натомість прем'єр-міністр А. Яценюк опікувався внутрішньополітичною діяльністю.

За 777 днів перебування на посаді прем'єр-міністрові А. Яценюку вдалося досягти певних успіхів. Швидкими темпами здійснювалася модернізація Збройних Сил, створено Національну гвардію і Національну поліцію. Реструктуризація зовнішнього боргу зупинила загрозу дефолту. Припинився спад промислового виробництва. Україна вперше пережила зиму 2015–2016 рр. без по-

Березень 2014 р. Підписання в Брюсселі Президентом П. Порошенком політичної частини Угоди про асоціацію з Євросоюзом. У червні підписано її економічні розділи

5 січня 2019 р. Підписання Вселенським патріархом Варфоломієм Томосу про автокефалію Православної церкви України

2014

2015

2016

2017

2018

2019

Жовтень 2014 р.
Ухвалення пакета антикорупційних законів

Квітень 2015 р.
Ухвалення законів про декомунізацію

Червень 2017 р.
Запровадження безвізового режиму між Україною та Євросоюзом

15 грудня 2018 р. Об'єднавчий собор українських православних церков. Створення єдиної помісної церкви – Православної церкви України

стачання газу російським монополістом «Газпромом». Попри спротив Росії, було введено в дію Угоду про асоціацію з Євросоюзом включно з Угодою про зону вільної торгівлі. Запроваджено систему електронних закупівель ProZorro.

Однак усі ці досягнення знецінювалися різким падінням добробуту населення. Прем'єр-міністр швидко втратив суспільну підтримку. У **квітні 2016 р.** прем'єр-міністром став голова парламенту **Володимир Гройсман**, а Верховну Раду очолив **Андрій Парубій**.

Першочергового реформування потребувала судова система, однак низка ухвалених законів, зокрема «Про відновлення довіри до судової влади» (квітень 2014 р.), «Про судоустрій і статус суддів» (червень 2016 р.), не повернули довіри суспільства до судів і суддів.

Деструктивна роль урядів України за десятиліття перед Євромайданом, агресія Російської Федерації спричинилися до істотного погіршення економічного становища України. Валовий внутрішній продукт (ВВП) за 2013–2015 рр. скоротився з 183,3 до 90,6 млрд доларів США. Лише у 2016–2018 рр. почалося незначне зростання ВВП. В умовах війни різко загострилася небезпека антидержавної діяльності широко представленого в українській економіці російського капіталу.

Після падіння режиму Януковича в державній скарбниці майже не залишалося коштів на покриття витратної частини бюджету. На допомогу прийшов Міжнародний валютний фонд. Запозичення валюти з його ресурсів дало змогу відновити загальні золотовалютні резерви на рівні, який забезпечував відносну стабільність гривні. Загальні золотовалютні резерви скоротилися за 2014 р. з 20,4 до 7,5 млрд доларів, але в березні 2019 р. зросли до 20,6 млрд.

Особливістю економічного життя сучасної України є вкрай важке матеріальне становище працівників бюджетної сфери: науковців, викладачів загальноосвітньої та вищої шкіл, працівників охорони здоров'я і пенсіонерів. Основною причиною цього є неприпустимо квола дерадянізація сфер, у яких залучені мільйони працівників.

Після тривалих дебатів Верховна Рада України 19 жовтня 2017 р. дала старт медичній реформі, ухваливши Закон «Про державні фінансові гарантії надання медичних послуг та лікарських засобів».

Майже одночасно Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій». Він санкціонував осучаснення пенсій, тобто врахування інфляції останніх років для громадян, які давно вийшли на пенсію, з одночасним збільшенням питомої ваги відрахувань у Пенсійний фонд для громадян, що працюють.

За умов «гібридної війни» набуває особливої гостроти дерадянізація систем оборони та національної безпеки. У червні 2017 р. Верховна Рада України ухвалила закон, що передбачає поглиблену співпрацю з НАТО для набуття в перспективі членства в цій організації. 21 лютого 2019 р. набув чинності Закон, яким закріплено в Конституції України курс на членство в ЄС і НАТО.

2. Угода про асоціацію між Україною і ЄС.

Безвізовий режим для українських громадян у країні ЄС

У березні 2014 р. Прем'єр-міністр А. Яценюк підписав у Брюсселі політичну частину Угоди про асоціацію з Євросоюзом, а у червні Президент України П. Порошенко – її економічні розділи.

Проаналізуйте карту. Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію: історичні факти (події, явища, процеси) та історико-географічні об'єкти. Прокоментуйте кожен із виявлених вами на карті фактів. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді. Узагальніть інформацію.

Україна в 2014–2019 рр.

Із червня 2017 р. між Україною та Євросоюзом запровадив безвізовий режим. Він, зокрема, дав змогу громадянам України, які мають біометричні паспорти, приїжджати до країн ЄС з діловою чи туристичною метою або в сімейних справах терміном до 90 днів упродовж 180-денного періоду протягом року без попереднього оформлення візових документів.

Щоб безвізовий режим став здійсненним, Україні довелося три роки поспіль істотно реформувати своє законодавство, наближаючи його до норм Євросоюзу.

У жовтні 2014 р. Верховна Рада затвердила пакет антикорупційних законів: «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про засади державної антикорупційної політики в Україні», «Про запобігання корупції». Закони зобов'язують осіб, які виконують державні функції, і осіб, які посідають відповідальні посади в органах місцевого самоврядування, подавати електронні декларації про доходи і статки на офіційному сайті Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК). За недостовірні відомості в е-декларації передбачено адміністративну або кримінальну відповідальність.

Прочитайте фрагмент джерела. Сформулюйте тези про історичне значення ухвалення безвізового режиму для громадян України в країні ЄС. Чому безвізовий режим П. Порошенко визначає як механізм «глибинної внутрішньої європеїзації України»? Наведіть факти, що підтверджують дію цього механізму.

ДОКУМЕНТ
1

Зі щорічного послання Президента України П. Порошенка про внутрішнє і зовнішнє становище України у Верховній Раді. 20 вересня 2018 р.: «1 вересня виповнився рік, як набула чинності Угода про асоціацію з Європейським Союзом. Завтра Україна видає десятимільйонний біометричний паспорт. Це, до речі, відповідь тим, хто, намагаючись применшити значення так важко здобутого безвізового режиму, тоді твердив, що ніби українцям він малоцікавий. 10 мільйонів українців уже отримали біометричні паспорти за цей короткий термін. Для українців відкрито вже майже дві третини країн світу. Ми й надалі будемо розширювати простір свободи руху для громадян України...

Ми нарешті вибралися із лабіринтів багатовекторності. Ледве вискочили зі смертельно небезпечної пастки позаблоковості. І від чотирнадцятого року твердо прямуємо своїм шляхом, і це шлях до Європейського Союзу та НАТО.

Ми з вами зміцнили наш міжнародний авторитет і організували трансатлантичну коаліцію на підтримку України з режимом санкцій проти країни-агресора – Російської Федерації... Ми з вами підписали і виграли у Кремля дипломатичний бій за ратифікацію Угоди про асоціацію і поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі з Європейським Союзом та почали, нарешті, отримувати від неї перші вагомі результати.

Наша європейська стратегія – це двосторонній рух. Не лише членство України в Євросоюзі, а й глибинна внутрішня європеїзація України.

Стати європейською країною – означає повністю сприйняти європейський дух політичних свобод, чесної конкуренції і рівності можливостей. Це те, що називається порядком відкритого доступу. Країни Європи йшли до нього століттями. Нам цим шляхом треба промчати максимум за десять років».

3. Релігійне життя

Для України є характерною надзвичайна інтенсивність релігійного життя. Ще у квітні 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Він визначив нове ставлення держави до церкви й дав можливість задовольняти релігійні потреби кожному вірянину. Релігійні організації вперше одержали право на просвітницьку, добродійну, виробничу та іншу суспільно корисну діяльність. Держава зрівняла їх у правах із громадськими організаціями й надала їм права

ЗАУВАЖТЕ

Кількість зареєстрованих релігійних громад на початок 2018 р. дорівнювала:

- ▶ православних – 19 460,
- ▶ католицьких – 5192,
- ▶ протестантських – 10 438,
- ▶ іудейських – 363,
- ▶ мусульманських – 265.

55–56. Суспільно-політичне і соціально-економічне становище України в умовах «гібридної війни». Релігійне життя

юридичної особи. Громадяни, релігійні переконання яких перешкоджали їм у проходженні дійсної строкової служби в армії, могли проходити альтернативну трудову службу. Закон передбачав також поступове повернення конфіскованої радянською державою церковної власності.

Християнська віра в Україні є домінуючою за чисельністю прибічників (вірян). На початку 2018 р. найбільше громад налічувала Українська православна церква Московського патріархату – 12 348. Українській православної церкві Київського патріархату належало 5167 громад. Мережа Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) була найскромнішою – 1167 громад.

Католицькі конфесії представлені Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ) – 3433 громади і Римо-католицькою церквою – 937 громад.

Панівна в західних областях України греко-католицька церква за чотири століття існування тісно зрослася з культурою, звичаями і традиціями місцевого населення. Упродовж 1990-х рр. вона повністю відновила довоєнну чисельність парафій. У 1996 р. Папа Римський Іван Павло II задовольнив прохання греко-католиків і поширив юрисдикцію глави УГКЦ (з 2001 р. ним був кардинал **Любомир Гузар**) на територію всієї України.

ОСОБИСТІСТЬ

Любомир Гузар (1933–2017)

Церковний діяч УГКЦ. Народився у Львові. У 1944 р. з родиною виїхав до Австрії, від 1949 р. – у США. 1969 р. переїхав до Рима. Після закінчення богословських студій і здобуття ступеня доктора богослов'я вступив до місцевого монастиря Св. Теодора. 1977 р. патріархом Й. Сліпим висвячений на єпископа, а 1978 р. призначений архімандритом. У 1993 р. повернувся в Україну. У листопаді 1996 р. призначений єпископом-помічником глави УГКЦ, а в січні 2001 р. обраний архієпископом Львівським та главою УГКЦ. У лютому 2011 р. відмовився від посади, передавши керівництво патріарху Святославу (Шевчуку).

«Його розважливість, упевненість у тому, що він говорить, і власних сумнівах – а він таки сумнівається і переконаний у необхідності цього – діє магічно на людей. Замовкають навіть дуже відомі люди – і не говорять дурниць» (*почесний президент Національного університету «Києво-Могилянська академія» В. Брюховецький*).

«Я бачу сьогоднішню ситуацію дуже оптимістично. Чому? Ми прожили сотні років різної окупації. Але найгіршою була окупація Радянського Союзу: тоді дуже послідовно старалися створити на місці християнської людини – радянську. Їм не вдалося знищити нас, але вони завдали глибоких ран. У 1990-х роках ми стали незалежною державою, але все ще були дуже-дуже під впливом радянського режиму. Я б сказав, лише другий Майдан став для нас зворотним пунктом – ми ступили на шлях незалежності. Я не кажу, що ми вже досягнули все, а радше, що ми на порозі великих змін на краще» (*Л. Гузар*).

» Обміркуйте наведені в тексті слова Л. Гузара. Чому глава УГКЦ пов'язував зміцнення української незалежності з утратою радянського світогляду? Яка роль у цьому належить українській церкві? Що сповнювало Л. Гузара оптимізмом щодо перспектив України як незалежної держави?

→ 23–27 червня 2001 р. на запрошення Л. Кучми до України вперше в історії завітав глава католицької церкви – Папа Іван Павло II

Православ'я має в Україні найглибші історичні корені. Утім, у царські й радянські часи воно було знаряддям русифікації. Після здобуття Україною незалежності деякі політики підштовхували православних ієрархів до утворення окремої від Московського патріархату Української помісної церкви. Політичні діячі на чолі з Президентом України Л. Кравчуком переконали патріаршого екзарха, митрополита Київського і Галицького Філарета розпочати утворення єдиної української православної церкви. Філарет почав діяти, але негайно наразився на відсіч з боку патріарха РПЦ Алексія II. У березні 1992 р. архієрейський собор РПЦ у Москві змусив Філарета покинути кафедру, яку він посідав з 1966 р. Тоді прихильники Філарета об'єдналися з УАПЦ і утворили Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). Патріархом об'єднаної церкви обрали главу УАПЦ 94-річного Мстислава, його заступником – Філарета. Проте в УПЦ КП майже відразу стався розкол. Виникла нова УАПЦ. По смерті Мстислава у 1993 р. патріархом УАПЦ став Володимир Ярема, а патріархом УПЦ КП обрали митрополита Володимира (у миру – Василь Романюк).

Усі ці події мало торкнулися й вірян. Вони не розуміли політичного підтексту церковних перипетій. Після церковних соборів та політичних суперечок виявилось, що переважна частина православних залишилася в лоні РПЦ.

Після смерті патріарха Володимира **1995 р. митрополита Філарета було обрано предстоятелем УПЦ КП, патріархом Київським і всієї Руси-України.**

4. Українське православ'я на шляху до автокефалії

Боротьба за створення в Україні автокефальної Церкви розпочалася ще від 1992 р. Президенти Л. Кравчук, Л. Кучма і В. Ющенко ставили це питання на порядок денний. У 2014 р. воно було актуалізовано анексією Криму і військовою агресією Росії на Донбасі. Представники церковних кіл звернулися до П. Порошенка з проханням порушити перед Вселенським патріархом питання щодо надання **Томосу про автокефалію Українській Церкві**. Розв'язання цього питання допомагало об'єднати і консолідувати патріотичні сили проти загарбника та нівелювати вплив Москви на внутрішнє життя, здійснюване через окремі структури або представників УПЦ Московського патріархату.

На початку 2015 р. до резиденції патріарха Варфоломія I на Фанарі (історичний район у Стамбулі, Туреччина) були відвезені перші документи щодо процедури отримання автокефалії Українською

СЛОВНИК

Томос – офіційний документ, який надають новій автокефальній Церкві. У ньому визнається її право бути незалежною і самостійною в управлінні.

Церквою. Реальні умови надання Константинопольською Церквою Томосу про автокефалію для Української Церкви з'явилися навесні 2018 р.

15 грудня 2018 р. у Софійському соборі в Києві відбувся об'єднавчий собор православних церков, на якому було створено **єдину помісну Українську Православну церкву**. Під час собору предстоятелем **Православної церкви України** – такою є офіційна назва новоствореної церкви – обрали **митрополита Епіфанія**. Вселенський патріархат визнав підсумки собору й запросив обраного предстоятеля митрополита Київського і всієї України на Фанар 6 січня 2019 р. для вручення Томосу. 5 січня 2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій у патріаршому храмі в Стамбулі **підписав Томос про автокефалію** Православної церкви України (**ПЦУ**), а **6 січня 2019 р.** урочисто вручив його предстоятелю єдиної помісної Української Православної церкви митрополиту Київському і всієї України Епіфанію.

↑ Підписання Вселенським патріархом Варфоломієм Томосу про автокефалію Православної церкви України. Фанар, храм Св. Георгія

↑ Предстоятель Православної церкви України, митрополит Київський і всієї України Епіфаній (праворуч) зі Вселенським патріархом Варфоломієм

Історична подія відбулася у стінах патріаршого храму Святого Георгія на Фанарі. *«Нині давня несправедливість, завдяки мужності Вашої Всесвятості й Вселенського Патріархату, подолана і ваша дочка-Церква повернулася у лоно до Церкви-Матері. Колись ми були поділені, а тепер єдині... Благословенна ця мить, і вдячністю і радістю наповнені наші серця. І нині ми особливо натхненно молимося, єднаємося з Богом і між собою... Просимо Божого заступництва і миру для України»,* – сказав предстоятель ПЦУ.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Чому, за свідченням патріарха Філарета, УПЦ МП чинила перешкоди отриманню Томосу про автокефалію Української Православної церкви? У чому вони виявлялися? » 2. Які ідеологеми використовували противники для обґрунтування своєї позиції? » 3. Як пов'язані питання церковного життя й політика?

ДОКУМЕНТ
2

З інтерв'ю патріарха Філарета: «Питання надання Томосу наша церква поставила ще в 1992 році. І тоді на зустрічі зі мною в Стамбулі патріарх Варфоломій сказав, що об'єднайтесь спочатку, щоб у вас була одна православна церква, а тоді отримаєте

Томос від Вселенського патріарха. І тому ми протягом 25 років намагалися об'єднатися з автокефальною церквою. І тричі ми доходили до такого стану, що вже готові були до об'єднання. Але потім приходила вказівка, я думаю, з Москви, щоб ставили умову таку, щоб Київський патріархат не погоджувався.

А ось коли став президентом Петро Олексійович Порошенко, то він поставив своєю метою допомогти українській церкві отримати Томос. Цього разу патріарх Варфоломій сказав, що треба, щоб усі архієреї Київського патріархату, автокефальної церкви і якась частина, хоч декілька від Московського патріархату, звернулися до нього з проханням про надання Томосу. І ми це виконали...

Російська церква не є матірною церквою щодо української церкви. А навпаки – Українська церква є матірною церквою щодо Російської церкви. Тому що в 1448 році Московська митрополія відокремилась від Київської митрополії. Якщо вона відокремилась від Київської митрополії, то, значить, матір – Київська митрополія, а не Московська.

Якби українська церква збереглась нерозділеною, то цієї війни не було б. Чому не було б? Тому що Росії не було б на кого спертися. Є в Україні частина населення, проросійськи налаштованого. Але це не та сила, яка могла б допомогти Росії заволодіти Україною. А ось церква – це велика сила. І оскільки Московський патріархат такий великий в Україні, то Москва сподівалася, що він підтримає її. І він дійсно підтримує. Ось узяти, наприклад, Донбас. Українська церква Московського патріархату на Донбасі повністю підтримує сепаратистів і підтримує Росію».

Прочитайте фрагмент джерела та роздивіться малюнок. Поясніть, як ви розумієте твердження П. Порошенка про те, що «Томос для нас – це фактично ще один акт проголошення незалежності України». Витлумачте гасло на малюнку. За допомогою яких деталей у ньому втілено ідеї з президентської промови?

ДОКУМЕНТ
3

З промови Президента України з нагоди вручення Томосу про автокефалію Православній церкві України: «Томос для нас – це фактично ще один акт проголошення незалежності України. Він довершить утвердження самостійності Української держави, укріпить релігійну свободу, міжконфесійний мир. І він посилить права і свободи громадян, особливо тих, які перебували поза спілкуванням із Вселенським православ'ям і яких несправедливо таврували неканонічністю... Крім того, для нас, українців, власна Церква – це гарантія нашої духовної свободи. Це заповідь суспільної злагоди. І як Президент гарантую від імені держави, що Україна поважатиме релігійний вибір і свободу віросповідання кожного громадянина».

→ Художник Олексій
Кустовський

1. Установіть хронологічну послідовність подій: » Підписання Вселенським патріархом Варфоломієм Томосу про автокефалію Православної церкви України (ПЦУ) » Об'єднавчий собор українських православних церков. Створення Української помісної Православної церкви (ПЦУ) » Підписання П. Порошенком політичної та економічної частин Угоди про асоціацію з Євросоюзом » Запровадження безвізового режиму між Україною та Євросоюзом.

2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: *декомунізація, безвіз, Томос.*

3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях останніх років: Л. Гузар, П. Порошенко, А. Яценюк, Філарет, Епіфаній.

4. Розшифруйте аббревіатури: ЄС, УГКЦ, УПЦ КП, УПЦ МП, УПАЦ, ПЦУ. Складіть із ними речення.

5. Прокоментуйте події/явища, про які йдеться у фрагментах джерел.

«Безвіз – це, безумовно, епохальний крок: подія, що знаменує кінець епохи кріпацтва. Адже всі ми, хто нині живе в Україні, – це люди, вирості зі свідомістю так чи інакше обмеженої свободи пересування. Скільки ця свідомість породила зламаних доль уже в період незалежності (про радянські часи годі й згадувати!), нам іще тільки належить усвідомити» (*письменниця О. Забужко*).

«Українська держава з отриманням від Вселенського патріарха Томосу про автокефалію Православної церкви України набула історичної духовної незалежності від Росії» (*телеканал France24*).

6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованих висновків. Наведіть кілька аргументів на їх підтвердження або спростування.

«Очевидно, якби Україна мала свою єдину Помісну Православну церкву, багатьох нинішніх соціальних потрясінь – анексії Криму, війни на Донбасі тощо – вдалося б як не повністю уникнути, то принаймні вирішити не такою страшною ціною: тисячами життів і мільйонами зламаних доль. Зважаючи на втрату Україною своєї території та частини населення, зауважу, що тільки військове визволення території України від військ агресора та сепаратистів не достатнє. Гарантом неповторення цієї окупації та недопущення подібного на інших теренах України буде духовне визволення наших вірян із тенет “руського міра”. Найважливішою складовою такого визволення є конститування єдиної помісної Української Православної церкви, що стане як гарантом національного пробудження й відродження, так і чинником реалізації національних ідей» (*філософ О. Саган*).

Роки незалежності стали переламними в розвитку української культури. Для цього періоду характерні ліквідація перепон на шляху національної культури, скасування цензурних заборон, звільнення від ідеологічних догм соціалістичного реалізму, вільний доступ до здобутків світової культурної скарбниці. Найпомітнішими є позитивні зрушення в галузі відродження історичної пам'яті, повернення забутої або забороненої культурної та мистецької спадщини, активізація культурного життя в регіонах, піднесення народної творчості тощо.

Творчий процес в українському мистецтві набув динаміки та нової якості. Позбавляючись замовного характеру, творчість митців стає розкутішою й самобутнішою. Сучасна українська культура вражає стильовим розмаїттям і багатством форм. Зросли можливості для розкриття й розвитку здібностей молоді.

За останні десятиліття засновано багато фондів, асоціацій, товариств, які прагнуть відродити національні культурні традиції.

Водночас на стані літератури та мистецтва несприятливо позначаються економічні негаразди. У найскрутнішому становищі опинилися великі творчі колективи: оркестри, хори, ансамблі. Вони й у країнах із розвинутою ринковою економікою можуть функціонувати лише за державної підтримки.

1. Мовна політика

Важливим аспектом культурної політики є її мовний складник. Конституція України визнає одну державну мову – українську. Перепис 2001 р. показав, що вона є рідною для 67,5 % населення України. Суперечливість розв'язання мовного питання в Україні полягає не в тому, що для третини населення рідною є російська мова (хоч ця частина суспільства має всі підстави вимагати задоволення всіх її потреб рідною мовою). Задля гармонізації мовної ситуації держава повинна створити сприятливі умови для розвитку саме української мови, зважаючи на високий ступінь русифікованості українців, який штучно формувався впродовж багатьох десятиліть. Без спеціальної роботи в цьому напрямі українська мова занепадатиме, а це, безумовно, становитиме велику загрозу для національної безпеки. Тож утвердження суверенної й незалежної держави в Україні можливе лише за активної мовної політики, спрямованої на зміцнення української мови як державної.

У політичній боротьбі за роки незалежності проросійські політичні сили активно використовували гасло надання російській мові статусу другої державної. На перший погляд, таке гасло не містить жодної небезпеки: третина населення послуговується російською мовою як рідною й нібито має підстави порушувати питання в такій площині. Фактично ж реалізація цього гасла призведе до ліквідації статусу української мови як державної, оскільки розширення прав однієї мови завжди відбувається через утиски прав іншої. Наслідком мовної політики попередніх історичних періодів стала неповнофункціональність національної

мови, тобто стан, коли національна мова функціонує не в усіх сферах суспільного життя. Надто це відчувається в інтернеті, у царинах книговидавання, цифрових технологій, бізнесу, масової культури. Подолання посттоталітарних деформацій можливе за умови розширення функціональних можливостей української мови, яка в Україні й досі потребує захисту і підтримки. Тому 25 квітня 2019 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Відеокліп українськомовної пісні «Плакала» київського гурту KAZKA став найпопулярнішим в українському сегменті YouTube. KAZKA – перший українськомовний гурт, що потрапив до топ-10 світового чарту Shazam (2018).

» 1. Які аргументи використовували прибічники поглиблення русифікації України за часів незалежності у сфері масової культури? » 2. Які факти свідчать, що насправді йшлося про штучні перепони на шляху розширення сфер функціонування української мови? Поділіться міркуваннями про те, якими заходами держава має підтримувати розвиток державної мови.

↑ Мітинг на підтримку української мови. 2012 р.

2. Розвиток науки

На початку 90-х рр. минулого століття Україна мала потужний науковий потенціал. У сфері науки й наукового обслуговування працювало 450 тис. осіб, налічувалося майже 1300 різноманітних наукових установ: науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів, архівів, музеїв, бібліотек. Досягнення української науки пов'язані передусім із результатами діяльності Академії наук, яка в 1994 р. одержала статус національної. Згідно з класифікацією ЮНЕСКО за науковим потенціалом Україна в середині 90-х рр. 20 ст. посідала сьоме місце у світі. Щоправда, у радянські часи істотна частка наукових досліджень здійснювалася в інтересах військово-промислового комплексу, а отже, фінансувалася з джерел, призначених на розвиток ВПК. Тому **скорочення бюджетних асиг-**

нувань позначилося на загальному стані науки, спричинивши масовий відтік наукових кадрів: упродовж перших семи років незалежності за кордон виїхали понад 6 тис. учених, здебільшого молодих за віком. Протягом 1991–1998 рр. загальна чисельність працівників НАН України скоротилася на 45 %. Однак мережа наукових закладів майже не зазнала змін, окрім сфери прикладної науки. Оскільки від'їздять переважно молоді перспективні вчені, відбувається швидке старіння наукових кадрів.

Утім, попри істотні втрати, фундаментальні науки й далі забезпечують високий рівень досліджень. Цікаві й перспективні розвідки ведуться в галузях енергетики, екології, геології, клітинної біології, генної інженерії, щодо широкого спектра фізико-хімічних проблем. Відбулися великі зрушення в гуманітарних науках. Учені-гуманітарії зробили вагомий внесок у державотворчий процес. Започатковано понад чотири десятки напрямів гуманітарних досліджень.

Упродовж багатьох десятиліть провідні позиції у світовому електрозварюванні посідає **Інститут електрозварювання ім. Є. Патона**. Наукові розробки його колективу використовують в усіх сферах технічної діяльності людини – у відкритому космосі, на землі та під водою. Одна з останніх новацій – зварювання живих м'яких клітин під час проведення хірургічних операцій. Уже виконано близько 50 тис. таких операцій.

Україна успадкувала від радянських часів розвинуте авіабудівництво. Вона й досі належить до п'ятірки країн, які забезпечують повний цикл у виготовленні літаків – від проектування до пуску. За 25 років незалежності створено 7 нових типів літаків, а 12 типів літаків модернізовано. На сьогодні літаки сімейства Ан експлуатуються у 78 країнах світу, авіаційні двигуни використовують на літальних апаратах у 105 країнах. Щоправда, досягнення, з огляду на потенціал авіаційної галузі, могли би бути значно більшими. Адже нагальною проблемою галузі залишається багаторічний дефіцит фінансових ресурсів для її розвитку та значне звуження потенційних ринків збуту. Це призвело до зниження науково-технічного і технологічного потенціалу авіаційної промисловості та її відставання від рівня розвинутих держав, а отже, відсутності достатнього портфеля замовлень на продукцію авіапідприємств, зокрема на літаки, як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках.

У травні 2018 р. Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію відродження українського авіабудування на період до 2022 року.

Мета Стратегії – відновити стабільний розвиток галузі авіабудування та забезпечити рентабельність високотехнологічного виробництва авіаційної техніки в Україні.

Серед рішень, які пропонує Стратегія відродження українського авіабудування:

- ▶ оптимізація та модернізація виробництва літаків Ан;
- ▶ модернізація і виробництво вертольотів Мі;
- ▶ імпортозаміщення комплектуючих з РФ;
- ▶ структурне реформування підприємств галузі авіабудування.

Унаслідок реалізації Стратегії очікується:

- ▶ розроблення нових зразків транспортних літаків, вертольотів, безпілотних літальних апаратів, а також модернізація вже наявних моделей пасажирських і транспортних літаків і вертольотів;

- підвищення якості виробництва авіаційної техніки до рівня найкращих світових аналогів, а також упровадження міжнародних систем сертифікації продукції;
- розширення взаємодії між державним і приватним секторами, створення сприятливих умов для залучення інвестицій в авіабудування.

Оборона і безпека в діяльності ДП «АНТОНОВ»

Програми ДП «АНТОНОВ» для Збройних Сил України

- Заходи з модернізації та підтримки літаків Державної авіації України
- Завершені Державні випробування і прийнято на озброєння літак Ан-70. Модернізація літака Ан-70 в частині імпортозаміщення систем та агрегатів РФ
- Створення штабного літака Ан-148-201ЕА
- Створення санітарного літака Ан-148-201ЕМ з уніфікованими санітарними модулями
- Створення літака морського патрулювання Ан-148-301МП
- Створення літаків спеціального призначення на базі Ан-148
- Створення військово-транспортного варіанта літака Ан-178
- Створення тактичного БпАК
- Створення легкого військово-транспортного варіанта літака Ан-132

© ДП «АНТОНОВ», 2017 р.

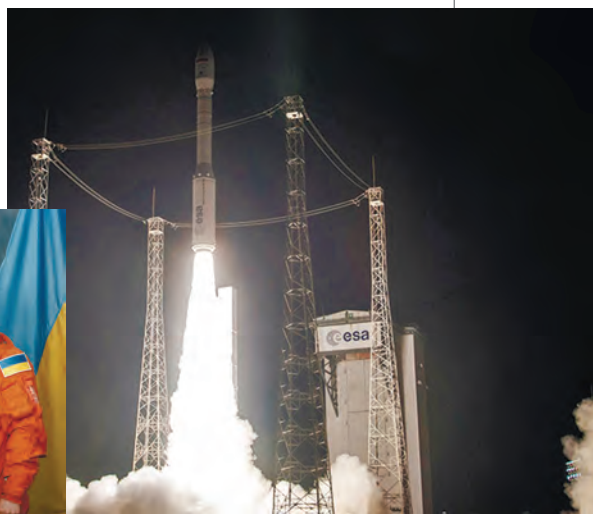
↑ Програми ДП «Антонов» для ЗСУ

Україна співпрацює із США та іншими країнами в космічній сфері. Під керівництвом Державного космічного агентства України зусиллями багатьох інститутів НАН проводяться дослідження з освоєння космічного простору.

У грудні 1997 р. на космодромі імені Джона Кеннеді (штат Флорида, США) приземлився шатл «Колумбія». **У складі інтернаціонального екіпажу був і представник України – космонавт Леонід Каденюк.** Він здійснив космічний політ, який тривав 15 діб, та провів 10 наукових експериментів з космічної ботаніки, які підготували вчені Національної академії наук України.

У листопаді 2018 р. із космодрому Куру у Французькій Гвіані здійснено пуск європейської ракети-носія легкого класу «Вега». Блок маршового двигуна ракети-носія розроблено Державним підприємством «Конструкторське бюро «Південне» імені М. К. Янгеля» та виготовлено Державним підприємством «Виробниче об'єднання «Південний машинобудівний завод» імені О. М. Макарова».

↑ Екіпаж космічного корабля «Колумбія»
з Л. Каденюком (крайній праворуч)

3. Реформи в освіті

У вересні 2017 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про освіту». Новий закон є базовим – він розблоковує можливості для подальшого реформування сфери освіти, ухвалення законів «Про загальну середню освіту», «Про професійну освіту», «Про освіту дорослих», а також унесення змін до Закону України «Про вищу освіту». Закон «Про освіту» впроваджує трирівневу систему середньої освіти: початкова освіта – 4 роки, базова освіта – 5 років, профільна – 3 роки. Усього – 12 років. Трирічна старша школа буде ліцеєм академічного або професійного навчання. У професійній – школяр опановуватиме першу професію, а в академічній – поглиблюватиме вивчення окремих предметів з орієнтацією на продовження навчання у вищому навчальному закладі. Випускники академічних ліцеїв зможуть здобути ступінь бакалавра за три роки (за більшістю спеціальностей), а не за чотири. Старша школа зазнає найбільших змін, адже основна мета запровадження 12-річної освіти – зменшити навантаження на учня, надати йому право обирати предмети у старшій школі та запровадити профільну старшу школу.

Навчальний 2018/2019 рік став визначальним для освіти України, оскільки розпочав перехід загальної середньої освіти на 12-річне навчання – стартувала **Нова українська школа (НУШ)**.

2014 РІК – ВЗЯТО КУРС НА НОВІ МОЖЛИВОСТІ В ОСВІТІ

«Сучасний світ складний. Дитині недостатньо дати лише знання. Ще важливо навчити користуватися ними. Знання та вміння, взаємопов'язані з ціннісними орієнтирами учня, формують його життєві компетентності, потрібні для успішної самореалізації у житті, навчанні та праці», – зазначають освітні реформатори.

Нові освітні стандарти ґрунтуються на «Рекомендації Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя». Ключові компетентності – ті, яких кожен потребує для особистої реалізації, розвитку, активної громадянської позиції та працевлаштування і які здатні забезпечити особисту реалізацію та життєвий успіх протягом усього життя.

Новий Закон України «Про освіту» передбачає такі ключові компетентності:

- ▶ вільне володіння державною мовою;
- ▶ здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами;
- ▶ математична компетентність;
- ▶ компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій;
- ▶ інноваційність;
- ▶ екологічна компетентність;
- ▶ інформаційно-комунікаційна компетентність;
- ▶ навчання впродовж життя;
- ▶ громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей;
- ▶ культурна компетентність;
- ▶ підприємливість і фінансова грамотність;
- ▶ інші компетентності, передбачені стандартом освіти.

Наскрізними вміннями є: *читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, уміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми.*

Уперше освітня реформа підтримана значним фінансовим ресурсом для старту: у 2018 р. держава виділила майже 2 млрд грн.

4. Література та мистецтво

Від кінця 80-х рр. 20 ст. відбувалася переоцінка суспільних ідеалів, зумовлена викриттям демагогічної сутності комуністичної ідеології та відновленням історичної пам'яті, що спричинило відхід більшості письменників від принципів соцреалізму. Справжньою легендою української культури кінця 80-х – початку 90-х рр. минулого століття, як визнають літературознавці, стала **різнопланова творча діяльність літературного гурту «Бу-Ба-Бу»**, створеного у Львові 1985 р. поетами Ю. Андруховичем, В. Небораком та О. Ірванцем. Поява «Бу-Ба-Бу» засвідчила радикальне оновлення літературно-мистецького процесу в Україні, його демократизацію, свободу творчої самореалізації, звільнення від цензури.

Критикуючи змертвілі догми радянської ідеології та культури соцреалізму, «бубабісти» кидали виклик не лише літературному, а й політичному офіціозові. Нові естетичні принципи втілено, зокрема, в романах Ю. Андруховича «Рекреації» (1992), «Московіада» (1993), «Перверзія» (1996) та Ю. Іздрика «Воцек & воцекургія» (1997).

Започаткована «бубабістами» неформальна форма мистецької організації швидко набула поширення в інших творчих осередках. У 90-ті рр. виникло чимало літературних об'єднань, гуртів, які об'єднувалися навколо певних філософських настанов та естетичних принципів, засвідчуючи жанрове й стилістичне розмаїття: «Червона Фіра» (С. Жадан, І. Пилипчук, Р. Мельників), «Нова дегенерація» (І. Андрусяк, С. Процюк, І. Ципердюк) тощо.

Найпопулярнішим жанром літератури стала художня публіцистика. Багато письменників активно долучилися до політичного життя, поєднуючи творчість із громадською й державною діяльністю. Це, зокрема, І. Дзюба, І. Драч, Р. Іваничук, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський та ін.

До читачів повернулися заборонені або замовчувані в попередні роки твори В. Винниченка, М. Зерова, М. Куліша, Є. Маланюка, Олександра Олеса, Є. Плужника, В. Стуса. Українське суспільство вперше отримало можливість ознайомитися з творчістю літераторів української діаспори: Івана Багряного, Василя Барки, Олега Ольжича, Уласа Самчука, Олени Теліги та ін.

Новий погляд на патріотизм знайшов утілення в романах Р. Іваничука «Бо війна – війною» (1991), «Орда» (1992). Проблемі відновлення історичної пам'яті присвячено роман Р. Федоріва «Єрусалим на горах» (1993).

З великою цікавістю читацька публіка очікувала й очікує на появу нових творів О. Забужко (поезії, публіцистика, новели та романи), С. Жадана (поезія, романи), Т. Прохаська (есеїстика, новели), А. Куркова (романи), А. Кокотюхи (історичні і детективні романи), М. Кідрука (технотрилери), М. Матіос (історичні романи).

Справжнє піднесення українська література переживає нині. Уперше за багато років твори українських митців видаються масовими накладками. Зокрема, найтиражнішими художніми творами стали романи **В. Шкляра «Чорний ворон» (2009)**, у якому відтворено одну зі сторінок нашої історії – боротьбу українських повстанців проти радянської влади у 1920-х рр.; **С. Жадана «Ворошиловград» (2010)**, екранізований 2018 р. (фільм «Дике поле»); перший прозовий твір **Ліни Костенко – роман «Записки українського самашедшого» (2011).**

Прочитайте уривки з роману Л. Костенко «Записки українського самашедшого». Прокоментуйте кожен. Що має на увазі авторка, про які проблеми сучасного українства спонукає замислитися читачів, які ідеї втілює в коротких афористичних висловах? У чому гостра полемічність наведених уривків?

■ «Предки мої, що ви зробили не так, що нащадки потрапили в таку халепу? – Не мали письменників, чутних для світу, – каже він. – Не створили ні Божественної комедії, ні людської. – Мова, – сказав я. – Віками дискримінована мова. Колоніальне становище».

■ «Мужчини імперських націй мислять категорією сили. Мужчини поневолених, але гордих націй мислять категоріями свободи. А такі, як оце ми, все надіються, що якось воно буде. Не буде. Люди, які пережили критичну масу принижень (і стерпіли!), не можуть бути повноцінними громадянами. Фактично я теж неповноцінний громадянин, бо я терплю».

■ «1 грудня, дев'ята річниця референдуму, коли на руїнах імперії постала наша Незалежність. Синій птах з перебитими крилами, майже до смерті закований двоголовим орлом».

■ «Сиділи колись за залізною завісою, ловили кожну вісточку зі світу – інформація була нашою здобиччю. Тепер ми – здобич інформації».

■ «Нова каста з'явилася у нашої незалежній країні – Ті, кого охороняють».

Розвивається українське образотворче мистецтво. Щодалі більше уваги привертають твори художників-концептуалістів. Вони намагаються сприймати світ ідей, а не саме тільки середовище довкола. Помітне місце в їхній творчості посідає інсталяція – просторова композиція, яка сконструйована з різних матеріалів і побутових предметів.

Твори художників популяризуються на виставках, кількість яких неухильно зростає. Мистецькі галереї пропагують творчість талановитих митців.

Збільшується кількість театрів, переважно завдяки появі популярних нині театрів-студій. Творча самостійність художніх колективів сприяє збагаченню тематики театрального мистецтва. Попри жорстку конкуренцію з телебаченням, театр не втрачає популярності.

Від кінця 1980-х рр. новим змістом наповнювалося музичне мистецтво України, активізувалося музично-концертне життя. Популяризації української естрадної музики, авторської пісні сприяло проведення у вересні 1989 р. в Чернівцях **фестивалю «Червона рута»**. У змаганнях брали участь відомі тоді гурти «ВВ» (соліст О. Скрипка), «Брати Гадюкіни» (соліст С. Кузьмінський), «Зимовий сад» (соліст А. Тищенко), «Кому вниз» (соліст А. Середа), «Сестричка Віка» тощо.

На сучасній українській сцені **популярна музика (поп-музика)** представлена майже всіма музичними напрямками. **З'являються нові яскраві виконавці, а вже відомі українські колективи створюють нові альбоми. Популярність серед публіки мають гурти ONUKA, «ДахаБраха», Dakh Daughters, Kozak System, «Бумбокс», KAZKA, «Океан Ельзи» та багато інших, які у своїй творчості активно експериментують з формою та виражальними засобами.**

← Гурт «Океан Ельзи», створений 1994 р. у Львові. Його лідером і вокалістом є Святослав Вакарчук (перший праворуч)

Представники поп-музики з 2003 р. гідно представляють Україну на конкурсі «Євробачення». За цей період українці двічі здобули перемогу. Під час пісенного конкурсу 2016 р., який відбувся у шведській столиці Стокгольмі, українська співачка кримськотатарського походження **Джамала** із піснею «1944», присвяченою депортації кримськотатарського народу сталінським режимом у 1944 р., здобула перемогу. А вперше Україна перемогла на «Євробаченні» у 2004 р. у Стамбулі (Туреччина). Тоді перше місце виборол **Руслана Лижичко** з піснею «Wild dances» («Дикі танці»).

← Перемога Джамали на «Євробаченні-2016»

Події Революції Гідності, війна на Сході України докорінно змінили український телевізійний та радіопростір: значно зменшився обсяг російськомовного контенту, поступившись місцем українському продуктові, і це спричинило розквіт української популярної музики. Нарешті за стільки років незалежності ефіри заповнили українськомовні гурти. У 2016 р. Верховна Рада ухвалила закон, що встановлює мовні квоти і регулює контент радіо в Україні. З листопада 2017 р. у радіоефірі має бути не менше 30 % пісень українською мовою.

Унаслідок поширення новітніх інформаційно-комунікативних технологій змінилися форми споживання культурних досягнень громадянами. Кількість відвідувань театрів, кінотеатрів, концертних організацій, музеїв, бібліотек скоротилася порівняно з радянською добою. Культурна продукція масового вжитку тепер засвоюється переважно вдома – через інтернет, телебачення, радіомовлення тощо.

Щороку в геометричній прогресії зростають обороти інтернет-торгівлі. Соціальні мережі дають змогу віртуально спілкуватися за інтересами. У всесвітній мережі викладено свіжі матеріали найавторитетніших паперових та онлайн-видань, які можна не тільки читати, а й коментувати, обмінюючись думками з іншими читачами.

1. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в сучасній культурі, науці: Л. Каденюк, Руслана, Джамала, Л. Костенко, Ю. Андрухович.

2. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.

» Подолання посттоталітарних деформацій можливе за умови розширення функціональних можливостей української мови, яка в Україні й досі потребує захисту і підтримки. » Скорочення бюджетних асигнувань позначилося на загальному стані української науки. » Нагальною проблемою авіаційної галузі залишається багаторічний дефіцит фінансових ресурсів для її розвитку. » Закон «Про освіту» 2017 р. упроваджує трирівневу систему середньої освіти.

3. До положень, що характеризують розвиток сучасної культури, науки, освіти, доберіть конкретні факти.

» На початку 90-х рр. минулого століття Україна мала потужний науковий потенціал. » Сучасна українська культура вражає стильовим розмаїттям та багатством форм. » Навчальний 2018/2019 рік є визначальним для освіти України.

4. Прокоментуйте висловлення. У чому цінність джерела особисто для вас? Стисло висловіть своє ставлення до викладених думок.

«Сьогодні школа повинна зробити людину успішною... Те, з чим ці діти вийдуть зі школи і навіть з університету, буде недостатнім. Вони змушені будуть увесь час учитися, якщо хочуть рухатися вперед і розвиватися. Змінюються технології, змінюються вимоги ринку праці, змінюються обставини. У цьому сенсі школа мусить надати необхідні компетентності – не тільки знання, а ще й уміння їх застосовувати, виробляти своє ставлення до тієї чи іншої ситуації. Як виробити критичне мислення, не довіряти всьому, що ти просто почув, а зважити всі сумніви і поставити запитання до цього...» (*міністр освіти і науки Л. Гриневич*).

«Це яскравий приклад того, як музиканти, люди культури України, на відміну від більшості українських політиків, свідомо, виражено та розумно, із гідністю та естетикою, ставляться до людей, до важливих історичних подій та повідомлень, до трагедії. І вивисують загальнолюдське над політично-амбітним. Музична композиція Джамали не просто конкурсна пісня, це – справжня культурно-політична акція» (*письменниця Л. Денисенко*).

5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Це – одна із найголовніших реформ, бо від жодної іншої реформи майбутнє країни не залежить так, як від освітньої» (*П. Порошенко*).

Словник термінів і понять

Адміністративно-командна система – система управління суспільством, яка базується на адміністративних методах, бюрократичному централізмі.

Акція «Вісла» (28 квітня – 29 липня 1947 р.) – військово-політична операція польської комуністичної влади, що стала інструментом етнічної чистки та полягала в депортації українського населення з південно-східних регіонів Польщі (Лемківщина, Холмщина, Надсяння й Підляшшя) до її північно-західних земель.

Багатопартійна система – партійна система в державі, яка характеризується наявністю двох або більше партій, що ведуть боротьбу за політичну владу.

Буржуазний націоналіст – ідеологічно зумовлений термін, яким ідеологи комуністичного режиму позначали тих, хто виступав за розвиток національної культури, мови, збереження звичаїв, історичних традицій власного народу.

Бюджет – сукупність прибутків і видатків держави, підприємства, сім'ї тощо за певний період.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – узагальнений показник, який відображає сукупну вартість вироблених товарів і послуг кожної країни.

«Відлига» – неофіційна назва хронологічного періоду історії СРСР, що починався після смерті Й. Сталіна і тривав до середини 60-х рр. 20 ст. Його характерними рисами були відхід від терористичної сталінської системи управління, спроби її лібералізації, гуманізація політичного та громадського життя. Термін «відлига» пов'язаний з назвою повісті письменника Іллі Еренбурга «Відлига». Він відображає суть епохи: відлига посеред тоталітарної зими.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) – сукупність підприємств і організацій тієї чи іншої країни, які виготовляють озброєння і військову техніку для потреб збройних сил своєї держави та на експорт.

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН) – представницький орган ООН, який визначає її політику. До її складу входять усі держави-члени ООН.

Геноцид – дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення життєвих умов, розрахованих на повне або часткове її знищення (стаття II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.).

«Гібридна війна» – війна, яку агресор веде без прямого застосування власних військ і навіть може заперечувати ворожі наміри щодо країни-жертви. У такій війні застосовуються приховані операції (диверсії, акти терору, кібервтручання, інформаційний терор) з метою посіяти в суспільстві страх і хаос. Агресор надає організаційну, фінансову і збройну підтримку найманцям, засилає на територію країни-жертви «відпускників» з метою обслуговування складної зброї в руках у найманців. Важливим самостійним елементом «гібридної війни» є встановлення контролю за свідомістю людей з допомогою засобів масової інформації.

ГКЧП – аббревіатура, якою позначається Державний комітет з надзвичайного стану (рос.: Государственный комитет по чрезвычайному положению), що постав у Москві 19 серпня 1991 р. з метою запобігти розпаду СРСР шляхом антиконституційного путчу.

Гласність – послаблення цензури, усунення багатьох інформаційних бар'єрів, що існували в СРСР до запровадження політики «перебудови». З часом гласність переросла в свободу слова – одну з фундаментальних свобод, які гарантує людині демократичне суспільство.

Громадянське суспільство – суспільство, що складається з громадян, які володіють колективним суверенітетом. Його не існує в монархіях або республіках, піддані чи громадяни яких позбавлені колективного суверенітету. У Російській імперії піддані царя здобули

колективний суверенітет після повалення самодержавства, але втратили його після захоплення влади більшовиками. Громадяни СРСР стали реально суверенними після конституційної реформи 1988 р. В Україні громадянське суспільство почало розвиватися з появою «неформальних» організацій (Народний рух України та ін.). Цей процес тривалий і досі не завершений. Громадянське суспільство формує державу на вільних виборах.

Демократичний централізм – основоположний принцип побудови і діяльності комуністичних партій, який характеризувався обов'язковим виконанням рішень вищих за ієрархією органів нижчими. Приводив до цілковитої залежності нижчих партійних ланок від вищих і зосередження всієї влади в руках вождів.

Депортація – примусове виселення з місць постійного проживання окремих осіб чи цілих народів за наказом органів влади із застосуванням сили.

Десталінізація – процес ліквідації найбільш одіозних форм функціонування політичного режиму, започаткований після смерті Й. Сталіна.

Дисидент – «той, хто незгідний із офіційною ідеологією, не погоджується із діями офіційної влади... В нашому понятті дисиденти – це були ті люди, які в тій чи іншій мірі виступили проти марксистсько-ленінської ідеології, проти внутрішньої чи зовнішньої політики Радянського Союзу – тобто ті люди, які стали на захист прав людини, прав нації» (*український поет та дисидент Ігор Калинець*).

«Ждановщина» – ідеологічна кампанія з переслідування та дискредитації діячів культури і науки в СРСР, інспірована секретарем ЦК ВКП(б) А. Ждановим від 1946 р.

«Застій» (період) – назва передостаннього періоду в існуванні радянської економічної та політичної системи (від середини 1960-х до середини 1980-х рр.). Для періоду «застою» характерне зниження основних економічних показників, що призвело до втрати економічних позицій СРСР на міжнародній арені та загострення соціально-економічних проблем усередині держави (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; зниження рівня охорони здоров'я; загострення екологічних проблем).

Злочини проти людства (англійське визначення – Crimes against humanity), або злочини проти миру та безпеки людства, як вони визначені в Римському статуті Міжнародного кримінального суду, – це частина широкомасштабної або систематичної практики вчинення умисних тяжких злочинів проти суспільства (інакше – нелюдські акти поведінки), таких як убивства, поневолення, депортація або насильницьке переміщення населення, незаконне ув'язнення чи інше жорстоке позбавлення фізичної свободи, тортури, зґвалтування, сексуальні злочини (сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація чи будь-які інші форми сексуального насильства), переслідування будь-якої ідентифікуючої групи чи спільноти за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними чи іншими мотивами, що визнані недопустимими відповідно до міжнародного права. Зокрема, злочини проти людства загрожують не лише конкретній особі, а й довкіллю та всій людській спільноті, тому що порушують правила співіснування.

Етнічна чистка – усунення насильницькими методами з визначених територій представників «небажаних» етнічних груп.

Європейська інтеграція – процес зближення й поглиблення взаємодії економічної, політичної, правової, військової та інших галузей життєдіяльності низки країн Європи.

Європейський Союз (ЄС) – міжнародне політико-економічне об'єднання європейських держав. Кордони Європейського Союзу на початок 2019 р. охоплюють 28 країн.

Єдиний економічний простір (ЄЕП) – проект створення спільного – для Білорусі, Казахстану, РФ та України – ринку товарів, послуг, капіталів і робочої сили.

Інфляція – процес знецінення паперових грошей, падіння їх купівельної спроможності.

Історична пам'ять – один з елементів самоідентифікації людини, тобто ототожнення з іншими представниками її групи (мовно-культурної, релігійної, територіальної). Формується

на підставі наукових і науково-популярних знань, сімейних традицій і спогадів, конструктивного або депресивного впливу засобів масової інформації. Вищою формою *історичної пам'яті* є *національна пам'ять*.

Коаліція – об'єднання держав, партій, політичних діячів для досягнення спільної мети.

Консерватор – прихильник усталеного, традиційного.

Корупція – підкуп посадових осіб та їхня продажність.

Космополітизм – система поглядів, що передбачає розширення поняття «Батьківщина» на весь світ. Сьогодні космополітами називають, зокрема, тих, хто вважає себе громадянами світу.

Культ особи – безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка обіймає найвищу посаду в політичній чи релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій і ролі лідера. Його насаджують за допомогою певних процедур і церемоній, а також завдяки пропаганді.

Легітимізація – визнання або підтвердження законності (легітимності) якого-небудь права чи повноваження, у тому числі права політичної влади на прийняття політичних рішень та здійснення політичних вчинків і дій.

«Лисенківщина» – специфічний період у сільськогосподарській та біологічній науці й практиці, пов'язаний з діями президента ВАСГНІЛ Т. Лисенка.

Лібералізація (в добу «відлиги») – політичний курс на пом'якшення політичного режиму, який проявлявся у припиненні масових репресій, частковій реабілітації жертв сталінських репресій, послабленні ідеологічного контролю, закликах (часом декларативних) до відновлення «соціалістичної законності» тощо.

Мажоритарна виборча система – система виборів до представницьких органів, за якою обраним вважається кандидат, який одержав більшість голосів по виборчому округу.

Науково-технічна революція – процес докорінних якісних змін у техніці й технології виробництва, перетворення науки на безпосередню виробничу силу.

Нігілізм – заперечення загальноприйнятих моральних цінностей: ідеалів, культури тощо.

«Нове мислення» – політичний курс на припинення «холодної війни» і відмову від гонки озброєнь, обґрунтування пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими у внутрішній і зовнішній політиці, відмова від провідної в марксизмі-ленінізмі тези про класову боротьбу як рушійну силу історичного процесу.

Нонконформізм (незгода) у широкому значенні – активне неприйняття загальноприйнятого ладу, норм, цінностей, традицій або законів. Протилежність: конформізм – настанова на те, щоб бути «як усі».

Олігархія – спосіб правління, який полягає у пануванні невеликої групи людей, а також сама група людей, яка володіє необмеженою владою; у переносному значенні – група осіб, яка заволоділа в певний спосіб економічними ресурсами країни.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – найвпливовіша у світі міждержавна організація з підтримання миру й безпеки, розвитку міжнародного співробітництва. Створена 1945 р. з ініціативи провідних держав антигітлерівської коаліції – СРСР, США, Китаю, Великої Британії, Франції. Днем заснування організації, який щорічно відзначають у світі як День ООН, є 24 жовтня 1945 р. Відтоді набув чинності конституційний документ організації – Статут ООН, підписаний 26 червня 1945 р. на Сан-Франциській конференції. ООН заснувала 51 держава, серед них і УРСР.

«Перебудова» – політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, який реалізувався в СРСР у 1985–1991 рр. Його суть полягала у спробі шляхом «революції згори» здійснити системну модернізацію суспільства.

Плюралізм – багатоманітність, розмаїття рівноправних конкуруючих течій, сил у політиці, ідеології, релігії тощо.

Політична реабілітація – винесення виправдовувального вироку під час перегляду справи за відсутністю складу злочину або за недоведенням участі в скоєнні злочину.

Постіндустріальне суспільство – один з етапів розвитку людства. Розрізняють *аграрне суспільство*, на частку якого припадає більша частина історії людства, *індустріальне суспільство*, яке почало розвиватися після перетворення мануфактури на фабрику, і *постіндустріальне суспільство*, до якого найбільш технічно розвинені країни почали входити після Другої світової війни. Економіка постіндустріального суспільства базується на поширенні і засвоєнні інформації про знання та інновації. Звідси походить синонімічний термін: *інформаційне суспільство*.

Посткомуністичні країни – держави, що були створені внаслідок падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, розпаду СРСР та встановлення демократичної форми правління.

Приватизація – процес передачі об'єктів державної та інших форм публічної власності у приватну власність фізичних або юридичних осіб. Приватизація є одним із головних напрямів переходу від командної до ринкової економіки в посткомуністичних країнах.

Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) – міжнародна економічна організація країн «народної демократії», створена в Москві в січні 1949 р. Країнами-засновниками стали СРСР, Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина.

Радянiзація – силове насадження норм суспільно-політичного, економічного, культурного життя, характерних для тоталітарного ладу в Радянському Союзі.

Реабілітація – поновлення доброго імені, репутації несправедливо запламованої або безпідставно звинуваченої людини.

Репатріація – повернення в країну осіб, які внаслідок різних причин опинилися на території інших держав. У 1945 р. кількість репатріантів перевищила 2 млн осіб. Більшість становили українці й білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини.

Ринок – обмін товарами і послугами за цінами, що автоматично склалися на основі попиту й пропозиції в конкурентній боротьбі.

Розвинений соціалізм – смуга розвитку тривалістю в кілька десятиліть між побудованим у 1930-ті рр. соціалізмом і повним комунізмом, коли всі матеріальні й культурні блага розподілялися б між громадянами за потребами.

Самвидав (рос. самиздат) – виготовлені і поширені літературні, публіцистичні й інші тексти з метою висловлення протесту проти терору та всеосяжного контролю держави/компартії у сфері друкованого й іншого публічного слова. Безцензурну літературу, яку видавали на Заході і провозили нелегально в СРСР, називали **тамвидавом**.

Спецпоселення – місце примусового утримання окремих категорій населення та представників етносів, яких радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими.

Стагнація – відсутність розвитку, застій у виробництві.

Суверенітет – риса, притаманна державі, яка полягає в незалежності від інших держав та самостійності у врегулюванні внутрішніх проблем. Складниками суверенітету є контроль за територією, незалежність, вільний від зовнішнього втручання політичний, соціальний та економічний устрій тощо.

Томос – офіційний документ, який надають новій автокефальній Церкві, де визнається її право бути незалежною і самостійною в управлінні.

Урбанізація – процес зростання кількості населення міст і посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

«Холодна війна» – політичне та ідеологічне протистояння двох ядерних держав – СРСР і США та їхніх союзників, яке виникло після Другої світової війни.

Іменний покажчик

Антонов Олег (1906–1984) – авіаконструктор, з 1952 р. – головний конструктор, з 1962 р. – генеральний конструктор, керівник КБ літакобудування в Києві (нині АНТК ім. О. Антонова). Під керівництвом цього вченого розроблено понад 60 типів літаків та планерів типу АН (пасажирських, транспортних та ін.). Остання розробка – найбільший у світі чотиримоторний транспортний літак АН-124 «Руслан» (перший рейс відбувся 9 січня 1986 р.).

Богомолець Олександр (1881–1946) – учений-патофізіолог, праці якого сприяли розвитку майже всіх напрямів патологічної фізіології, ендокринології, дослідженням у галузі імунітету тощо. Дослідник вивчав суть та біологічні процеси старіння, обґрунтував провідні засади геронтології. Його роботи про продовження життя, боротьбу з багатьма на той час невиліковними хворобами стали величезним науковим проривом, який слугував фундаментальною основою для сучасної медицини.

Брежнєв Леонід (1906–1982) народився у Дніпродзержинську (нині Кам'янське) в робітничій сім'ї. За допомогою М. Хрущова Брежнєв у післявоєнний період увійшов до номенклатури ЦК ВКП(б) і посів посади першого секретаря Запорізького, а потім – Дніпропетровського обкомів партії. Після XIX з'їзду КПРС закріпився в центральному партійному апараті на ключових посадах. Від 1964 р. перший, а з 1966 р. – генеральний секретар ЦК КПРС, одночасно у 1960–1964 рр. та з 1977 р. – голова Президії Верховної Ради СРСР.

Глушков Віктор (1923–1982) – математик, автор праць з теоретичної та прикладної кібернетики, теорії цифрових автоматів, застосування кібернетичних методів в економіці, створив наукову школу в галузі теоретичної кібернетики; заснований ним Інститут кібернетики НАН України сьогодні носить його ім'я.

Гончар Олесь (1918–1995) – український письменник, член Спілки письменників України від 1946 р.; упродовж 1959–1971 рр. – голова правління. Брав участь у Другій світовій війні, події і враження від якої лягли в основу багатьох його творів, зокрема трилогії «Парпороносці», що виходила друком у 1946–1948 рр. Роман «Собор» (1968) став важливим стимулом для розвитку національно-культурних процесів в Україні в 60–80-х рр. Як голова Спілки письменників України опікувався поширенням і популяризацією української мови, активно виступав проти політики зросійщення України.

Горбачов Михайло (1931) народився у Ставропольському краї. Після закінчення юридичного факультету Московського університету повернувся на батьківщину, де працював на комсомольській і партійній роботі. У 35 років дослужився до першого секретаря Ставропольського міськкому КПРС. З березня 1985 р. – генеральний секретар ЦК КПРС; 1988–1990 рр. – голова Президії ВР СРСР; перший і єдиний президент СРСР (березень 1990 р. – грудень 1991 р.). Перебування М. Горбачова на найвищих державних постах СРСР ознаменувалося радикальними трансформаційними процесами на всіх рівнях суспільного життя.

Горська Алла (1929–1970) – художниця, одна з центральних постатей руху шістдесятників. Вирішивши в зросійщеній родині, сама перейшла на українську мову спілкування. Була одним із організаторів КТМ «Сучасник». Її твори неодноразово експонувалися на всесоюзних та республіканських художніх виставках. За принципову позицію, бунтівну непокору Аллу було виключено зі Спілки художників України. Конфлікт А. Горської з тодішньою владою скінчився убивством мисткині за нез'ясованих обставин.

Григоренко Петро (1907–1987) – радянський генерал-майор, правозахисник. Перебував у радянських тюрмах, таборах і «психушках». Член-фундатор Московської Гельсінської групи, підписав більшість її документів, що побачили світ у 1976–1977 рр. Один із засновників Української Гельсінської групи (УГГ).

Гузар Любомир (1933–2017) – церковний діяч УГКЦ. Народився у Львові. У 1944 р. з родиною виїхав до Австрії, від 1949 р. – у США. 1969 р. переїхав до Рима. Після закінчення богословських студій і здобуття ступеня доктора богослов'я вступив до місцевого монастиря Св. Теодора. 1977 р. патріархом Й. Сліпим висвячений на єпископа, а 1978 р. призначений архимандритом. У 1993 р. повернувся в Україну. У листопаді 1996 р. призначений єпископом-помічником глави УГКЦ, а в січні 2001 р. обраний архієпископом Львівським та главою УГКЦ. У лютому 2011 р. відмовився від посади глави УГКЦ.

Джемілев Мустафа (1943) – один із провідників кримськотатарського національного руху. Протягом 1966–1983 рр. був шість разів заарештований. Провів в ув'язненні 15 років за звинуваченнями в націоналізмі та антирадянській діяльності, антидержавній пропаганді, в укладанні та розповсюдженні антирадянських документів. У 1975–1976 рр. провів понад трьохсотденне голодування в Омській тюрмі. З 1991 по 2013 р. був головою Меджлису кримськотатарського народу. Депутат Верховної Ради України кількох скликань. Нині уповноважений Президента України в справах кримськотатарського народу.

Дзюба Іван (1931) – провідний літературний критик 1960-х рр., натхненник незалежного культурного життя в Києві, автор відомого дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1966 р., еміграційне видання – 1968 р., численні переклади), у якому викрито русифікаторську політику влади щодо союзних республік. У 1957–1962 рр. очолював відділ критики журналу «Вітчизна», звідти його звільнили за «ідеологічні помилки». Затриманий у січні 1972 р., виключений зі Спілки письменників України, після цього заарештований. Процес відбувся через рік, у травні 1973 р. У листопаді 1973 р. після півторарічного перебування у в'язниці визнав свою провину. Був звільнений. У 1980 р. його поновлено у Спілці письменників України.

Івасюк Володимир (1949–1979) – композитор, поет. Один із основоположників української естрадної музики. Основне місце у творчості посідали пісні, що поєднували традиції українського мелосу з інтонаціями сучасної естрадної музики. Автор понад 100 пісень. Особливо популярними стали «Я піду в далекі гори», «Червона рута», «Водограй» тощо.

Корольов Сергій (1906–1966) – конструктор ракетно-космічної техніки, один із основоположників практичної космонавтики. Народився в Житомирі. З ім'ям С. Корольова пов'язаний початок ери підкорення людством космічного простору. Під його керівництвом створено більшість балістичних та геофізичних ракет, ракет-носіїв, а також пілотованих космічних кораблів, за допомогою яких уперше в історії виконано польоти людини в космос (1961) та здійснено вихід людини у відкритий космічний простір (1965). Ракетно-космічні системи, розроблені під керівництвом С. Корольова, дали змогу здійснити запуски штучних супутників Землі (1957) та Сонця (1961).

Кравчук Леонід (1934) народився на Рівненщині. Закінчив економічний факультет Київського державного університету. З 1960 р. працював у партійних органах, з 1970 р. – в апараті ЦК Компартії України. У 1990 р. обраний Головою Верховної Ради України. Перший всенародно обраний Президент України (1991–1994). З 1994 р. – політичний і громадський діяч.

Лебедев Сергій (1902–1974) – дослідник у галузі електротехніки, розробник і конструктор першого комп'ютера в СРСР. Директор Інституту електротехніки АН УРСР у 1948–1951 рр., директор Інституту точної механіки й обчислювальної техніки АН СРСР у 1952–1974 рр. Основоположник вітчизняного комп'ютеробудування: лабораторія С. Лебедева стала організаційним зародком Обчислювального центру АН України, а згодом Інституту кібернетики АН України.

Лук'яненко Левко (1928–2018) – дисидент, громадський діяч, засновник Української робітничо-селянської спілки (1959), засуджений (1961) за антирадянську діяльність до смертної кари, замінені у в'язненні. У 1961–1976 рр. перебував у мордовських таборах, 1977–1988 рр. – повторне ув'язнення за участь у правозахисному русі, пізніше – на заслання.

Член-засновник Української Гельсінської групи (УГГ) (1976), у 1988 р. обраний головою Української Гельсінської спілки. Народний депутат України I, II, IV і V скликань.

Миколайчук Іван (1941–1987) – актор, сценарист, режисер, один із фундаторів українського поетичного кіно. Зіграв 34 ролі у кіно, створив 9 сценаріїв, автор 2 режисерських робіт. Загальне визнання принесли ролі молодого Тараса Шевченка у фільмі «Сон» та Івана Палійчука у «Тінях забутих предків». Поставив фільми: «Вавилон-XX» (1980), «Така пізня, така тепла осінь» (1981).

Палладін Олександр (1885–1972) – один з основоположників вітчизняної біологічної хімії, засновник української школи біохіміків, родоначальник нейрохімії як науки. Був фундатором Інституту біохімії АН УРСР (згодом названий його ім'ям). Наукові праці вченого стосуються біохімії нервової системи і м'язової діяльності. У 1967 р. на Міжнародному нейрохімічному конгресі в Страсбурзі О. Палладіна вшанували як патріарха світової нейрохімії.

Параджанов Сергій (1924–1990) – кінорежисер, сценарист. Вірменин, народжений у Тбілісі, який прославив своїм ім'ям українське кіно у світовому масштабі. Світову славу приніс фільм «Тіні забутих предків» (1964) за повістю М. Коцюбинського.

Патон Борис – учений, дослідник у галузі електрометалургії, зварювання в космосі та під водою тощо. Від 1953 р. директор Інституту електрозварювання АН УРСР імені Є. Патона. У цьому інституті було винайдено спосіб дводугового швидкісного зварювання труб великого діаметру для магістральних нафто- і газогонів. Від 1962 р. й до сьогодні очолює Національну академію наук України.

Порошенко Петро (1965) народився в м. Болград Одеської області. Закінчив факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського університету ім. Т. Шевченка (спеціалізація «міжнародні економічні відносини»). У політиці з 1998 р. Обирався народним депутатом парламенту, посідав різноманітні урядові посади. 25 травня 2014 р. на позачергових виборах обраний Президентом України, 7 червня склав присягу перед українським народом як глава держави.

Руденко Микола (1920–2004) – письменник, поет, учасник радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Від початку 70-х рр. – учасник правозахисного руху, засновник і голова Української Гельсінської групи (1976), 1977 р. заарештований у Києві і засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду до 7 років таборів (відбував у Мордовії і Пермській обл. РРФСР) та 5 років заслання (на Алтаї). У 1987 р. його звільнено; емігрував спочатку до Німеччини, згодом до США. У 1990 р. повернувся в Україну.

Світличний Іван (1929–1992) – поет, публіцист, перекладач, один з кращих літературних критиків 1960-х рр. Ідейний натхненник українського національного руху 1960–1970-х рр., духовний провідник шістдесятників. Був двічі заарештований за статтю «Антирадянська агітація і пропаганда» (1965, 1972). У 1972 р. засуджений до 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання. Звільнений 1983 р. Повернувшись важкохворим, продовжувати колишню громадську діяльність він змоги не мав.

Симоненко Василь (1935–1963) у 1957 р. закінчив факультет журналістики Київського університету. Ще під час навчання виявив хист до високої громадянської поезії. Провідна ідея творчості поета – любов до Батьківщини. Щирість і безкомпромісність його першої поетичної збірки «Тиша і грім» (1962), глибина помертвості виданих поезій («Земне тяжіння», 1964 р.) й сповідальність фрагментів щоденника справили величезний вплив на покоління шістдесятників.

Сліпий Йосип (1892–1984) – митрополит Української греко-католицької церкви від 1944 р. З 1929 р. перший ректор греко-католицької Львівської богословської академії, створеної на базі греко-католицької семінарії з ініціативи митрополита Андрея Шептицького в 1928 р. У 1945 р. заарештований, перебував в ув'язненні, на каторжних роботах, засланнях. 1963 р. звільнений за клопотанням Папи Римського Івана XXIII та президента США

Джона Кеннеді. Виїхав до Італії, оселився у Ватикані. 1965 року Папа Павло VI надав Йосипу Сліпому титул кардинала.

Стус Василь (1938–1985) – поет, перекладач, дисидент. Двічі був в'язнем таборів (1972–1979 і 1980–1985). Від 1979 р. – член Української Гельсінської групи. Помер у 1985 р. у карцері в таборі особливого режиму в с. Кучино. Автор чотирьох поетичних збірок, які розповсюджувалися в самвидаві й еміграції: «Круговерть», «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», «Палімпсести». Перша поетична збірка («Дорога болю») надрукована в Україні в 1990 р. З рештою вцілілих віршів читачі змогли познайомитися лише в другій половині 90-х років.

Хрущов Микита (1894–1971), починаючи з 1931 р., зробив кар'єру в Московській партійній організації. У 1935 р. очолив Московський міський і обласний комітети партії. У січні 1938 р. Сталін відправив його до Києва першим секретарем ЦК КП(б)У. На цій посаді Хрущов перебував до 1949 р. З 1939 р. М. Хрущов став членом політбюро ЦК ВКП(б). У грудні 1949 р. волею Сталіна він знову опинився в Москві, де очолив міську і обласну партійні організації. У вересні 1953 р. на пленумі ЦК КПРС обрано першим секретарем. Одночасно працював у 1958–1964 рр. головою Ради Міністрів СРСР. Звільнений з обох посад і відправлений на пенсію жовтневим (1964) пленумом ЦК КПРС.

Чорновіл В'ячеслав (1937–1999) – учасник дисидентського руху з середини 1960-х рр. У 1967 р. випустив у самвидаві книгу «Лихо з розуму». Кілька разів ув'язнений. Загалом провів у таборах 17 років. Редактор першого незалежного журналу – «Український вісник» (1970–1972, 1987–1989), співзасновник Української Гельсінської спілки (1988). Один із засновників Народного руху України. Фаховий політик – народний депутат і учасник президентських перегонів, лідер опозиції.

Шухевич Роман (псевдо «Тарас Чупринка») (1907–1950) – член ОУН від 1930 р. Після розколу ОУН приєднався до бандерівської фракції, увійшов до проводу ОУН(б), брав участь у створенні «Карпатської Січі». Фактичний командир батальйону «Нахтігаль» (1941). Брав участь у проголошенні Акта відновлення Української держави у Львові 30 червня 1941 р. У серпні 1943 р. на Третньому надзвичайному зборі ОУН його обрали головою бюро проводу ОУН(б) та головним командантом УПА. У липні 1944 р. він став головою Генерального секретаріату Української головної визвольної ради (УГВР).

Ющенко Віктор (1954) – політичний і державний діяч. Від січня 1993 р. – голова правління Національного банку України, брав участь у проведенні фінансових реформ, запровадженні в обіг гривні. У грудні 1999 р. призначений прем'єр-міністром України. У травні 2001 р. був відправлений у відставку і невдовзі приєднався до опозиції. Створений ним блок «Наша Україна» отримав найбільшу кількість голосів на виборах до Верховної Ради України в березні 2002 р., хоча не сформував парламентську більшість. У 2004 р. балотувався на пост президента. Відверті фальсифікації виборів, здійснені владою, спричинили масові протести та кампанію непокори – Помаранчеву революцію. За результатами переголосування другого туру виборів набрав більшу кількість голосів. Третій Президент України (2005–2010).

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(профільний рівень)

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальний за видання О. Є. Панарін

У підручнику використано ілюстративний матеріал з Української Вікіпедії
(https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія)

Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою.

Підп. до друку 27.05.2019. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 23,4. Обл.-вид. арк. 30,42. Наклад 33 902 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД».
Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРИНТ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12, тел. +38 044 332-84-73.